

नेपालमा वैदेशिक रोजगार तथा विप्रेषणको वर्तमान अवस्था- कोभिड १९ को प्रभाव

-गम्भीर बहादुर हाडा^१

देशमा रहेका विभिन्न व्यक्तिहरू आफ्नो जीवनयापनको लागि विभिन्न प्रकारका क्रियाकलापहरूमा संलग्न भईरहेका हुन्छन् । सन्दर्भ: वर्षमा धेरै जसो समय वा थोरै समय भए पनि आम्दानी हुने के काम गरेको हो, व्यक्तिले गरेको खास काम उसको पेशा (Occupation) हुन्छ । व्यक्तिले नियमित रूपमा गर्ने आर्थिक क्रियाकलापलाई नै पेशा भनीन्छ । विभिन्न व्यक्तिहरूले गर्ने पेशाहरूलाई कार्यप्रकृति, स्वभाव तथा त्यसको लागि आवश्यक सीप तथा क्षमताको आधारमा मिल्दोजुल्दो पेशाहरूलाई एकै समूहमा पर्ने गरी समूहकृत बनाउन सकिन्छ र यसरी समूहकृत क्रियाकलापहरूलाई पेशा वर्गीकरण (Occupation Classification) भनीन्छ । यसले गर्दा विभिन्न आर्थिक क्रियाकलापहरूमा संलग्न जनसङ्ख्याको विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्न निकै सजिलो हुन्छ । यसले योजनाकार, तथ्याङ्कविद् तथा अन्य अनुसन्धानकर्ताहरूलाई सहयोग पुग्दछ । विभिन्न व्यक्तिले गरेको विभिन्न काम अनुसार उनीहरूको पेशा पनि फरक हुन्छ ।

वैदेशिक रोजगार भन्ने बित्तिकै एक देशबाट अर्को देशमा गएर कुनै प्रकारको कामका लागि आफूलाई समावेश गर्नुलाई नै बुझाउछ । विशेष गरेर हिन्दु महासागरका देशहरू जस्तै भारत, पाकिस्तान, बंगलादेश, श्रीलंका र नेपालका नागरिकहरू नै विशेष गरी खाडी देशहरूमा काम गर्दछन् र गरीरहेका छन् । खास गरेर यो (Exodus) (बाहिर जाने काम) देशको गरीबी र वेरोजगारीको प्रतिफल नै हो भन्नुमा अत्युक्ति नहोला । खाडी क्षेत्रका केही देशहरूमा सन् १९७० को दशकमा भएका निर्माणको कार्यबाट सिर्जित रोजगारका अवसरमा विदेशी नागरिकहरूको माग बढेको र ती देशहरूमा पाईने आकर्षक वेतन तथा अन्य सुविधाबाट प्रभावित भई खास गरी दक्षिण पूर्वी एशियाली देशहरूबाट ठूलो सङ्ख्यामा मानिसहरू मुलुक बाहिर रोजगारीमा जान थालेको क्रममा नेपालबाट पनि मानिसहरू ती मुलुकहरूमा जान थालेका देखिन्छन् । हुनत नेपालीहरू कामको खोजीमा विदेश जाने क्रम सन् १९६६ को सुगौली सन्धिसँगै शुरू भएको मानिए पनि अत्युक्ति नहोला ।

वैदेशिक रोजगारको थालनी सर्वप्रथम बृटीश तथा भारतीय सेनामा भर्ती भई सैनिक सेवाको माध्यमबाट लगभग १८० वर्ष पहिलेदेखि अर्थात् सन् १८१४ मा नेपाल र इष्ट इण्डिया कम्पनीका बीचमा भएको युद्धको समाप्तिको लगत्तैपछि भएको देखिन्छ । सन् १८१६ मा सम्पन्न सुगौली सन्धि पछि गोरखा रेजिमेन्टको १,२,३ स्थापना भएपछि नेपालीहरूले बृटीश सेनामा काम गर्ने अवसर पाएको ऐतिहासिक रूपमा प्रमाणित छ । (श्रोत: रेणुका मानन्धर, वैदेशिक रोजगार सेवा वर्तमान अवस्था र तत् सम्बन्धी कानूनी प्रावधान, पेज -२) बाह्य श्रम बजार, विशेष गरी खाडी क्षेत्रको मुलुकहरूमा विकाश निर्माणको तीब्रता आउन थालेपछि अपुग अदक्ष श्रमशक्ति आयात गर्ने गरीएको फलस्वरूप नेपालीहरू पनि ती देशहरूमा कामदारको रूपमा जान शुरू गरे ।

विश्वमा आप्रवासनमा जाने जनसंख्याको आंकलन गर्दा ३ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको तर नेपालमा

^१सह-प्राध्यापक,

अनुपस्थित जनसंख्या करिव ७.५ प्रतिशत हुनाले मुलुकमा आप्रवासनको गहनता दर्शाउछ । वैदेशिक रोजगारीबाट देशले पाएको मुख्य फाइदामध्ये एक विप्रेषण नै हो । गत आर्थिक वर्षमा मात्रै नेपालले भण्डै ९ खर्व ६१ अर्ब रुपैया रेमिटयान्सको रूपमा भित्र्याएको छ । विकासोन्मुख मुलुकहरूमा विप्रेषण आयलाई आर्थिक विकासको बहसको केन्द्रविन्दु र विकासको रणनीतिको रूपमा लिने प्रवृत्ति बढेको छ ।

नेपालीहरू विदेशमा गई काम गर्ने प्रचलन परापूर्व कालदेखि रहँदै आएको छ । नेपाल-भारत बीच खुला सीमाना हुनुका साथै पारिवारिक, सामाजिक र सांस्कृतिक घनिष्टता तथा श्रम र पुँजीको खुकुलो आदान प्रदान भएका कारण नेपालीहरू भारतमा र भारतीयहरू नेपालमा आई काम गर्ने प्रचलन लामो समयदेखि रहँदै आएको हो । यसै कारणले गर्दा भारतमा रहेका नेपाली कामदारहरूको संख्यात्मक विवरणको यथार्थ अभिलेख समेत उपलब्ध छैन । नेपालीहरू भारत बाहेक अन्य मुलुकहरूमा गई रोजगारी गर्ने प्रचलन भने धेरै पछि मात्र शुरु भएको हो । खासगरी सन् १९९० को दशकदेखि एकातिर पूर्वी एसिया र खाडी मुलुकहरूमा उच्च आर्थिक वृद्धि तथा श्रमिकको बढ्दो माग र अर्कोतर्फ नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारण रोजगारीमा नकारात्मक असर पर्दै गएका कारण बढ्दो बेरोजगारीको समस्या समाधान गर्न भारत बाहेक अन्य मुलुकहरूलाई रोजगारीको लागि संस्थागत पहल हुन थाल्यो ।

सन् १९९० को दशकदेखि नै आर्थिक उदारीकरण तथा भूमण्डलीकरणको लहरसँगै नेपाली अर्थतन्त्र विश्व अर्थतन्त्र सँगै प्रत्यक्ष जोडिन पुगेको छ । तथापि विभिन्न समयमा विश्व अर्थतन्त्रमा देखिएका वित्तीय संकटबाट नेपालमा परेको असरको तुलनामा हालको स्वास्थ्य संकटबाट पुगेको क्षति निकै नै धेरै हुने अनुमान गरीएको छ । सन् २००८ को वित्तीय संकटबाट सिर्जित आर्थिक मन्दीको कारण अमेरिका, यूरोप लगायताका मुलुकमा उच्च प्रभाव पारे पनि नेपालमा भने सो को असर न्यून रहेको थियो । कोभिड १९ को कारण नेपालको अर्थतन्त्रका प्रायः सबै क्षेत्र प्रभावित हुन पुगेका छन् । फलस्वरूप आर्थिक वर्ष २०७६/२०७७ मा नेपालको अर्थतन्त्रमा २.१२ प्रतिशतले संकुचन आएको छ । कोभिड १९ को कारण गत आर्थिक वर्षदेखि वैदेशिक व्यापारको आकारमा संकुचन आएको छ । वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारको संख्यामा उच्च गिरावट आएको छ । पर्यटक आगामन ठप्प छ । असहज परिस्थितिमा समेत आप्रवाहमा बृद्धि भएको छ भने शोधनान्तर स्थिति बचतमा रहेको छ । विदेशी विनिमयको सञ्चिती बढेको छ ।

वैदेशिक रोजगार व्यवसायलाई प्रवर्द्धन गर्दै सो व्यवसायलाई सुरक्षित, व्यवस्थित, मर्यादित बनाई वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदार र वैदेशिक रोजगार व्यवसायीको हकहित संरक्षण गर्नको लागि वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी ऐन, २०६४ जारी भई कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

नेपाल जीवनस्तर सर्भेक्षण, २०६६/६७ अनुसार एक वर्षमा देशभरका ५६ प्रतिशत परिवारले विप्रेषणको रकम प्राप्त गरेका छन् । परिवारले प्राप्त गरेको विप्रेषणको अनुमानित औषत रकम गार्हस्थ मूल्यमा रु ८०,४३६ रहेको छ । प्रति व्यक्ति विप्रेषणको रकम हिसाब गर्दा गार्हस्थ मूल्यमा रु ९,२४५ हुन आउँछ । यसरी विप्रेषण प्राप्त गर्नेको सङ्ख्या मध्ये ५८ प्रतिशत स्वदेशबाट, १९ प्रतिशत भारतबाट र २३ प्रतिशत अन्य मुलुकहरूबाट प्राप्त भएको छ । विगत १५ वर्षमा विप्रेषण प्राप्त गर्ने परिवारहरूको प्रतिशत क्रमशः बढ्दै गएको छ । पहिलो सर्वेक्षणले जम्मा २३ प्रतिशत परिवारले विप्रेषण प्राप्त गरेको देखाएकोमा अहिले तेस्रो सर्वेक्षणमा विप्रेषण प्राप्त गर्ने परिवार ५६ प्रतिशत पुगेका छन् । परिवारको जम्मा आमदानीमा विप्रेषणको हिस्सा पनि बढ्दै गएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय बजारको माग अनुस्र्य ज्ञान र सीप प्रदान गरी प्रतिस्पर्धी श्रम शक्तिको विकास गर्ने, सुरक्षित, ब्यवस्थित र मर्यादित वैदेशिक रोजगारको सञ्चालन र वैदेशिक रोजगारमा महिलाका सरोकारको सम्बोधन गर्ने मूल उद्देश्य रहेको वैदेशिक रोजगार नीति, २०६८ जारी भई कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

नेपालको संविधान २०७२ को मौलिक हक अन्तर्गत धारा ३४ मा श्रम गर्न पाउने नागरिकको रूपमा स्थापित गरेको छ । नेपालका युवाहरूले गर्ने कामको विवेचना गर्दा कूल जनसंख्याको अधिकांश निवार्हमुखी कृषि २६.७ प्रतिशत, घरयासी धन्दा १९.४ प्रतिशत र केवल २२.७ प्रतिशत, युवा शिक्षा सम्बन्धी आर्जनमा संलग्न भएपनि ती मध्ये अत्यन्त कमले मात्र सीपमूलक र प्राविधिक शिक्षा पाएको अवस्था छ । फलस्वरूप २९ प्रतिशत युवाले मात्र रोजगारीको अवसर पाएको देखिन्छ । २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालमा १६ देखि ४० वर्षका युवाहरूको संख्या ४०.३५ प्रतिशत रहेको छ । जनसंख्याको तुलो हिस्सा ओगटेको युवा क्षेत्रको विकासका लागि कुनै एउटा क्षेत्रको विकासबाट मात्र कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सम्भव र व्यावहारिक नभएकोले सम्पूर्ण सम्बन्धित क्षेत्रबाट राष्ट्रिय योजना, नीतिलाई आत्मसात गरी, कार्यन्वयन, अनुगमन, समन्वय र मुल्याङ्कनलाई प्रभावकारी बनाउन विशेष ध्यान दिन जरूरी छ । नेपालको संविधानले व्यवस्था गरेको समानता तथा सामाजिक न्यायको सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्दै नेपाल जस्तो बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक राज्यमा जातिय विभेद, छुवाछुत, हिंसा, पिछडिएको वर्गको अपहेलनालाई पूर्णरूपमा हटाई समताको रूपमा संरक्षण र सहभागिताको वातावरण तयार पार्नु पर्दछ ।

सबै नागरिकलाई मर्यादित र उत्पादनशील रोजगारीका अवसर उपलब्ध गराउने दीर्घकालिन सौँच अनुस्र्य सबै नागरिकलाई न्यूनतम रोजगारी प्रत्याभूति गर्न सबै स्थानीय तहमा प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम सञ्चालन गरीएको छ । श्रमशक्तिको माग र आपूर्ति बीच समजस्यता कायम गर्ने गरी सीपयुक्त गुणस्तरीय जनशक्ति विकासका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको लागत साभेदारीमा सीपमूलक एवम व्यवसायिक तालिम सञ्चालन भै रहेको छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा सञ्चालित सार्वजनिक विकास निर्माण कार्यमा श्रममूलक प्रविधिलाई बढवा दिइएको छ । सबै स्थानीय तहमा रहेका बेरोजगार व्यक्तिलाई सूचीकृत गरी रोजगारीका अवसरका साथै न्यूनतम रोजगारी प्रत्याभूति गर्ने उद्देश्य लिई प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम कार्यन्वयन गरीएको छ । कोभिड-१९ महामारीको कारण नेपालमा आन्तरिक तथा वैदेशिक श्रम बजार प्रभावित भएकाले सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रमा क्रमशः वार्षिक ३३ हजार, ३ लाख ५० हजार र ८५ हजार व्यक्तिलाई रोजगारी र स्वरोजगार उपलब्ध गराउने लक्ष्य चुनौतिपूर्ण बन्दै गएको छ । स्थानीय तहमा सूचीकृत बेरोजगार व्यक्तिलाई न्यूनतम रोजगारी सुनिश्चित गर्न एवम सामुदायिक पूर्वाधार विकास मार्फत नागरिकको जीवन यापनमा सुधार ल्याउन उद्देश्यले कामका लागि पारिश्रमिकमा आधारित सामुदायिक आयोजना (सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७७ तर्जुमा गरी कार्यन्वयनमा ल्याइएको छ ।

देशका विभिन्न भागमा रहेका श्रमशक्तिलाई आन्तरिक एवम वाह्य श्रम बजारको माग बमोजिम सीपयुक्त बनाई उत्पादनमूलक रोजगारी तथा स्वरोजगारमा आवद्ध गराउने उद्देश्यले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको लागत साभेदारीमा आधारित व्यवसायक सीप विकास तालिम (सञ्चालन तथा व्यवस्थापन) कार्यविधि, २०७७ र श्रम बजारमा उपलब्ध श्रम शक्तिलाई रोजगारमूलक व्यवसायिक तथा सीप विकास तालिमको अवसर मार्फत उत्पादनमूलक रोजगारी तथा स्वरोजगारमा आबद्ध हुन प्रोत्साहन गर्ने गरी व्यवसायिक तथा सीप विकास तालिम सञ्चालन निर्देशिका, २०७७ कार्यन्वयनमा ल्याइएको छ । वालवालिकालाई बाल

अनुकूल न्याय तथा जोखिममा रहेका बालबालिकालाई विशेष संरक्षण र सुविधा उपलब्ध गराउने उद्देश्यले पालिका तहबाट बालश्रमको अन्त्य गरी बालश्रम मुक्त राष्ट्र निर्माण गर्न बालश्रम मुक्त स्थानीय तह घोषणा कार्यविधि २०७७ तर्जुमा गरी कार्यन्वयनमा ल्याइएको छ । चालु आर्थिक वर्षमा २५ स्थानीय तहलाई बालश्रम मुक्त स्थानीय तह घोषणा गर्ने लक्ष्य रहेकोमा २६ स्थानीय तहबाट बालश्रम मुक्त स्थानीय तह घोषणाको लागि कार्ययोजना तयार भएको छ ।

वैदेशिक रोजगारीमा जाने नेपाली नागरिकको संख्याको तुलनामा औपचारिक माध्यमबाट विदेशी नागरिक नेपालमा आई काम गर्ने संख्या ज्यादै न्युन रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७७/२०७८ को फागुनसम्ममा ५७५ गैर नेपाली नागरिकलाई श्रम स्वीकृति प्रदान गरीएको छ भने ८४४ गैर नेपाली नागरिकको श्रम स्वीकृति नविकरण गरिएको छ । गत आर्थिक वर्षमा ११२६ गैर नेपाली नागरिकलाई श्रम स्वीकृत प्रदान र ९६० गैर नेपाली नागरिकको श्रम स्वीकृति नविकरण गरिएका थियो । आर्थिक वर्ष २०७७/२०७८ को फागुनसम्म ११८३ श्रम प्रतिष्ठानको निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ सोही अवधिमा ४५ श्रम प्रतिष्ठानलाई श्रमिक आपूर्तिकर्ताको इजाजत प्रदान गरीएको छ भने २५७ इजाजतपत्रको नविकरण गरीएको छ । त्यसैगरी चालु आर्थिक वर्षको फागुनसम्म ११८३ श्रम प्रतिष्ठानको न्यूनतम पारिश्रमिक कार्यन्वयनको अनुगमन गरिएको छ । नेपालमा ठूला मझौला र साना गरी ८३८४ उद्योगमा ६ लाख २४ हजार ६ सय ६१ कुल रोजगारी रहेको छ । प्रति उद्योग औसत रोजगारी ७५ जना सिर्जना हुने अनुमान गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को फागुनसम्म युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोषमार्फत ४५५७ जना स्वरोजगार भएका छन् । स्वरोजगार भएका मध्ये १४९८ जना व्यवसायी र व्यवसायको बिमा गरीएको छ । सहकारी क्षेत्रबाट ८८ हजार २ सय ८८ प्रत्यक्ष र ११ लाख अप्रत्यक्ष रोजगारी श्रृजना भएको छ । सहकारी क्षेत्रबाट विपन्न बर्गको आर्थिक सामाजिक सशक्तिकरणका साथै कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा समेत महत्वपूर्ण योगदान पुगेको छ ।

वैदेशिक रोजगारीलाई सुरक्षित, मर्यादित र उत्पादनशील बनाउन मलेसियामा रहेका नेपाली कामदारलाई मलेसिया सरकारले सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा आबद्ध गराउन मलेसिया स्थित सामाजिक सुरक्षा संगठन र वैदेशिक रोजगार बोर्ड बिच सम्झौता सम्पन्न भएको छ । इजरायलका दीर्घकालिन स्याहार केन्द्रमा सहयोगी कामदार पठाउने कार्यलाई व्यवस्थित र पारदर्शी बनाउने उद्देश्यले इजरायलमा नेपाली सहयोगी केयर गिभर कामदार पठाउने निर्देशिका, २०७८ कार्यन्वयनमा ल्याइएको छ । २०७७ फागुनसम्म श्रम स्वीकृति लिई वैदेशिक रोजगारीमा गएका कामदारको संख्या ४४ लाख ६६ हजार ९ सय ७३ रहेको छ । जसमध्ये पुरुषको संख्या ४२ लाख ४८ हजार ५ सय ४७ रहेको छ भने महिलाको संख्या २ लाख १८ हजार ४ सय २६ रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७७/२०७८ को फागुनसम्म श्रम स्वीकृति लिई वैदेशिक रोजगारमा गएका कामदारको संख्या ३३ हजार १ सय ६१ र पुनः श्रम स्वीकृति लिने श्रमिकको संख्या ५२ हजार २ सय ८९ रहेको छ । पुनः श्रम स्वीकृति लिने कामदार बढनुमा विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको कोभिड-१९ नै मुख्य कारण रहेको छ ।

कोभिड-१९ को विश्वव्यापी महामारीका कारण वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारलाई सुरक्षित तवरले गन्तव्य मुलुकसम्म जाने व्यवस्थामा सहजता प्रदान गर्न मिति २०७७/९/१७ गते देखि वैदेशिक रोजगारको लागि पुनः श्रम स्वीकृति दिने कार्य अनलाईन प्रणाली मार्फत शुल्कात भएको छ । वैदेशिक रोजगारीमा

गएका नेपाली आप्रवासी कामदार र तिनका परिवार लक्षित कल्याणकारी कार्य गर्न वैदेशिक रोजगार बोर्ड कार्यन्वयनमा रहेको छ । जसवाट चालु आर्थिक वर्षको फागुनसम्म १८१६ जना कामदार तथा तिनका परिवार लाभान्वित भएका छन् । जसमा महिला २१९ र पुरुष १५९८ रहेका छन् ।

नेपालको वैदेशिक रोजगारीका प्रमुख गन्तव्यमा कतार, मलेसिया, साउदी अरब, संयुक्त अरब इमिरेट्स र कुवेत रहेका छन् । पछिल्ला वर्षहरूमा वैदेशिक रोजगारीका लागि साइप्रस, रोमानिया, माल्दिभ्स, माल्टा, जोर्डन, टर्की जस्ता देशमा नेपाली युवाको आर्कषण बढेको छ । हालसम्म ८५८ म्यानपावर कम्पनीले ११० मुलुकमा वैदेशिक रोजगारीमा श्रमिक पठाउने इजाजत पत्र प्राप्त गरेका छन् । जसमध्ये ८१८ सक्रिय कम्पनी र ४० निस्कृय कम्पनी रहेका छन् । सरकारले वैदेशिक रोजगारीका लागि संस्थागत रूपमा ११० र व्यक्तिगत रूपमा १७८ देशलाई खुल्ला गरेको छ ।

आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को फागुनसम्म वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा ५४५ नेपाली नागरिकको मृत्यु भएको छ । जसमध्ये ५३४ पुरुष र ११ महिला रहेका छन् । उक्त आर्थिक वर्षको फागुनसम्म ८८१ जना मृतकको परिवारलाई क्षतिपूर्ति वापत ४८ करोड २६ लाख प्रदान गरीएको छ । वैदेशिक रोजगारीको क्रममा मृत्यु हुने कामदारको नजिकको हकदारलाई वैदेशिक रोजगार बोर्डले आर्थिक सहायता स्वस्म्य रु ७ लाख उपलब्ध गराउँदै आएको छ । विदेशमा अल्पत्र परेका २१७ जना श्रमिकलाई कल्याणकारी कोषको रकमको उपयोग गरी उद्धार गरीएको छ । स्थानीय तहको व्यवस्थापन तथा कार्यन्वयनमा सञ्चालन हुने सुरक्षित आप्रवासन परियोजना तेस्रो चरण ३९ जिल्लामा विस्तार भएको छ । उक्त कार्यक्रमबाट आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ को फागुनसम्म १ लाख ५ हजार ३ सय ३२ व्यक्तिले सेवा प्राप्त गरेका छन् भने कार्यक्रमबाट मनोसामाजिक परामर्श सेवा प्राप्त गर्ने व्यक्ति १७ हजार १ सय ८३ रहेका छन् । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को फागुनसम्म ३८७ वटा औद्योगिक व्यवसायिक श्रम विवाद समाधान गरीएको छ । वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी विभिन्न विषयका संस्थागत ३३१ र व्यक्तिगत २७१ गरी ६०२ उजुरी दर्ता भएका छन् । सो वापतको क्षतिपूर्ति दावी रकम रु ३४ करोड १ लाख ३८ हजार ४ सय ७१ रहेको छ ।

देशमा भित्रिने रेमिट्यान्सको करिब ९० प्रतिशत उपभोगमा खर्च हुने गरेको केन्द्रिय बैंकको तथ्याङ्कले देखाएको छ । केन्द्रिय तथ्याङ्क विभागले भने कुल भित्रिने रेमिट्यान्सको ७९ प्रतिशत उपभोगमा खर्च हुने जनाएको छ । लत्ता, कपडा खानपिन तथा शिक्षा क्षेत्रमा रेमिट्यान्सले देशको आम्दानी त बढाएको छ तर यसले परनिर्भरतालाई पनि उत्तिकै प्रोत्साहन दिएको छ । ९० प्रतिशतसम्म खर्च गर्नेमा समेत आयातित सामग्रीमा नै धेरै खर्च हुन गरेका कारण रेमिट्यान्सका कारण देशलाई खासै फाइदा हुने गरेको छैन । केन्द्रिय बैंकका अधिकारी भन्छन् जति रकम विदेशबाट आउँछ उति नै रकम विदेशी सामान आयातमा खर्च हुने गरेको छ । चालु आर्थिक वर्षको १० महिनामा नेपालमा विदेशबाट ५ खर्ब ८० अर्ब ९३ करोडको वस्तु आयात भएको छ भने कुल निर्यात ७५ अर्ब १२ करोडमात्र छ । वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा विदेशमा रहेका धेरैजसो जिल्लाहरूको ग्रामीण क्षेत्र अहिले सुनसान छ । कामका लागि विदेश भएका नेपालीले गएको १ वर्षको कमाई ऋण तिर्न खर्च गर्ने र दोस्रो वर्षदेखि परिवारहरू समेत शहरी क्षेत्र स्थानान्तरण हुने क्रम उच्च छ । शहरमा बसेर बालबच्चा पठाउने तथा शहरी रहनसहनमा खर्च बढेको हुन्छ । यसमा सरकारले दीर्घकालका लागि अदक्ष कामदारलाई रोकेर बैंकबाट सरल रूपमा कर्जा उपलब्ध गराउने र कृषिमा गाउँमै रोजगारीको अवसर सिर्जनागर्ने काम गर्नु आवश्यक छ ।

विप्रेषण रकम उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गर्ने उद्देश्यले आ.व. २०६६/६७ देखि नेपाल सरकारले वैदेशिक रोजगार बचतपत्र जारी गर्न थालेको भए पनि सो प्रति वैदेशिक रोजगारीमा जानेको आकर्षण न्यून रहेको देखिन्छ । यसरी उठाइएको रकम नेपाल सरकारले जलविद्युत् लगायत कुनै विशेष क्षेत्रमा लगानी गर्ने उद्देश्य राखी परिचालन गरेमा वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूले पनि गर्व गर्ने र उनीहरूको सेयर सहभागिताका कारण आय आर्जन अभिवृद्धि हुन सक्ने भएकाले आगामी दिनमा नेपाल सरकारले खास परियोजनामा लगानी गर्ने उद्देश्य राखी वैदेशिक रोजगार बचतपत्र जारी गर्ने नीतिगत व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ । पछिल्ला वर्षहरूमा एकातिर उच्च शिक्षा हासिल गरेका तथा व्यावसायिक सीप एवम् तालिम लिएका व्यक्तिहरू समेत रोजगारीमा जाने प्रवृत्तिको विकास हुँदै गएको छ भने अर्कोतर्फ विप्रेषण आय प्राप्त गर्ने घरपरिवारका सदस्यहरूले काम भन्दा फुर्सदलाई छान्ने (More leisure than work) प्रवृत्ति देखिएको छ । यस्तो प्रवृत्तिको निरन्तरताले श्रमिक निर्यात गर्ने देशको आर्थिक विकासमा नकारात्मक असर पर्ने सम्भावना रहन्छ । तसर्थ, वैदेशिक रोजगारीमा रहेका घरपरिवारका सदस्यहरूलाई आय आर्जनका गतिविधिमा संलग्न गराउने तथा वैदेशिक रोजगारीमा रहेका व्यक्तिहरूलाई समेत सीप तथा दक्षता प्रदान गरी विप्रेषणको उपयोग स्वदेशमा गर्ने नीति अवलम्बन गर्नु आवश्यक देखिएको छ ।

बैदेशिक रोजगारीका सकारात्मक पक्ष

राष्ट्रिय आयको स्रोत वैदेशिक रोजगारीको माध्यमबाट नेपालको राष्ट्रिय आयमा ठुलो योगदान पुगेको छ । वैदेशिक मुद्राको आर्जन नेपालको वस्तु व्यापार घाटा तीब्र रूपमा बढेर गएतापनि वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त विदेशी मुद्राको कारण चालु खाता सन्तुलन कै स्थितिमा रहेको छ ।

■ अन्तर्राष्ट्रिय प्रविधि तथा सीप सिक्ने अवसर प्राप्त भएको छ । ग्रामिण गरीबी निवारणमा सहयोग मिलेको छ । बैदेशिक रोजगारीको आयको कारण नै ग्रामीण क्षेत्रको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा चेतनामा बृद्धि भएको छ । राष्ट्रिय बचत तथा लगानीमा वृद्धि भएको छ । युवामैत्री संविधान, ऐन कानून, नीति र निर्देशिकाको निर्माण र लागू हुने क्रम जारी छ । सङ्घीय संरचना र विकेन्द्रित शासन प्रणालीको सुरुवात भएको छ । प्राकृतिक साधनस्रोत, मानवीय संसाधनको पर्याप्तता, आर्थिक परिवर्तन र लगानी मैत्री वातावरणको सिर्जना, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको विस्तार, युवाका निम्ति साङ्गठानिक संरचनाहरूको निर्माण, युवा उद्यमशीलताका कार्यक्रमको कार्यान्वयन, युवाका कार्यक्रमको पैरवी र सञ्चार, राष्ट्रिय योजना आयोगका आवधिक योजनामा युवाका कार्यक्रमलाई उचित स्थान, युवाका कार्यक्रममा लगानी, सकारात्मक सोच र युवाका आवाजको सुनुवाई, युवा स्वरोजगार कोषका कार्यक्रम र कार्यान्वयन, आदी सकारात्मक पक्ष रहेको छन् ।

यसरी बढ्दो युवा जनसङ्ख्या सीप र उद्यमशीलता बनाई जनसांख्यिक लाभांश हासिल गर्न, युवाहरूलाई राष्ट्रनिर्माणमा मूलप्रवाहीकरण गर्न, युवाहरूको शक्ति र भूमिकाप्रति जागरूकता जगाउन, युवालक्षित कार्यक्रमहरूलाई विस्तार गर्दै लैजान, राष्ट्रिय विकासमा युवा सहभागिता अभिवृद्धि गर्न, उनीहरूका अधिकारहरूको उपयोग गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने सामूहिक प्रतिवद्धता र जवाफदेहिताको खाँचो छ । युवाद्वारा युवाका लागि विकास गर्ने मूल अवधारणाका साथ युवाहरूको विकासका लागि युवालाई नै परिचालन गरी युवाका निम्ति निर्मित संरचनागत र कानूनी आधारहरूको पर्याप्त प्रयोग गरी अधिकारको

सुनिश्चितता सँगै युवाहरूलाई दायित्ववोध गराउन सकेमा देश विकासको सपना त्यति सुदूर छैन ।

बैदेशिक रोजगारीका नकारात्मक पक्ष तथा समस्याहरू

ग्रामीण कृषियोग्य भूमि बाँझोमा परिणत भएका छन् । ग्रामीण क्षेत्र खास गरी पहाडबाट तराई तिर बसाइसराई तीव्र रूपमा बढेको छ जसका कारण तराई क्षेत्रमा जग्गाको तीव्र खण्डिकरण भएर गएको छ । देखासेखी उपभोग प्रवृत्ति बृद्धि भएको छ । सक्षम जनशक्ति विदेश पलायन हुँदा देशको आन्तरिक विकास संकुचित हुन पुगेको छ । आन्तरिक अर्थतन्त्रको सुदृढीकरण नभई परनिर्भरता तीव्र रूपमा बढेर गएको छ । वैदेशिक रोजगारीको क्षेत्रमा ठगी तीव्र रूपमा मौलाएर गएको छ । परिवारमा निष्कृत तथा आश्रित सदस्यको संख्यामा बृद्धि, मौलिक सिर्जना तथा विकासमा गम्भिर आघात (मुद्रास्फितीमा टेवा) बैदेशिक रोजगार सम्बन्धी स्पष्ट नीति तथा मार्गदर्शन बन्न नसक्नु तथा भएका नीति तथा योजनाहरू समेत प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नहुनु, बैदेशिक रोजगारीको सम्बन्धमा नियमन, अनुगमन तथा नियन्त्रण गर्ने बैदेशिक रोजगार तथा श्रम विभागमा सदाचारिता नहुनु, बैदेशिक रोजगारमा संलग्न मेनपावर एजेन्सीहरूको मनोमानी तथा लापरवाही, बैदेशिक क्षेत्रमा कार्यरत राजदुतावास, नियोग, श्रमसहचारीमा काम गर्ने कर्मचारीहरूले बैदेशिक रोजगारीका क्षेत्रमा प्रभावकारी रूपमा काम गर्न नसक्नु, नेपाल सरकारले वैदेशिक रोजगारदाता मुलुकहरूसँग प्रभावकारी रूपमा वार्ता तथा संवाद गर्न नसक्दा नेपाली मजदुरहरू अत्यन्त न्यून पारिश्रमिकमा काम गर्न बाध्य हुनु, वैदेशिक रोजगारीका सिलसिलामा जाने मजदुरहरूको आर्थिक तथा भौतिक रूपमा क्षति भए सो को उचित क्षतिपूर्ति उपलब्ध हुन नसक्नु, सम्बन्धित काममा जाने श्रमशक्तिलाई कामसँग सम्बन्धित पूर्व तालिमको अभाव, काम गर्न जाने देशको सामान्य भाषा सिकेर जानुपर्ने व्यवस्था लागु नहुनाले नेपालीहरू बिदेशमा गएर समेत ठगिनु, गैरकानुनी रूपमा बिदेश पठाउने क्रम नरोकिनु आदि जस्ता समस्याहरू देखा परेका छन् ।

नेपाली मजदुरको अज्ञानताका कारण (HIV AIDS) जस्ता रोगहरूको आयात हुनु, बैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त आएको उचित सदुपयोग नहुने, मुलुक भित्र रोजगारीका अवसरको कमी, स्वदेशमै श्रम गर्नुपर्छ भन्ने सकारात्मक सोचाइको न्यूनता, श्रम बजार सूचना प्रणाली (LMIS) को अभाव, स्वदेशमा नै ठगी तथा अनियमिताका घटनाहरूमा वृद्धि, भारतसंगको खुल्ला सिमानाको कारण अनौपचारिक मार्गबाट अवैधरूपमा हुने आप्रवासन, बेचबिखन र ओसारपसार जस्ता घटनाहरू, विप्रेषणको उत्पादनमुलक क्षेत्रमा लगानी हुन नसक्नु, मुख्य गन्तव्य मुलुकको कुटनीतिक उपस्थिति स्वदेशमा नहुनु, वैदेशिक रोजगार व्यवस्थापनको क्षेत्रमा राज्यको न्यून लगानी, कमजोर समन्वय संयन्त्र, महिला रोजगारीलाई हेर्ने नकारात्मक सामाजिक दृष्टिकोण, शारिरीक शोषण एवम् यौन दुर्व्यवहार, सामाजिक लागतमा बृद्धि पारिवारिक बिछोड, विखण्डन, महिलाहरूको जिम्मेवारी, कार्यचापमा बृद्धि, बालबच्चाले अभिभावकबाट पाउने वात्सल्यता गुम्ने, प्रौढहरूको रेखदेखमा कमी, परिवारका सदस्यहरूमा देखिने मनोवैज्ञानिक असर, अनिवार्य अभिमुखीकरण तालिम प्रभावकारी नहुनु, कामदारले करार बमोजिम प्राप्त हुनुपर्ने तलब तथा अन्य सुविधा नपाउनु, तोकिएको काम भन्दा फरक एवम् खतरायुक्त काम गर्न बाध्य पारिनु, अनाधिकृत एजेन्टको प्रभाव, पारदर्शिताको कमी, एजेन्टहरू कानुनी दायरामा नआउनु, सबै युवाका लागि सीपमूलक जीवनोपयोगी शिक्षाको पहुँच नपुग्नु, प्रविधिको पहुँच कम हुनु, बेरोजगारी, अर्धबेरोजगारी, कमजोर स्वास्थ्य र कमजोर मनोबल, लैङ्गिक, क्षेत्रीय, जातीय विभेद र असन्तुलन, कुलत, कुसंस्कार र दुर्व्यसनी, छुवाछुत, लैङ्गिक हिंसा, युवा परिचालनसँग

सम्बन्धित निकायहरूसँगको सहकार्य तथा समन्वयको अभाव, राजनैतिक सङ्क्रमण, अस्थिर सरकार, लगानीको उचित सदुपयोग नहुनु, प्रतिवद्धता र सहभागिताको अभाव, प्रतिभाको विदेश पलायन आदि जस्ता समस्याहरू देखा परेका छन् ।

नेपालको बैदेशिक रोजगारीका समस्या समाधानका उपायहरू:

1. वैदेशिक रोजगारी सम्बन्धी स्पष्ट नीति तर्जुमा तथा सो को कार्यान्वयन गर्ने,
2. कस्ता खालका श्रमशक्तिको आपूर्ति गर्ने हो सो अनुसारको शिक्षा तथा तालिम दिएर मात्र मानिसलाई वैदेशिक रोजगारीका लागि पठाउने,
3. वैदेशिक रोजगारीमा संलग्न सरकारी निकाय, एजेन्सीहरूमा हुने गरेको लापरवाही तथा अनियमितताको अन्त्य गर्ने,
4. वैदेशिक क्षेत्रमा काम गर्ने राजदुतावास, नियोग तथा श्रमसहचारीहरूलाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गरी वैदेशिक रोजगारीमा गएका नेपालीहरूको सम्पूर्ण विवरण संकलन गर्न लगाउने,
5. वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा हुने दुर्घटना तथा क्षतिको उचित क्षतिपूर्ति दिने ।

नेपाली श्रम बजारमा प्रत्येक बर्ष करिब ५ लाख १३ हजारको हाराहारीमा श्रमशिल युवाहरूको प्रवेश हुने गरेको र आन्तरिक बजारमा खपत गर्न सक्ने गरी रोजगारीका अवसरहरू सृजना हुने गरेको देखिदैन । आर्थिक बर्ष २०७२/७३ मा श्रम बजारमा रोजगार बृद्धिदर भने २.९ प्रतिशत मात्र रहेको छ । आन्तरिक रूपमा रोजगारीको अवसरहरू पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध हुन नसकेको कारण दैनिक रूपमा १ हजार ३ सय श्रमशिल युवाहरू रोजगारीका लागि बैदेशिक रोजगारमा जान बाध्य भएका छन् । एकातिर राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय माग बमोजिम अपेक्षित स्तरमा दक्ष नेपाली श्रमशक्ति तयार गर्न नसकिरहेको अवस्था एकातिर छ भने अर्कोतिर देशको अर्थतन्त्रको एक ठूलो हिस्सालाई बैदेशिक रोजगारीले मात्र सहयोग पुऱ्याइरहेको अवस्थामा यस क्षेत्रको उचित व्यवस्थापन समेत आवश्यक भएको देखिन्छ । नेपाली श्रम बजारमा रोजगारका अवसरहरूको कमी न्यून पारिश्रमिक, बढ्दो महंगी, निश्चित श्रमको कदर नगर्ने नेपाली संस्कार आर्थिक रूपमा असुरक्षाको स्थिति साथै शिक्षा, सूचना र प्रविधिको विश्वव्यापी विकासका कारण नेपालीमा देखिएको बढ्दो आकांक्षा र बैदेशिक रोजगार प्रतिको बढ्दो मोहको कारण नेपालबाट बैदेशिक रोजगारमा जाने नेपालीको संख्या दिनहुँ बढ्दै गइरहेको छ । विभिन्न देशमा कार्यरत कामदारहरूलाई संचयकोष कटिटको व्यवस्था समेत रहेको छैन भने केही देशमा कटिट गर्ने व्यवस्था रहेतापनि कामबाट फर्कदा सो रकम फिर्ता लिन समेत ठूलो समस्या भोग्नु परेको छ । सिंगापुर जस्तो विकसित देशमा समेत सामाजिक सुरक्षामा कटिट गरेको रकम फिर्ता दिन विभिन्न शर्त तथा अवस्था पुरा गर्नुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्थाका कारण आफ्नो रकम फिर्ता लिन नसकेर यसै फर्कनु परेको तथ्य हाम्रो सामु रहेको छ ।

रेमीट्यान्सलाई प्रभावकारी बनाउन २ वटा उपायहरू छन् ।

(क) अल्पकालीन उपाय

- रेमिट्यान्सबाट आर्जित रकममध्ये कम्तीमा ३०/४० प्रतिशत बचत गराई त्यो रकम दीर्घकालीन लगानीमा सदुपयोग गर्ने वातावरण तयार गर्ने ।

- खर्च गर्दा यथासम्भव स्वदेशी वस्तु वा सेवामा खर्च गर्न प्रोत्साहित गर्ने । स्वदेशी कच्चा पदार्थ, श्रम र पुँजीमा उत्पादित वस्तु वा सेवा उपलब्ध भएसम्म सोही वस्तुसेवा उपभोग गर्ने अनिवार्यता गरीनु उपयुक्त हुन्छ । यसबाट आन्तरिक उत्पादन, रोजगारी र आयका अवसर बढाउन मद्दत पुग्छ ।
- वैदेशिक रोजगारीबाट फर्किएपछि पेन्सन लगायतको सामाजिक सुरक्षामा सरकारका तर्फबाट प्रभावकारी कदम चाल्ने ।
- वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूलाई जानुपूर्व आवश्यक सीपबारे तालिम व्यवस्थाका साथै वैदेशिक रोजगारीमा गइसकेपछि उनीहरूको कार्यसुरक्षा निम्ति अपनाउनुपर्ने सतर्कता र सम्बन्धित देशको सामाजिक धार्मिक मान्यता र पालना गर्नुपर्ने आचरण बारे पर्याप्त परामर्श उपलब्ध गराउने ।

(ख) दीर्घकालीन उपाय

वैदेशिक रोजगारीमा जान लाग्ने खर्च बराबरको रकम लगानी गरेर यहाँ जीविका चल्ने उपाय आफैले खोज्न सक्थो भने वा त्यो बाटो राज्य, समाजका कुनै अंगले देखाइदिन सके भने कोही विदेश जाँदैन, आखिर विदेशमा पनि पैसा टिपेर ल्याउने त होइन, त्यहाँ पनि बुद्धि र श्रमकै प्रयोग गरेर आय आर्जन गर्ने हो ।

आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को फागुनसम्म ग्रामीण उद्यम तथा विप्रेषण आयोजना लागू भएका २० स्थानीय तहमा कोभिड १९ को कारण वैदेशिक रोजगारी गुमाई फर्केका युवा लक्षित पुनः एकीकरण कार्यक्रमबाट एक हजार युवा लाभान्वित भएका छन् । यस्तो आयोजना सञ्चालन भएको क्षेत्रमा २५ हजार लक्षित वर्गलाई वित्तीय साक्षरता तालिम प्रदान गरीएको छ । सामूहिक लगानीको माध्यमबाट आपूर्ति शृङ्खलामा आवद्ध १६ जिल्लाका ८६०० कृषक घरधुरी प्रत्यक्ष लाभान्वित भएका छन् । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को फागुनसम्म सबै स्थानीय तहका २२५९ युवालाई युवा रोजगारीको लागि स्मान्तरण पहल आयोजना र प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमको विषयमा अभिमूखिकरण तालिम प्रदान गरीएको छ । त्यसैगरी ३९६ जना प्राविधिक सहायकलाई रोजगार व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (EMIS) प्रविष्टि सम्बन्धी तालिम प्रदान गरीएको छ । महिलाको समान अग्रसरता र नेतृत्वदायी भूमिका स्थापित गर्न स्रोत, साधन, अवसर, तथा लाभमा समान पहुँच सुनिश्चित गर्न जीविकोपार्जन सुधार तथा स्वरोजगार कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०७७ तर्जुमा भई कार्यन्वयन गरीएको छ । मानव विकास सूचकांकमा पछाडि परेका ५५ जिल्लाका १०० स्थानीय तहका १९२० महिलालाई सीप विकास तालिम तथा बीउ पुँजी उपलब्ध गराइएको छ । व्यावसायिक तथा सीप विकास तालिम प्रतिष्ठानबाट युवा लक्षित व्यवसायिक तथा सीप विकास तालिम कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएको छ । चालु आर्थिक वर्षको फागुनसम्म ५८४ व्यक्तिलाई सीपमुलक तालिम प्रदान गरीएको छ । यस प्रकारका तालिम कार्यक्रम व्यवसायिक तथा सीप विकास तालिम प्रतिष्ठान भैसेपाटी, बुटवल र इटहरीबाट प्रदान हुँदै आएको छ ।

वर्तमान पन्ध्रौं पञ्चवर्षीय योजना २०७६/२०८१ मा श्रम तथा रोजगार विकास कार्यक्रम सोच

सबै नागरिकलाई मर्यादित र उत्पादित र उत्थानशील रोजगारीको उपलब्धता ।

लक्ष्य

उत्पादनशील क्षेत्रमा रोजगारी अभिवृद्धि गरी बेरोजगारी दर तथा श्रमको अल्प उपयोगमा उल्लेखनीय रूपमा कमी ल्याउने ।

उद्देश्य

- देशभित्र उत्पादनशील र मर्यादित रोजगारका अवसर विस्तार गर्नु ।
- असल औद्योगिक श्रम सम्बन्ध विकास गर्नु, बालश्रम लगायत सबै प्रकारका श्रम शोषण अन्त्य गर्नु ।
- वैदेशिक रोजगारीलाई सुरक्षित, मर्यादित र व्यवस्थित गर्नु ।

रणनीति

- स्थानीय तहदेखि रोजगार कार्यक्रमलाई विस्तार गरी न्यूनतम रोजगारीको प्रत्यभूति गर्ने,
- विद्यमान श्रम तथा रोजगार सम्बन्धी कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यन्वयन सामाजिक संवादको माध्यमबाट असल औद्योगिक श्रम सम्बन्धको विकास गर्ने,
- राष्ट्रिय आवश्यकताका आधारमा प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षा, तालिम र सीप विकासद्वारा श्रमिकको दक्षता अभिवृद्धि गर्ने
- तीन तहका सरकाबीच रोजगारी सिर्जना र श्रम व्यवस्थापनमा प्रभावकारी समन्वय गर्ने,
- वैदेशिक रोजगारका चरणलाई सुरक्षित, शोषणमुक्त मर्यादित र अधिकतम प्रतिफलदायक बनाउने ।
- रोजगार सिर्जना गर्न एवम् विभिन्न निकायसँग समन्वय तथा रोजगारी कार्यको नियमन गर्न अधिकार सम्पन्न उच्चस्तरीय राष्ट्रिय रोजगार प्राधिकरण गठन गर्ने,

कार्यनीति

- न्यूनतम रोजगारीको प्रत्याभूति गर्नेगरी प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम लगायतका विशेष कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गरीनेछ ।
- रोजगार र उद्यमशीलता प्रबर्द्धन गर्न शैक्षिक प्रमाणपत्र धितो राखी न्यून व्याजदरमा ऋण प्रवाहको व्यवस्थालाई विस्तार गरीनेछ ।
- रोजगार सूचना केन्द्र स्थापनागरी निजी क्षेत्रमा सिर्जना हुने रोजगारीलाई उपलब्ध श्रमशक्तिको मागसँग आबद्ध गरीनेछ ।
- श्रमको सम्मान हाम्रो अभियान मार्फत श्रमप्रतिको सकारात्मक धारणा विकास गरीनेछ ।
- रोजगार सम्बन्धी महत्वपूर्ण अभिलेखहरू डिजीटलाइज गरी प्रसारण गर्नुका साथै अतिरिक्त सम्बन्धित निकायको वेबसाइटमा समेत राख्ने व्यवस्था मिलाइनेछ ।
- सम्पूर्ण श्रमिकलाई पञ्जीकृत गरी सामाजिक सुरक्षाको दायरामा ल्याइनेछ ।
- जीवन धान्न पुग्ने तहमा न्यूनतम पारिश्रमिक तोक्यो आवश्यकता अनुसार समय अनुकूल वृद्धि गर्दै लगिनेछ ।
- वैदेशिक रोजगार कल्याणकारी कोषलाई थप प्रभावकारी बनाउन कामदारको वर्गीकरण अनुसार योगदान गर्न व्यवस्था गरीनेछ ।
- सरकार र निजी क्षेत्रको सहकार्यमा श्रम विनियम केन्द्रको स्थापना गरी सञ्चालन र नियमन गरीनेछ ।
- श्रम कानूनको प्रभावकारी कार्यन्वयन गर्दै अनौपचारिक श्रमलाई औपचारिकीकरण गर्ने प्रक्रिया आरम्भ

गरीनेछ ।

११. बालश्रमको अन्त्य गर्ने सम्बन्धी विद्यमान गुरुर्योजनाको प्रभावकारी कार्यन्वयन गर्दै बालश्रम अन्त्य गरीनेछ ।
१२. गन्तव्य मूलुकका कामदारको हक रहेन संरक्षण र प्रवर्द्धन र उद्धारका लागि त्यहाँ रहेका सेवा प्रदायक, गैर आवासीय तथा प्रवासी नेपाली संगठन र प्रतिष्ठित रोजगारदाता कम्पनीसँग प्रभावकारी समन्वय कायम गरीनेछ ।
१३. भारतमा रोजगारीका लागि जाने कामदारलाई स्थानीय तहमा दर्ता हुने परिचयपत्र जारीगर्ने र बिमा तथा कल्याणकारी कोषमा आबद्ध गराउने कानुनी व्यवस्था कार्यन्वयन गरीनेछ ।
१४. बैदेशिक रोजगारका लागि जानेहरूको पूर्व अभिलेख राखी त्यसलाई सुरक्षित, व्यवस्थित एव मर्यादित गरीनेछ ।
१५. जनशक्ति र रोजगारी सम्बन्धी केन्द्रिय तथ्याङ्क प्रणाली निर्माण गरी आर्थिक रूपले सक्रिय जनसंख्याको विवरण अद्यावधिक गरीनेछ ।
१६. युवा स्वरोजगार कोष, गरीबी निवारण कोष लगायतका कोष, बोर्ड र आयोगहरूलाई प्राधिकरणमा समाहित गरीनेछ ।
१७. राष्ट्रिय मानव संसाधन तथा जनशक्ति योजना तर्जुमा गरी तालिम र क्षमता विकासका माध्यमबाट सीपमूलक तथा प्राविधिक जनशक्ति विकास गरीनेछ ।

श्रमशक्तिको माग र आपूर्ति बीचको अन्तर, वढ्दो वेरोजगारी, न्यून ज्यालादर, सीप तथा उद्यमशीलता विकासका सीमित प्रयासहरू, व्यवसायजन्य सुरक्षा तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी स्पष्ट मापदण्ड नहुनु, शैक्षिक संस्थाबाट उपलब्ध जनशक्ति र बजारमा उपलब्ध रोजगार बीच तालमेल नहुनु, निकृष्ट प्रकृतिका बालश्रम उन्मूलन हुन नसक्नु, वैदेशिक रोजगारीमा विभिन्न प्रकारका ठगी, सामाजिक संवाद तथा सामूहिक सौदाबाजीमा राजनैतिक प्रभाव, रोजगार सूचना केन्द्रको सुदृढीकरण नहुनु आदि मुख्य समस्याका रूपमा रहेका छन् । श्रमिकको हक अधिकारको संरक्षण तथा लगानी मैत्री वातावरणको सिर्जना गरी सुमधुर श्रम सम्बन्ध स्थापना गर्ने सीप तथा ब्यावसायिक तालिमका अवसर वृद्धि गर्दै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धी श्रमशक्ति विकास गर्ने लगायत विषय समावेस हुनु आफैमा स्वागत योग्य भएपनि तिनको कार्यन्वयन पक्ष महत्वपूर्ण भएकोले सम्बन्धित निकायको ध्यान यस तर्फ जानु जरुरी छ । मुलुकमा करिब छ दशकदेखिको योजनाबद्ध विकासको अभ्यास एवम् नवौं योजनादेखि गरीबी निवारणलाई एकमात्र मूल उद्देश्यको रूपमा विकास योजनाको केन्द्रमा राखी गरीएका विभिन्न प्रयासहरूबाट गरीबी न्यूनीकरणको दिशामा ठोस प्रगति भएको छ । गरीबी निवारण गर्ने सरकारको प्रमुख दायित्व भए पनि यो एक अन्तरसम्बन्धित विषय भएकोले यसका लागि सरकारका प्रत्येक अङ्गहरूको भूमिका अपरिहार्य हुन्छ । विगत १७ वर्षको अवधिमा निरपेक्ष गरीबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या घटेको देखिए तापनि सहरी तथा ग्रामीण एवम् विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र र सामाजिक समूहबीचको खाडल अझै पनि उच्च रहेको देखिन्छ । तर विशेषगरी महिला, आदिवासी, अल्पसङ्ख्यक तथा दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रमा बस्ने आमनागरिकहरूमा गरीबीको गहनता बढी भएको हुँदा गरीबी निवारणका प्रयासहरूमा यिनको अर्थपूर्ण सहभागिता आजको टड्कारो आवश्यकता देखिन्छ । यसर्थ, गरीबी न्यूनीकरण प्रयासलाई निरन्तरता दिँदै गरीब र धनीबीचको असमानता घटाउनु र आर्थिक समृद्धि प्राप्त गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

सहायक ग्रन्थहरू

- पौडेल, डा. लेखनाथ, खनाल, पेशल, अधिकारी, नारायण प्रसाद, शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधारहरू (Philosophical and Sociological Foundations of Education), सनलाइट पब्लिकेशन, कीर्तिपुर काठमाडौं, प्रथम संस्करण २०६६ ।
- पराजुली, डा. तीर्थराज, अधिकारी, बालकृष्ण, नेपालमा प्राथमिक शिक्षा (Primary Education in Nepal), सनलाइट पब्लिकेशन, कीर्तिपुर, काठमाडौं, प्रकाशित मिति २०६३ ।
- गम्भीर बहादुर हाडा, नेपालमा गुणस्तरीय शिक्षाको महत्व तथा आवश्यकता, University', student's Bulletin, Mangsir 2058 (November 2001), Bulletin No-3, Bhaktapur।
- ध्रुव अधिकारी चन्द्रमणि अधिकारी, 'आयोजना व्यवस्थापन तथा नियोजन' (Project Management and Planning), सृष्टि प्रकाशन, काठमाडौं, द्वितीय संस्करण २०५५ ।
- मनोज भट्टराई, 'मानव संसाधन व्यवस्थापन' (Human Resource Management), आशिष एण्ड ब्रदर्स, काठमाडौं, दोस्रो संस्करण २०६०, वैशाख ।
- गिरीजा प्रसाद गोर्खाली, शहरी वातावरणका लागि सार्वजनिक –निजी साभेदारी, मंसिर २०५९ काठमाडौं, नेपाल, प्रकाशन: अम्बिका प्रधान, बालुवाटार ।
- वर्तमान पन्ध्रौं पञ्चवर्षिय योजना (२०७६/२०७७–२०८०/२०८१), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७६, काठमाण्डौ ।
- आर्थिक सर्वेक्षण, २०७७/२०७८, नेपाल सरकार अर्थमन्त्रालय, २०७८ जेठ । सिंहदरवार काठमाण्डौ ।
- आर्थिक वर्ष २०७८/२०७९ को वार्षिक बजेट, नेपाल सरकार, अर्थमन्त्रालय, जेष्ठ २०७८ ।
- काफ्ले, प्रा.डा. बाशुदेब, प्रा.ढकाल, हेमराज, अधिकारी किसानप्रसाद, शिक्षामा सामाजिक न्याय, सनलाइट पब्लिकेशन कृतिपुर, संस्करण २०६६ ।
- नेपालको संविधान (२०७२), संविधान सभा सचिवालय, असोज ३, २०७२ । सिंहदरवार काठमाण्डौ ।
- विप्रेषण प्राप्त गर्ने घरपरिवारको बचत तथा लगानी प्रवृत्ति, नेपाल राष्ट्र बैंक अनुसन्धान विभाग असोज २०७३। काठमाण्डौ नेपाल ।
- रमेश घिमिरे, गरीबीको प्रमुख कारण बहुसंस्कृति, कारोवार राष्ट्रिय दैनिक, २०७४
- एम एल नेपाली, दतिल मुक्तिका बैचारिक सवाल, राजधानी दैनिक माघ २९, २०७४
- विमल निभा, गरीबको परिचय पत्र, कान्तिपुर दैनिक २०७४
- भोला पासवान, मारमा मधेशी दलित कान्तिपुर दैनिक २०७४
- धनराज वास्तविक, दलित शब्द जात होइन विभेद हो । मध्यान्न राष्ट्रिय दैनिक, २०७४ माघ ८,
- रूपनारायण खतिवडा, रेमिट्यान्स आयमा देखिएका चुनौती, आर्थिक राष्ट्रिय दैनिक २०७४
- प्रा. डा कमलराज ढुङ्गेल, विदेशी मद्रा आर्जनमा विप्रेषणको योगदान, कारोवार राष्ट्रिय दैनिक , २०७४ फागुन १४
- सीताराम रेग्मी, विदेश जाने गरीब कामदारको वास्तविकता, मध्यान्ह राष्ट्रिय दैनिक २०७४
- डा भरतराम ढुङ्गाना, रेमिट्यान्स अर्थतन्त्रमा रूमलिएको मुलुक : गोरखापत्र राष्ट्रिय दैनिक २०७४

फागुन १३

- दुर्गा बहादुर घले, बैदेशिक रोजगार, सून्य लागत र कार्यान्वयन, राजधानि राष्ट्रिय दैनिक २०७४
- पुर्णचन्द्र भट्टराई, बैदेशिक रोजगारी कसरी सरक्षित गर्ने ? कान्तिपुर दैनिक २०७४ फागुन ५
ख्यामनारयण मानन्धर, समाचारमा मौनता साँधेको बैदेशिक रोजगार, मध्यान्न दैनिक २०७४

विद्यालय तहको शिक्षण सिकाइको प्रभावकारिताका लागि पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिका

तोयानाथ खनाल, पीएचडी^१

सारांश

विद्यालयीय शिक्षाको शिक्षण सिकाइमा प्रभावकारिता र गुणस्तर बढाउनका लागि पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाको महत्वलाई कसैले पनि नकार्न सक्तैन । यस लेखमा विद्यालयीय तहको शिक्षण सिकाइमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाले खेल्ने भूमिकाका बारेमा चर्चा गरीएको छ । लेख लामो समयसम्म शिक्षा क्षेत्रमा काम गर्दाका अनुभवहरू, सेवामा रहँदा र सेवा निवृत्त भएपछि विद्यालय भ्रमण गर्दा पाइएका यथार्थहरू अनि प्राप्त सामग्रीहरूको अध्ययनका आधारमा तयार पारिएको छ । पाठ्यक्रम शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य हासिल गर्नका लागि बनाइएको शैक्षिक योजना हो भने पाठ्यपुस्तक भनेको पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनका लागि सहयोग गर्ने एक महत्वपूर्ण शैक्षिक सामग्री हो । पाठ्यपुस्तकको प्रभावकारी उपयोग गरी पाठ्यक्रमको उद्देश्य हासिल गर्नका लागि शिक्षकलाई सहयोग गर्ने साधन नै शिक्षक निर्देशिका हो । अधिकांश विद्यालयहरूमा शिक्षण सिकाइका सन्दर्भमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग भएको पाइँदैन । विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकहरूले यी तीन सामग्रीहरूको महत्व बोध गरी शिक्षण सिकाइमा तिनीहरूको प्रयोग गरेमा विद्यार्थीहरूले जीवनोपयोगी सीप सहितको गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्नमा मद्दत पुग्नुका साथै विद्यालयहरूमा बालबालिकाहरू आकर्षित हुने, सिक्ने, टिक्ने र बजारमा बिक्रनका लागि अब्बल भएर तयार हुन्छन् । साथै यसरी शिक्षण गर्नाले शिक्षकलाई विद्यार्थी र समुदायबिचमा भिन्न पहिचान र आत्मसम्मानका साथ जिउने वातावरण बन्छ । यस कुरालाई विद्यालयका मुख्य शैक्षणिक नेतृत्वकर्ता प्रधानाध्यापकले आत्मसात गरेर नेतृत्व गरेमा सरोकारवालाहरूले शिक्षा क्षेत्रबाट गरेको अपेक्षा पुरा गर्नका लागि सहयोग पुग्छ ।

पृष्ठभूमि

अहिले शिक्षाका सरोकारवालाहरूको चासो भनेको विद्यालयीय शिक्षामा शिक्षण सिकाइको प्रभावकारिता वृद्धि हो । शिक्षा क्षेत्रको जग भएका कारणले सरोकारवालाहरूले विद्यालयीय शिक्षामा चासो राख्नु भनेको शिक्षाको जग बलियो बनाउन खोज्नु नै हो । शिक्षणसिकाइको प्रभावकारिता भनेको बालबालिकाहरूले आत्मसम्मानका साथ सहज वातावरणमा जीवन उपयोगी ज्ञान र सीप सहितको गुणस्तरीय शिक्षा हाँसिल गर्न पाउनु हो । यसका लागि विभिन्न पक्षहरू जिम्मेवार छन् । तीमध्ये पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाका आधारमा शिक्षण गर्नु नै प्रमुख र महत्वपूर्ण पक्ष हो । यी सामग्रीहरूको निर्माण बालमनो विज्ञान समेतलाई ध्यानमा राखेर गरीने भएकाले शिक्षण सिकाइका लागि यी सामग्रीहरूको महत्व सबै प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरूले बुझी आत्मसात गरेर शिक्षण गरेमा शिक्षणमा प्रभावकारिता बढ्नेमा दुई मत छैन । शिक्षण सिकाइको आधार भनेकै पाठ्यक्रम हो । पाठ्यक्रमको निर्माण विज्ञहरूको सहभागितामा एउटा निश्चित प्रक्रियाबाट हुने (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७६) भएकाले यसका आधारमा शिक्षण सिकाइ

^१दिकेल रुपाकोट मझुवागढी नगरपालिका ७, दोर्पा, खोटाङ

क्रियाकलापलाई अगाडि बढाउँदा राज्यले सोचेको शैक्षिक गन्तव्यमा पुग्न र पुर्याउन सकिन्छ । त्यो गन्तव्यमा पुर्याउनका लागि पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाले महत्वपूर्ण साधनको भूमिका खेल्छन् । पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिका शिक्षण सिकाइका लागि बढी महत्वपूर्ण अनि एक अर्कामा अन्तर सम्बन्धित पनि छन् । विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक र प्रधानाध्यापकले यस कुरालाई आत्मसात गरेर विद्यार्थी र अभिभावकहरूलाई पनि यी सामग्रीहरूको महत्व र आवश्यकता बारे जानकारी गराई सहभागितामूलक पद्धतिमा शिक्षण सिकाई कार्यक्रम सञ्चालन गरेमा विद्यार्थीहरूको सिकाइ स्तरमा अपेक्षित मात्रामा सुधार भएर शिक्षाप्रतिको सरोकारवालाहरूको चासो सम्बोधन हुन्छ ।

महत्व

यस खण्डमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाको महत्वका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरीएको छ

पाठ्यक्रमको महत्व

पाठ्यक्रम शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य पुरा गर्नका लागि बनाइएको योजना हो । यसलाई शिक्षाको साध्य वा गन्तव्य पनि भनीन्छ । यसले शिक्षक र विद्यार्थीलाई के सिक्ने सिकाउने; कुन उद्देश्य पुरा गर्नका लागि सिक्ने सिकाउने; कुन कुन सामग्रीहरूको प्रयोग गरेमा शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ साथै शिक्षण सिकाइको प्रभावकारिता बढाउने सन्दर्भमा पृष्ठपोषण लिन र शिक्षण सिकाइको अवस्था पहिचानका लागि मूल्याङ्कनका उपयुक्त विधि र तरिकाहरू के के हुनसक्छन् भन्ने बारेमा मार्गदर्शन गर्छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७६) । पाठ्यक्रमले शिक्षण सिकाइलाई योजनावद्ध तरिकाले सम्पादन गर्नका लागि आधारको काम गर्छ । नेपालका सन्दर्भमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना पछि देशभर एकै किसिमको पाठ्यक्रम लागू भएकाले शिक्षण सिकाइ लगायतका शैक्षिक गतिविधिहरूमा देशभरि नै एकरूपता ल्याउन पनि यसले मद्दत गरेको छ (राशिपयो, २०२८-२०३२) । पाठ्यक्रममा तहगत, कक्षागत र विषयगत सिकाइ उपलब्धिहरू उल्लेख हुने हुनाले शिक्षकलाई पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका र अन्य सन्दर्भ सामग्रीहरू नभएका अवस्थामा पनि शिक्षण गर्नका लागि आधारको काम गर्छ । त्यसैले पाठ्यक्रमका आधारमा शिक्षण र विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने अवधारणा आएको हो । पाठ्यक्रमले कुनै समाज वा देशको शिक्षाको अवस्था र आवश्यकताका बारेमा जानकारी दिन्छ । समसामयिक रूपमा परिवर्तन हुने पाठ्यक्रमको विशेषताले गर्दा समाजका समसामयिक चाहनाहरू पनि समावेश गरेर शिक्षालाई समयसापेक्ष रूपमा गतिशील बनाउन पनि यसले मद्दत गर्छ । शिक्षाको महत्व बारे जानकारी र शिक्षित अभिभावकले पाठ्यक्रमको अध्ययन गरी आफ्ना छोराछोरीहरूको अध्ययन र आफ्नो सहजीकरणलाई उद्देश्यकेन्द्रित बनाउन मद्दत गर्छ । पाठ्यक्रमले शिक्षकका लागि शैक्षणिक योजना निर्माण गर्नका लागि आधारका रूपमा काम गर्छ । यसका साथै शिक्षकहरूले आफ्नो शैक्षणिक योजनाले के कति सुधार ल्याएको छ भनी समीक्षा गर्नका लागि पनि आधारका रूपमा पाठ्यक्रमको प्रयोग गर्न सक्छन् । पाठ्यक्रम राज्यबाट निर्मित शैक्षिक योजना भएकाले शिक्षा क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न र प्रगति समीक्षा गर्नका लागि पनि आधारका रूपमा काम गर्छ । अहिले स्थानीय स्तरमा पनि स्थानीय विषयको पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनको अभ्यास (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७६) भइरहेकाले स्थानीयस्तरका विषयवस्तुहरूको पठनपाठनका कारणले सिकाइमा विद्यार्थीहरूको रुचि बढ्नुका साथै स्थानीय तहको जनशक्तिको क्षमतामा वृद्धि भएको मान्न सकिन्छ ।

पाठ्यपुस्तकको महत्व

नेपालमा विद्यालयीय तहको शिक्षाका लागि धेरै समय पहिलेदेखि पाठ्यपुस्तकको प्रयोग भइरहेको छ । पाठ्यक्रमको गन्तव्यमा पुग्नका लागि मद्दत गर्ने एउटा महत्वपूर्ण र सहयोगी साधन पाठ्यपुस्तक हो (पाविके, २०६९) । पाठ्यक्रमका आधारमा तयार गरी विद्यार्थीहरूलाई केन्द्रमा राखेर वितरण गरीने भएकाले पाठ्यपुस्तकलाई विद्यार्थीका लागि सर्वसुलभ शैक्षिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । यो विद्यार्थीहरूको उमेर र क्षमताका आधारमा तयार गरीने हुन्छ । त्यसैले यो विद्यार्थीहरूका लागि सहज र बोधगम्य पनि हुन्छ । क्रियाकलापमुखी र रूचिकर भएमा पाठ्यपुस्तकबाट पाठ्यक्रममा उल्लेख भएका सक्षमताहरू सहज रूपमा हासिल हुनसक्छन् (पाविके, २०७४) । यसमा राखिएका शब्द, शब्दावली र वाक्यहरू तहगत रूपमा विद्यार्थीहरूको उमेर, रूचि र क्षमता अनुसार सरल किसिमका हुन्छन् । यस विशेषताले गर्दा पाठ्यपुस्तकले विद्यार्थीको सिकाइका लागि असल साथीका रूपमा काम गर्छ । पाठ्यक्रमका तुलनामा पाठ्यपुस्तक विद्यार्थी, शिक्षक र अभिभावकका लागि सर्वसुलभ शैक्षिक सामग्रीका रूपमा पनि लिइन्छ । पाठ्यक्रमका आधारमा तयार गरीने भएकाले पाठ्यक्रमको संशोधन भएपछि पाठ्यपुस्तक पनि परिमार्जन गरीने हुन्छ । त्यसैले विद्यार्थीहरूले अन्य पुस्तकका तुलनामा पाठ्यपुस्तकबाट अद्यावधिक भएको ज्ञान प्राप्त गर्दछन् । अरु पुस्तक भन्दा कम मूल्यमा पाइने भएकाले अभिभावकका लागि कम आर्थिक भार पर्दछ । आर्थिक कमजोरीका कारणले अरु सन्दर्भ सामग्रीहरू किन्न नसक्ने विद्यार्थीका लागि यो नै भरपर्दो शैक्षिक सामग्री हो । विभिन्न कारणहरूले गर्दा सबै विद्यालयहरूमा सहायक पाठ्यसामग्री सजिलै उपलब्ध नहुँदा विद्यार्थीहरूको शिक्षण सिकाइ पाठ्यपुस्तक माथि अत्यधिक निर्भर रहेको अवस्था पनि छ (पाविके, २०६९) । विज्ञहरूको समूहबाट निर्माण हुने भएकाले पाठ्यपुस्तककै आधारमा पनि विद्यार्थीले कक्षा र तह राम्रो क्षमता देखाएर पार गर्न सक्छन् । पाठ्यपुस्तकमा राखिएका चित्रहरूले विद्यार्थीहरूलाई अध्ययन गर्न रोचकता प्रदान गर्नुका साथै विषयवस्तु बुझ्नका लागि सहयोग गर्छन् । पाठ्यपुस्तकमा राखिएका अभ्यासहरूले विद्यार्थीहरूलाई सिकाइमा निरन्तर संलग्न हुन मद्दत गर्छन् । यो सरकारी निकायबाट प्रकाशित हुने भएकाले विद्यार्थीहरूले यसबाट आधिकारिक ज्ञान प्राप्त गर्छन् । प्रकाशन मात्र होइन वितरण पनि सरकारी निकायबाट हुने भएकाले देशका कुनाकुनाका विद्यार्थीहरूले आआफ्नै पायक पर्ने ठाउँबाट समयमै पाठ्यपुस्तक प्राप्त गर्छन् । कोरोनाको महामारीका कारणले अहिले त सबैजसो विद्यालयहरूले आआफ्नै विद्यालयबाट पाठ्यपुस्तकहरू वितरण गरीरहेको अवस्था पनि छ । नेपालका सन्दर्भमा विद्यालयीय शिक्षाका पाठ्यपुस्तकहरू निःशुल्क रूपमा प्राप्त हुन्छन् । त्यसैले आर्थिक रूपमा विपन्न जनताका लागि माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा पुरा गर्न यो सर्वसुलभ अध्ययन सामग्री भएको छ । पाठ्यपुस्तकले शिक्षकका लागि शैक्षणिक योजना निर्माण गर्न र प्रगति समीक्षाका लागि आधारको काम गर्छ । पाठ्यपुस्तक त शिक्षणसिकाइका सन्दर्भमा दैनिक प्रयोगको भरपर्दो शैक्षिक सामग्री पनि हो ।

शिक्षक निर्देशिकाको महत्व

शिक्षक निर्देशिका पाठ्यपुस्तकका आधारमा तयार गरीन्छ । यसले शिक्षकका लागि योजनाबद्ध शिक्षणका गर्न सहयोग गर्ने भएकाले यसको नाम नै शिक्षक निर्देशिका राखिएको हो । यसले शिक्षकलाई

पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरीएका पाठलाई कति समयमा शिक्षण गर्न सकिन्छ भनेर राम्रो जानकारी दिन्छ । वार्षिक र एकाइ शैक्षणिक योजना नबनाएका शिक्षकका लागि दैनिक पाठयोजना निर्माण गर्नका लागि विशिष्ट उद्देश्य चयन गर्न पनि आधारको काम गर्छ । यसले शिक्षकलाई कुन पाठको शिक्षणका लागि कुनकुन शैक्षिक सामग्री चाहिन्छन् भन्ने कुराको पनि जानकारी दिन्छ । त्यसैले यसले शिक्षकलाई शिक्षणमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्न मार्ग निर्देश गरी शिक्षणलाई अर्थपूर्ण र रोचक बनाउनका लागि सहयोग गर्छ । शिक्षक निर्देशिकामा पाठगत रूपमा मूल्याङ्कन तरिका पनि सुभाइने हुनाले यसले शिक्षकलाई विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गर्न पनि सहयोग गर्छ । विद्यार्थीहरूलाई अधिक रूपमा शिक्षण सिकाइमा सहभागी गराउन शिक्षक निर्देशिकाले शिक्षकलाई सहयोग गर्छ (पाविके, २०६१) । शिक्षक निर्देशिका पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको website मा पाइने भएकाले इन्टरनेटको पहुँचमा भएका विद्यार्थीले पनि यो सामग्री प्राप्त गरेर आद्रनो सिकाइलाई अभि सहज र अर्थपूर्ण बनाउन सक्छन् । अन्य सन्दर्भ सामग्रीहरूको पहुँचमा नभएका शिक्षकका लागि शिक्षक निर्देशिकाले प्रभावकारी शिक्षण गर्न धेरै सहयोग गर्छ । आफ्ना छोराछोरीहरूको सिकाइमा चासो राख्ने अभिभावकहरूले पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको website बाट यो सामग्री प्राप्त गरेर सिकाइका लागि थप सहजीकरण गर्न सक्छन् ।

पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाबीचको अन्तरसम्बन्ध

पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिका एकअर्कामा सम्बन्धित छन् । यस कुराको जानकारी माथिको विवरणले पनि दिइसकेको छ । यी सामग्रीहरू मध्ये सबभन्दा पहिले विषयगत विज्ञहरूको समूहबाट निश्चित प्रक्रिया अवलम्बन गरेर पाठ्यक्रम निर्माण गरीन्छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७६) । पाठ्यक्रम भनेको शिक्षाको आधार वा गन्तव्य नै हो । यस गन्तव्यमा पुग्नका लागि साधनका रूपमा पाठ्यपुस्तकको निर्माण गरीन्छ । पाठ्यपुस्तकको निर्माणमा पनि विषयगत विज्ञहरूकै संलग्नता रहन्छ र यसका लागि एउटा निश्चित प्रक्रिया अवलम्बन गरीन्छ । पाठ्यक्रममा समावेश गरीएका विषयवस्तुहरूकै आधारमा पाठ्यपुस्तकमा पाठहरू राखिएका हुन्छन् । पाठ्यपुस्तकमा पाठको अन्तिममा पाठ र सिकाई उपलब्धिसँग सम्बन्धित अभ्यासहरू पनि राखिएका हुन्छन् । अभ्यासहरूले पाठ्यक्रमका उद्देश्यहरू पुरा गर्नका लागि सहयोग पुग्छ भने विद्यार्थीहरूलाई निरन्तर सिकाइमा सङ्लग्न गराउन/हुन आधारको काम गर्छ । पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको सफल कार्यान्वयनका लागि मूलतः शिक्षकलाई सहयोग गर्ने उद्देश्यले सबै कक्षा र विषयका शिक्षक निर्देशिकाहरू निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने अभ्यास पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले गरेको छ । शिक्षक निर्देशिकाको निर्माणमा पनि विषयगत विज्ञ समूहको नै एक निश्चित प्रक्रियाबाट संलग्नता रहन्छ । यी निर्देशिकाहरू मूलतः योजनाबद्ध शिक्षणसँग सम्बन्धित हुन्छन् । त्यसैले शिक्षक निर्देशिकाले शिक्षकहरूलाई योजनाबद्ध शिक्षण गरेर पाठ्यक्रमको सफल कार्यान्वयनका लागि धेरै सहयोग गर्छन् । पाठ्यक्रम नै शिक्षाको योजना भएकाले शिक्षक निर्देशिकाले सधैं योजनाबद्ध शिक्षणका लागि सहयोग गर्छ । योजनाबद्ध शिक्षणका लागि सहयोग गर्ने साधन भनेका पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिका हुन् । पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाको आधार भनेकै पाठ्यक्रम हो भने पाठ्यक्रमले परिकल्पना गरेको गन्तव्यमा पुग्नका लागि पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाले सहयोग गर्छन् । सारांशमा भन्दा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाबीचको सम्बन्ध अभिन्न वा नङ र मासुबीचको जस्तो छ ।

उपयोग

पाठ्यक्रमको उपयोग/कार्यान्वयन गर्ने मुख्य जिम्मेवार पदाधिकारी शिक्षक र प्रधानाध्यापक नै हुन् । साथै यसको उपयोग/कार्यान्वयन गराउने भनेका पाठ्यक्रमको निर्माण गर्ने जिम्मेवारी पाएका र अनुगमन र पेशागत सहयोग गर्ने निकायहरू हुन् । यस कुरालाई सबभन्दा पहिले पाठ्यक्रम निर्माण गर्न जिम्मेवारी पाएका निकायहरूले आत्मसात गरेर पाठ्यक्रमको निर्माण/परिमार्जन भएपछि कार्यान्वयनमा लैजाने सिलसिलामा यस बारेमा सबै शिक्षक र प्रधानाध्यापकहरूलाई पाठ्यक्रमका बारेमा अभिमुखीकरण गरी गराई पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका लागि क्षमतावान बनाउनु जरूरी छ । यहि समयमा कम्तिमा एउटा विद्यालयका लागि एउटा पाठ्यक्रम र एक सेट पाठ्यपुस्तक उपलब्ध गराउनु आवश्यक छ । पाठ्यक्रमको सही कार्यान्वयनका लागि पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकलाई शिक्षकहरूले राम्ररी अध्ययन गरेर आत्मसात र प्रयोग गर्नु आवश्यक छ । अहिले विद्यालय शिक्षामा अनुगमन र पेशागत सहयोग गर्ने निकाय भनेका स्थानीय तह हुन् (नेपाल सरकार, २०७४) । स्थानीय तहमा शिक्षा विभाग/शाखा शिक्षा क्षेत्रको मूल जिम्मेवारका रूपमा सक्रिय छन् । शिक्षा शाखाले योजनाबद्ध रूपमा विद्यालयहरूको नियमित अनुगमन र शिक्षकहरूलाई पेशागत सहयोग गरेमा विद्यालयहरूमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाका साथै अन्य सन्दर्भ सामग्रीहरूको उपयोग गरी प्रभावकारी शिक्षण सिकाइको वातावरण बन्छ । कक्षा १० सम्मका लागि पाठ्यपुस्तक पनि सरकारले सर्वसुलभ बनाएको छ । केही अपवादलाई छोडेर सरकारले समयमा नै पाठ्यपुस्तक छपाइ गरेर वितरण पनि गर्दैआएको छ । विद्यालयले आद्रनो विद्यालयका सबै विद्यार्थीहरूलाई समयमै पाठ्यपुस्तक पुर्याउने काममा सहयोग गरीरहेको छ भने यस बारेमा ध्यान बढाउनु अति नै आवश्यक छ ।

अहिले शिक्षण सिकाइ गर्ने आधारका रूपमा पाठ्यक्रमलाई लिइएको अवस्था कमजोर पाईन्छ । यस्तो अवस्था प्रभावकारी शिक्षणसिकाइका दृष्टिले राम्रो कुरा होइन । कतिपय शिक्षक र प्रधानाध्यापकहरूले विद्यालयमा पाठ्यक्रम नै छैन भन्ने गरेको पनि पाईन्छ तर अहिलेको विज्ञान र प्रविधियुक्त जमानामा पनि पाठ्यक्रम विद्यालयमा छैन भन्नु त्यति सुहाउने कुरा होइन किनभने सबै शिक्षक र प्रधानाध्यापकका हातहातमा इमेल चलाउन सक्ने मोवाइल फोन छ भने पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको website मा जाने हो भने छिनभरमै पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिका सबैका मोवाइलमा download गरेर अध्ययन गरी प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । यसका लागि जिम्मेवारीको भावना र इच्छाशक्ति भने चाहिन्छ नै । यस सन्दर्भमा केही पेचिला प्रश्नहरू यसप्रकार छन् के पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाको निर्माण/परिमार्जन गर्ने निकायहरूले प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आ-आफ्नो जिम्मेवारी पुरा गरेका छन् त ? शिक्षणसिकाइको प्रभावकारिताका लागि पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाको महत्त्वलाई सबै शिक्षक र प्रधानाध्यापकले आत्मसात गरेर तिनीहरूका आधारमा शिक्षण गरेका छन् त ? स्थानीय तहका शिक्षा शाखाहरूले आफ्नो कार्यक्षेत्रका विद्यालयहरूमा अनुगमन र पेशागत सहयोगलाई नियमित रूपमा प्रयोग गरेका छन् त ? यी र यस्तै किसिमका प्रश्नका उत्तरहरूको खोजी सबै सरोकारवालाहरूले गरेर अगाडि बढ्नु नै अहिलेको आवश्यकता हो ।

निष्कर्ष

विद्यालयीय शिक्षा औपचारिक शिक्षाको जग भएकाले जनशक्तिको आपूर्ति गर्ने शिक्षा क्षेत्रलाई गुणस्तरीय र प्रतिष्पर्धी बनाउनका लागि जगलाई दरिलो बनाउनु आवश्यक छ । शिक्षाको जगलाई दरिलो बनाउनका लागि अन्य कुराहरूभन्दा बढी जरूरी शिक्षणसिकाइमा प्रभावकारिता बढाउनु हो । यसका लागि शिक्षण सिकाइमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग अति आवश्यक छ । पाठ्यक्रममा के पढाउने, किन पढाउने, कसरी पढाउने र उद्देश्य हासिल भएनभएको मूल्याङ्कन कसरी गर्ने भनी स्पष्ट पारिएको हुन्छ भने पाठ्यक्रमको सफल कार्यान्वयनका लागि तयार पारिएको साधन नै पाठ्यपुस्तक हो । पाठ्यक्रमको सफल कार्यान्वयनका लागि शिक्षकलाई सहयोग गर्ने सामग्री नै शिक्षक निर्देशिका हो । पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने जिम्मेवारी पाएका निकायहरूले पाठ्यक्रमको सफल कार्यान्वयनका लागि सबै शिक्षकहरूलाई क्षमतावान बनाएका छैनन् भने शिक्षकहरूका लागि अनुगमन र पेशागत सहयोगको अवस्था पनि कमजोर छ । अधिकांश विद्यालयहरूमा शिक्षणसिकाइका सन्दर्भमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग भएको छैन । विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकहरूले यी तीन सामग्रीहरूको महत्त्व बुझेर राम्रो अध्ययन गरी शिक्षण गरेका खण्डमा विद्यार्थीहरूको ज्ञान र सीपको वृद्धि भई विद्यालयबाहिर रहेका बालबालिकाहरू विद्यालयप्रति आकर्षित हुने, विद्यालयमा आएका बालबालिकाहरूले सहज रूपमा सिक्ने, तहगत शिक्षा पुरा गरुञ्जेल विद्यालयमा टिक्ने अनि भोलि श्रम बजारमा सहज रूपमा बिक्नका लागि तयार हुन्छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

नेपाल सरकार (२०७४); स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन । काठमाडौं: कानून किताव व्यवस्था समिति । पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६); विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप । भक्तपुर: लेखक । पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६); आधारभूत तह (कक्षा १-३) को पाठ्यक्रम । भक्तपुर: लेखक । पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७४); सामाजिक अध्ययन कक्षा १० । भक्तपुर: लेखक । पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६९); अर्थशास्त्र कक्षा ९ । भक्तपुर: लेखक । पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६९); हाम्रो नेपाली किताव शिक्षक निर्देशिका । भक्तपुर: लेखक । शिक्षा मन्त्रालय (२०२८); राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना । काठमाडौं: लेखक ।

निजामती सेवामा उत्प्रेरणाको व्यवस्था र अवस्था

बाबुकाजी कार्की^१

सारांश

निजामती सेवालाई जनमुखी एवं नतिजामूलक बनाउन कर्मचारीको योगदानलाई नजरअन्दाज गर्न सकिन्न । सेवाग्राहीलाई सुशासनको प्रत्याभुती दिन कर्मचारीको पेशाप्रति निष्ठापूर्वक समर्पणले अहम भूमिका खेल्छ । तसर्थ, कर्मचारीको आवश्यकता, इच्छा र चाहना समेतलाई मध्यनजर राखेर उत्प्रेरणा जगाउन सकिएमा सुशासन सुनिश्चितताको उद्देश्य प्राप्तमा सहजतापूर्वक पुग्न सकिन्छ । कर्मचारीको अर्न्तनिहित प्रतिभा र क्षमताको स्वतस्पर्फूतरूपमा पेशाप्रति समर्पण गराउन आकर्षक उत्प्रेरणाको विकल्प छैन । निजामती कर्मचारीलाई तोकिएको जिम्मेवारी दत्तचित्तपूर्वक निर्वाह गर्ने सेवा प्रवाहको गुणस्तरका आधारमा मात्र कुनै पनि सरकार सफल असफल हुने वास्तविकता हो । सरकारी कामकाजमा सरलता र नागरिकहरूको सेवामा तत्परता भएमा मात्र शासकीय पद्धतिमा प्रभावकारिता आएको महशुस सेवाग्राहीले गर्दछन् । सरकारको नीति र कार्यक्रम प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गरी सुगमतापूर्वक लक्ष्य हाँसिल गर्न उत्प्रेरणाका मौद्रिक र गैरमौद्रिकसँग सम्बन्धित विभिन्न नीति र उपायहरू अबलम्बन गरिएका हुन्छन् । कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादनमा चुस्त, दुरुस्त, शिष्ट र जवाफदेहिता ल्याउन अबलम्बन गरिएका उत्प्रेरणाका प्रावधानको प्रभावकारी कार्यान्वयनले मात्र सुशासन प्रवर्द्धनमा सार्थकता प्रदान गर्दछ ।

विषय प्रवेश

नेपाल संघीय राज्यमा रूपान्तरण भएको आधा दशक नाग्दा समेत निजामती सेवाको सेवा, सुविधा र शर्त सम्बन्धी मूल कानून जारी हुन सकेको छैन । संघीय कानूनको अभावमा कर्मचारीको खटन पटन र उत्प्रेरणाका व्यवस्था विधि प्रक्रिया भन्दा पनि तदर्थवादमा चल्दै आएको जगजाहेर नै छ । पुरस्कार र दण्डका प्रावधान पारदर्शिता भन्दा पनि पहुँचका आधारमा हुने गरेको गुनासो कतिपय अवस्थामा सत्यको नजिक पाईन्छ । चाकडी र चापलुसीमा रमाउने तथा कमिशनमा कमाउने प्रवृत्तिले स्वाभिमानी कर्मचारीको मनोबल गिर्नु अस्वभाविक होइन । उच्च मनोबलका साथ जिम्मेवारी निभाउने वातावरणले मात्र सुशासनको सुनिश्चितता र प्रवर्द्धन हुने वास्तविकता हो । निजामती सेवामा जवाफदेहिता, पारदर्शिता, सहभागिता मूलक निर्णय प्रणाली तथा अनुमानयोग्य सरुवा, बढुवा र पुरस्कार आदीको न्यायोचित व्यवस्थाले कर्मचारीमा सकरात्मक उत्प्रेरणा जाग्दछ र सुशासनको अनुभूति सेवाग्राहीले गर्ने छन् । कर्मचारीमा नकरात्मक उत्प्रेरणा बढ्दै गएमा जिम्मेवारी पन्छाउने, आफ्नो कामलाई बोभको रूपमा लिने, कार्यप्रगतिमा चासो नराख्ने, नविन परिवर्तन प्रति उदासिन रहने, आफ्नो क्षमता प्रति कम विश्वास गर्ने, जोखिम लिन नचाहने, अनेकौं कानूनी अड्चन देखाएर निर्णयमा बिलम्ब गर्ने, कार्यसम्पादनमा जाँगर चलाउनुको सट्टा चाकडी चापलुसीमा आफ्नो वृत्ति विकासको भविष्य देख्ने जस्ता नकरात्मक प्रवृत्ति मौलाउदै जान्छ । तथापी नेपालको निजामती सेवालाई चुस्त दुरुस्त र आकर्षक बनाउने उद्देश्यकासाथ उत्प्रेरणाका प्रावधानहरू समयक्रम अनुसार व्यवस्थित गर्ने प्रयासः हुँदै आएको पाईन्छ ।

^१पूर्व जिल्ला शिक्षा अधिकारी

निजामती सेवामा उत्प्रेरणाका प्रावधानहरू

नेपालमा २०१३ सालदेखी कानुनीरूपमा निजामती सेवाको गठन भएदेखि नै कर्मचारी उत्प्रेरणाका विषयले उच्च प्राथमिकता पाउँदै आएको छ । निजामती सेवाकोसुदृढिकरण गर्नका लागि विभिन्न समयमा आयोग, कार्यदल तथा स्वदेशी तथा विदेशी परामर्शदाता संस्था वा व्यक्तिहरूको सहयोग सुभावाहरू प्राप्त भएको पाईन्छ । वि.सं. २००९ मा गठन भएको एन.एम. बुचको प्रशासन सुधार आयोग देखि नै निजामती सेवामा उत्प्रेरणाका उपायहरूको सिफारिस गर्न थालिएको हो । त्यसपछि तत्कालिन प्रधानमन्त्री टंकप्रसाद आचार्यको अध्यक्षतामा गठित प्रशासन पुर्नगठन योजना आयोगले निजामती सेवा ऐन, २०१३ तर्जुमा गर्नेदेखि विकास समिति ऐन, प्रशासकीय कार्य नियमित गर्ने ऐन जस्ता थुप्रै कामहरूको सुरुवात गरेको थियो । त्यसपछि वेदानन्द भाको प्रशासन सुधार आयोग वि.सं. २०२५ र भेष बहादुर थापाको प्रशासन सुधार आयोग २०३२ ले पनि निजामती सेवालार्ई उत्प्रेरित गर्न सेवा सुविधा र संरचनामा धेरै कामहरू गरेको थियो । वि.सं. २०४८ सालमा तत्कालिन प्रधानमन्त्री गिरीजा प्रसाद कोइरालाको अध्यक्षतामा गठन भएको उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोगले निजामती सेवामा संरचनागत, व्यावहारिक तथा कानुनी सुभावाहरू प्रस्तुत गरेर सेवालार्ई थप आकर्षक र व्यावहारिक एवं व्यवस्थित बनाउने उपायहरू सिफारिस गरेको थियो । यस आयोगका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्न प्रशासन सुधार कार्यान्वयन समिति समेत गठन गरिएको थियो । यसप्रकार सरकारले निजामती सेवामा उत्प्रेरणा जगाउन नयाँ उपायहरू अबलम्बन गरेको देखिन्छ । तत्थापि, कर्मचारी वृत्तबाट विद्यमान सेवा सुविधा पर्याप्त नभएको गुनासो पनि आउने गरेको छ । विद्यमान निजामती सेवा ऐन २०४९ र नियमावली २०५० मा कर्मचारीहरूको उत्प्रेरणाका लागि निम्न प्रावधानहरू राखेको पाईन्छ ।

पदपूर्ति व्यवस्था

निजामती सेवामा पदपूर्ति स्वतन्त्र एवं स्वायत्त संवैधानिक लोकसेवा आयोग बाट हुनेभएकाले निजामती सेवालार्ई प्रतिष्ठित र गरीमामय बनाएको छ । विसं २००८ सालमा लोकसेवा आयोगको स्थापना भएदेखि वर्तमान सम्म निष्पक्ष र योग्यताका आधारमा मात्र निजामती सेवामा प्रवेश गर्न सकिन्छ भन्ने विश्वासले पनि निजामती सेवा प्रति मान्छेको आकर्षण बढेको पाईन्छ । निष्पक्ष र योग्यतामा आधारित पदपूर्ती व्यवस्था निजामती सेवाको उत्प्रेरणाको सन्दर्भमा एउटा विशिष्ट व्यवस्था हो भन्नु अत्युक्ति नहोला ।

दरबन्दी र पद सोपान

निजामती सेवामा सङ्गठनात्मक संरचना र दरबन्दीको कानुनद्वारा नै प्रावधान र स्वरूप निश्चित गरीएको छ । श्रेणीविहीन देखि मुख्य सचिव सम्मको पद सोपान, राजपत्रांकित र राजपत्र अनंकित श्रेणीहरूमा पद र दरबन्दीको वर्गीकरण, निश्चित दरबन्दीमा मात्र पदपूर्ति गरीने कानुनी प्रावधान, पदाधिकारको व्यवस्था आदिले निजामती सेवालार्ई निश्चित, सुरक्षित तथा पारदर्शी बनाएको छ । यस प्रणालीलार्ई उत्प्रेरणाको एउटा निश्चित संस्थागत तथा अविरल स्रोत मान्न सकिन्छ ।

सेवाको सुरक्षा

निजामती सेवा अन्य निकायको सेवा भन्दा कम सुरक्षित छैन । विभिन्न कारवाहीबाट जागिर जाने कर्मचारीको संख्या न्यून छ । यस सेवाको मूल आकर्षण पनि सेवाको सुरक्षा नै हो । कर्मचारीलाई सफाइको मनासिव माफिकको पर्याप्त मौका नदिई नहटाइने प्रावधान पनि आकर्षणको एक मुख्य कारण हो । निजामती सेवामा नियुक्त हुँदा तत्काल लागु रहेको तलब, उपदान, निवृत्तीभरण र अन्य सुविधा सम्बन्धी सेवाका शर्तहरूमा कर्मचारीको स्वीकृति नलिई परिवर्तन नगरीने प्रावधानले कसैको प्रभाव र दवाबमा नपरेर ढुक भएर आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने अवसरको सुनिश्चितता छ ।

सरुवा, बढुवा र जिम्मेवारी

निजामती सेवामा कर्मचारीहरूको सरुवा र बढुवा प्रणालीलाई एउटा निश्चित नीति र मापदण्डको आधारमा गर्ने प्रावधान राखिएको छ । निजामती सेवा ऐनको दोस्रो संशोधन, २०६४ ले विशेष बढुवाको व्यवस्था गरेको छ । लामो समय सम्म एउटै पदमा बसेर काम गरेका कर्मचारीले न्यूनतम मापदण्ड पुरा गरेपछि स्वतः बढुवा हुने व्यवस्थाको अभ्यास भएको थियो । त्यस्तै एउटै पदमा लामो समयसम्म काम गरेर अवकाश हुन लागेको छ भने उसलाई एक महिना अगाडि विशेष पद सिर्जना गरी माथिल्लो पदमा बढुवा गरेर सोही अनुसार सुविधा प्रदान गर्ने व्यवस्था छ । बढुवा प्रणाली योग्यतामा आधारित रहेको र लोकसेवा आयोगको प्रत्यक्ष निगरानीमा सम्पन्न गरिने भएकोले विश्वसनीयता र वैधतामा शंका गर्ने ठाउँ न्यून रहन्छ । तथापी, सरुवा बढुवाका नियमहरू मिचिने गरेको, आफू निकट कर्मचारीलाई आकर्षक ठाउँमा सरुवा गरेका र कार्य सम्पादन मूल्यांकनका प्रावधानलाई पूर्वा ग्राही ढंगले मिचेको आरोप दिन प्रति दिन बढ्दै गएको गुनासो पाईन्छ । कुनै पनि कर्मचारीलाई जिम्मेवारी नदिईकन दुई महिना भन्दा बढी राख्न पाईदैन । तर कतिपय कर्मचारीलाई विना जिम्मेवारी महिनौं सम्म राखिएका घटना बारम्बार सुन्नमा आईरहेका हुन्छन ।

तलब भत्ता, चाडपर्व तथा अन्य सुबिधा

तलब कर्मचारीले सरकारलाई प्रदान गरेको समय, श्रम, बुद्धि तथा युक्तिको क्षतिपूर्ति हो । आकर्षक तलब भत्ताको सुविधा उत्प्रेरणाका लागि सशक्त र महत्वपूर्ण माध्यम हो । निजामती सेवाको वर्तमान तलब भत्तालाई निर्वाहमुखी मानिन्छ । समान पदका लागि समान तलबको सिद्धान्तमा आधारित यो व्यवस्था काम अनुसार तलब भन्दा पनि पद अनुसार तलब व्यवस्थाको रूपमा छ । प्रत्येक वर्ष मूल्य सूचीका आधारमा महंगीलाई ध्यानमा राखी तलब बृद्धिलाई सिफारीश गर्न मुख्य सचिवको अध्यक्षतामा अर्थ र सामान्य प्रशासन सचिव सदस्य रहेको पुनरावलोकन समितिको व्यवस्था गरिएको छ । यस समितिले प्रत्येक तीन वर्षमा राजश्व वृद्धि दर, दरबन्दी संख्या, विगत तीन वर्षको मूल्य सूचीको आधारमा तलब भत्ता तथा अन्य सुबिधा पुनरावलोकन गरी तलबमानको सिफारिश गर्दछ । वार्षिक तलब बृद्धि (ग्रेड) तथा एक महिना बराबरको थप तलब चाडपर्व खर्चको रूपमा प्रदान गर्ने प्रावधान छ ।

कर्मचारी सञ्चय कोष तथा नागरिकलगानी कोष

निजामती कर्मचारीको मासिक तलबबाट दश प्रतिशत रकम कटाई त्यतिनै रकम सरकारबाट थप गरी कर्मचारी सञ्चयकोषमा जम्मा गर्ने व्यवस्था छ । सञ्चयकोषबाट तोकिएको शर्त अनुसार कर्मचारीको सञ्चय पूर्ति विभिन्न आवश्यकता पूर्ती गर्न ऋण तथा अनुदान सुविधा भिक्न पाउने व्यवस्थाले उनीहरूलाई सामाजिक सुरक्षा एवं सुरक्षित भविष्यको सुनिश्चित गर्न टेवा पुगेको छ । त्यस्तै नागरिक लगानी कोषको व्यवस्थाले पनि कर्मचारीको भविष्य सुरक्षित गर्न सहयोग पुगेको छ ।

कार्यसम्पादन प्रोत्साहन कोष

सरकारका विभिन्न निकायहरूमा कामगर्दा सेवाग्राहीबाट अनुचित लाभ लिएको भन्ने यदाकदा सुनिने तथा दिन प्रति दिन बढ्दो महंगीको कारणले कर्मचारीहरूको परिवारको न्यूनतम आवश्यकतालाई पनि तलब भत्ताले संबोधन नगरेको महशुस गरी २०६४ साल देखि निजामती सेवा ऐनमा नै कार्यसम्पादन प्रोत्साहन कोषको स्थापनाको व्यवस्था गरेको छ । कर्मचारीको कार्यसम्पादन, परिणाम तथा प्राप्त नतिजाको आधारमा प्रोत्साहन गर्न यो कोषको स्थापना भएको हो । परीक्षणको रूपमा राजश्व बढाउन भन्सार विभाग र कामको चाप हुने अन्य निकायमा प्रोत्साहन भत्ताको व्यवस्था गरीएको छ ।

विदा सम्बन्धी सुविधा

निजामती कर्मचारीहरूलाई आवश्यकताको सिद्धान्त अनुसार कम्तिमा सात प्रकारका बिदाको सुविधा दिइएको छ । भैपरी र पर्व विदा, घर बिदा, बिरामी बिदा, प्रसुती र स्याहार बिदा, किरिया बिदा, अध्ययन विदा र असाधारण बिदा आदी निजामती सेवाका बिदाहरू हुन् । असाधारण बिदा बाहेक अरु सबै बिदाको तलब पाईन्छ । साथै, बेलबि विदाको सुविधाको पनि व्यवस्था गरीएको छ । पछिल्लो समयमा आन्तरिक पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि कर्मचारी स्वदेश भ्रमणका लागि पनि विदासहितको सहूलियत दिने चर्चा छ ।

निजामती सेवा पुरस्कार

निजामती कर्मचारीहरूको कामको मूल्यांकन गरी २०५६ सालदेखि प्रत्येक बर्ष निजामती सेवा दिवसको उपलक्ष्यमा सर्वोत्कृष्ट निजामती सेवा पुरस्कार एक जनालाई, उत्कृष्ट निजामती सेवा पुरस्कार पाँच जनालाई र निजामती पुरस्कार पन्ध्र जनालाई प्रदान गर्ने गरी यस्तो पुरस्कारलाई तीन वर्गमा विभाजन गरिएको छ । यसको अतिरिक्त बर्षमा प्रत्येक जिल्लाबाट एक जना तथा प्रत्येक मन्त्रालय, सचिवालय, आयोग वा सो अन्तरगतका विभाग र कार्यालयबाट एक जना उत्कृष्ट कर्मचारी छनौट गरी नगद पुरस्कार दिने पनि व्यवस्था गरीएको छ । तथापि पुरस्कार छनौटका आधारहरू प्रक्रियाको निष्पक्षता बारेमा बेलाबखत सार्वजनिक टिका टिप्पणी हुने गरेका छन् ।

वीमाको व्यवस्था

कर्मचारीको भावी जीवनको सुविधा र सुरक्षाका लागि विभिन्न प्रकारको वीमा सुविधा प्रदान गर्ने ध्येयले

सावधिक जीवन वीमा कोष स्थापना गर्ने कानुनी प्राबधान छ । कर्मचारीलाई वीमा बापत प्रत्येक महिना प्रिमियम रकम उपलब्ध गराउने व्यवस्था पनि छ ।

अवकाश पछिको सुविधा र भत्ता

कर्मचारीको उमेर ५८ बर्ष पुगेपछि र विशिष्ट श्रेणीको भए पाँच वर्ष र तीन वर्षको पदावधि पुरा गरेपछि अनिवार्य अवकाश हुने व्यवस्था छ । सेवाबाट अवकाश लिने अर्को व्यवस्थाको रूपमा राजिनामा र स्वेच्छिक अवकाशको सुविधा पनि छ । बीस बर्ष सेवा अवधि पुगेमा निवृत्तिभरण तथा सो भन्दा कम भएमा सेवा अवधिको आधारमा उपदान रकम दिने व्यवस्था गरिएको छ । निवृत्त कर्मचारीको मृत्यु भएमा पति वा पत्नीले आधा रकम पाउने व्यवस्था गरीएको छ । असमर्थ कर्मचारीले सात वर्ष सम्म सेवा अवधि थप गरी निवृत्तभरण पाउने गरी अवकाश लिन पाउने छन् । सेवामा रहँदै कर्मचारीको मृत्यु भएमा परिवारलाई एक लाख पचास हजार रूपैयाँ एकमुष्ट पाउने व्यवस्था छ ।

औषधी उपचार खर्च तथा निजामती अस्पताल

बिरामी परेको अबस्थामा बाह्र देखि एककाईस महिनाको तलब बराबरको रकम औषधि उपचार गर्नका लागि सरकारले व्यहोर्ने व्यवस्था छ । जागिरबाट अवकाश पाउने बेला सम्म तोकिएको रकम खर्च नभएमा एकमुष्ट बाँकी रकम भुक्तानी पाउने व्यवस्था छ । कडा रोग लागि तोकिएको रकमले उपचार गर्न नसकेको अवस्थामा औचित्यको आधारमा थप रकम पनि पाउन सक्ने प्राबधान छ । निजामती कर्मचारी र उनका परिवारलाई सहूलियत दरमा उपचारका लागि काठमाडौं मीनभवनमा निजामती अस्पतालको स्थापना गरिएको छ ।

प्रशासकीय अदालतको व्यवस्था

विभागीय कारवाही वा अन्य कारणले सेवाबाट हटाईएका वा अन्य विभागीय सजाय पाएका कर्मचारीको मुद्दा हेर्न प्रशासकीय अदालतको व्यवस्था गरिएको छ । विभागीय सजाय पाएका कर्मचारीले मुद्दा गर्न पाउनुलाई कर्मचारीको सेवाको सुरक्षाका लागि सरकारले गरेको प्रत्याभूतिको एउटा नमूना मान्न सकिन्छ ।

ट्रेड युनियन

निजामती सेवालार्ई अधिकार सम्पन्न र सेवा शर्त दृढ बन्न सक्ने वातावरण बनाउन राजपत्राङ्कित तृतीय श्रेणी सम्मका निजामती कर्मचारीहरूले ट्रेडयुनियन खोल्ने प्रावधान राखिएको छ । यसबाट कर्मचारीहरूलाई कतिपय अवस्थामा सेवा सुविधा र प्रोत्साहनमा गरिने भेदभावबाट सुरक्षित महशुस गरेका छन् ।

छात्रवृत्तिको व्यवस्था

निजामती कर्मचारीका उच्चतम अंक ल्याउने छोराछोरीलाई प्राविधिक बिषयमा अध्ययन गर्न छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरेर सरकारले उदाहरणीय काम गरेको छ । यसले निजामती क्षेत्रमा भविष्यमा आवश्यक पर्ने

जनशक्ति उत्पादन गर्न टेवा पुग्ने छ । त्यस्तै गरी जिल्लास्तरमा कार्यरत कर्मचारीहरूका छोराछोरी मध्ये प्रत्येक जिल्लाबाट एक जना छात्र र एकजना छात्रालाई उच्च शिक्षाका लागि छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरीएको छ ।

आवासीय शिक्षाको व्यवस्था

निजामती कर्मचारीका छोराछोरीलाई अध्ययन गर्न सजिलो होस भन्ने हेतुले आवासीय विद्यालयहरू सञ्चालन गर्ने योजना कार्यान्वयन हुँदै छ । यसबाट कर्मचारीका छोराछोरी स्तरीय शिक्षा पाउने कुरामा दुईमत छैन ।

शिशु स्याहार केन्द्रको स्थापना

कार्यालय समयमा कर्मचारीका बाल बच्चालाई स्वास्थ्यकर हेरविचार गर्न हाललाई सुपथ शिशु स्याहार केन्द्रको स्थापना सिंहदरवारमा गरेर सञ्चालन भैरहेको छ । यसबाट शिशुको शारीरिक तथा मानसिक अवस्थाको सन्तुलित विकास त हुन्छ नै साथै खासगरी महिला कर्मचारलाई विशेष राहत मिलेको छ ।

नतिजामूलक कार्यतालीकाको व्यवस्था

निजामती सेवा नियमावलीले २०५० सालदेखि नै प्रत्येक कार्यालय प्रमुखले माताहतका कर्मचारीहरूको कार्यविभाजन स्पष्ट खुल्ने गरी वार्षिक कार्यतालिका बनाउनु पर्दछ । यस्तो कार्यतालिकामा कामको विस्तृत विवरण, परिमाण, लागत र समयावधि स्पष्ट खुलाउनु पर्दछ । यसबाट एकातर्फ सेवाप्रवाहमा चुस्तदुरुस्त आउछ भने अर्कोतर्फ कर्मचारीको कार्यक्षमताको वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन गर्न सहज हुन्छ ।

अध्ययन तथा प्रशिक्षणको व्यवस्था

कर्मचारीको व्यक्तित्व विकास, व्यावसायिकताको विकासका लागि तालिम तथा अध्ययनको सुविधा र मौका सरकारले प्रदान गर्दै आएको छ । वृत्तिविकास र पदोन्नतीका लागि आवश्यक पर्ने यस्ता तालीम स्वदेश तथा विदेशमा समेत सहभागी हुन पाउने प्रावधान छ ।

निजामती सेवाको उत्प्रेरणामा अवरोध पुऱ्याउने तत्वहरू

सर्वोन्नति नेपाल नामक संस्थाले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद् कार्यालयमा पेश गरेको एक सर्भेक्षण अनुसार कर्मचारी उत्प्रेरणालाई अवरोध पुऱ्याउने विभिन्न तत्वहरू मध्ये निम्न केही तल उल्लेख गरिएको छ ।

- कार्य जिम्मेवारी स्पष्ट नहुनु ।
- समान अवसरको आधारमा वृत्ति विकास प्रणाली नहुनु ।
- पद र अनुभवको उचित कदर नहुनु ।
- व्यक्तिगत वृत्तिविकासमा पर्याप्त प्रावधान नहुनु ।

- सरुवा र पदस्थापना प्रणाली बैज्ञानिक र व्यवहारिक नहुनु ।
- तालीम, सेमिनार तथा अवलोकन भ्रमणको अवसरमा समानता नहुनु ।
- तलब भत्ता तथा अन्य सुविधा जीवनयापनका लागि पर्याप्त नहुनु ।
- पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था निष्पक्ष र वैज्ञानिक नहुनु ।
- कार्यस्थल र कार्यकक्षको अवस्था काम गर्न अनुकूल नहुनु ।
- राजनीतिक हस्तक्षेपका कारण प्रशासन नीति बाट भन्दा पनि नेताको निर्देशनबाट प्रभावित हुनु ।

समग्रमा निजामती सेवाको उत्प्रेरणाको अवस्थालाई कार्य सन्तुष्टि, वृत्तिविकास, सुविधा तथा क्षतिपूर्ति, कार्य वातावण र कार्य सम्बन्ध तथा कार्य सुपरिवेक्षणका आधारमा विवेकपूर्ण व्यवस्थापन गरिनु पर्दछ । निजामती सेवालाई नजिकबाट नियालेर हेर्दा उत्प्रेरणाका प्रावधानहरू व्यवहारमा न्यायोचित रूपमा कार्यान्वयन नभएको गुनासो वास्तविकताको नजिक छन् । निजामती सेवाका सेवा सुविधाहरू अनुमान र हनुमानका आधारमा वितरण भएको आरोपको खण्डन दरो रूपमा गर्न नसकिएको अवस्था छ । निजामती प्रशासन स्थायी सरकार भनीए तापनि राजनीतिक दवाब, प्रभाव, अभावको कारण सेवाग्राहीलाई स्वच्छ छवीको प्रत्याभूति दिन अझ धेरै कसरत गर्नुपर्ने देखिन्छ । नीति भन्दा नेता, विधि भन्दा व्यक्ति तथा चिल्लो घस्ने र मुट्टी कस्नेको बोलवालाले पनि कर्मचारी उत्प्रेरणाका नीतिहरू व्यवहारमा खरो उत्रिन सकेका छैनन् । सदाबहार विवादमा पर्ने कर्मचारीको सरुवा प्रकरणले नै निजामती सेवा कतिको अस्तव्यस्त छ भन्ने पुष्टि गर्दछ । उत्प्रेरणाका सुबिधाहरू हाम्रा भन्दा राम्रालाई प्राथमिकता दिने र प्रशासन मायाले नभई न्यायले चल्ने मानसिकता एवं संरचनाको विकास र विस्तारले मात्र निजामती सेवा जनमुखी एवं लोकप्रिय हुने वास्तविकता तर्फ सरकार र सरोकार पक्षको हेक्का पुग्नु दूरदर्शिता ठहर्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- कानून किताब व्यवस्था समिति (२०६७), निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा निजामती सेवा नियमावली, २०४९ (संशोधन सहित) काठमाडौं: लेखक ।
- प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरीषद कार्यालय, (२०६८), निजामती सेवामा उत्प्रेरणाको विद्यमान अवस्था सर्भेक्षण अध्ययन प्रतिवेदन, काठमाडौं: प्रकाशक ।
- नेपाल सरकार (२०६५), सुशासन व्यवस्थापन तथा सञ्चालन ऐन २०६४, तथा नियमावली, काठमाडौं: लेखक ।
- भट्ट,भीमदेव (२०५३) विकास प्रशासन, तेश्रो संस्करण, काठमाडौं ।
- कार्की, बी.के. (२०६७), सुशासन प्रबर्द्धनका लागि नौ नि, सोपान वर्ष ७ अङ्क ५ काठमाडौं: मकालु प्रकाशन गृह ।
- Mamoria,GB&Gankar SV(2006), Personal Management Text & Cases. Delhi:Himalay Publishing House.
- en.m.wikipedia.org.

श्रोत परिचालनमा मितव्ययिताको अभाव:- वित्तीय अनुशासनमा प्रभाव

डम्बर बहादुर कार्की,^a

सारांश:-

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सार्वजनिक श्रोतको पहिचान, संकलन, परिचालन, व्यवस्थापन, आम्दानी- खर्च लेखाकन, प्रतिवेदन, जाँचपरीक्षण, मूल्याङ्कन, विश्लेषण र आगामी दिनका लागि आवश्यक पृष्ठपोषण सम्मका वित्तीय क्रियाकलापहरू पर्दछन् ।

राज्य सञ्चालनमा कोषको आवश्यकता र परिमाण बढ्दै गएपछि जनताको थैलीको आकारमा वृद्धि हुँदै आयो र सार्वजनिक आर्थिक प्रशासनमा Principal – Agent Theory अनुसार राज्य सञ्चालकहरूमा जनता प्रतिको उत्तरदायित्व, जवाफदेहिता बढ्दै जानुको साथै पारदर्शिता र वित्तीय अनुशासनको माग पनि बढेर आयो । यसपछि सार्वजनिक आर्थिक प्रशासनको महत्त्व उजागर भएको हो ।

परम्परागत रूपमा आर्थिक प्रशासनको पहिलो उद्देश्य नियन्त्रण र दोश्रो उद्देश्य नतीजा हुने गरेकोमा अहिले नतीजा र नियन्त्रणको संयोजन गरी नतीजाका लागि नियन्त्रणलाई यसको उद्देश्य भन्न थालिएको छ ।

Lawrence W Reed : "Government has nothing to give anybody except what it first takes from somebody, and a government that's big enough to give everything you want is big enough to take away everything you've got"।

सरकारको आफ्नो केही श्रोत नहुने र राजश्व, ऋण (भविष्यको राजश्व) र अनुदान आयको रूपमा लिएर खर्चको आवश्यकता पुरा गर्दछ । त्यसरी नै मालिक - अभिकर्ता सिद्धान्त (Principal-Agent Theory) अनुसार नागरिकहरू मालिकको रूपमा रही श्रोतको सञ्चालनकर्ता सरकार एजेण्टका रूपमा क्रियाशिल रहन्छ । खर्च गर्ने तरिकाको सम्बन्धमा उनै विद्वान Lawrence W Reed को अर्को भनाई अफ गहकिलो छ- : "Nobody spends somebody else money as carefully as he spends his own"। अर्थात् कुनै पनि ब्यक्तिले आफ्नो रकम भन्दा सावधानी र किफायतीपूर्वक अरुको रकम खर्च गर्दैन । तसर्थ सरकारले एजेण्टको रूपमा जनताको रकम जनताका लागि खर्च गर्दा मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसको व्यवस्थापनका लागि संगठनात्मक, संरचनात्मक, नीतिगत, कानूनी प्रबन्धहरू गरिएको हुन्छ । श्रोत परिचालन गर्ने सरकार र तिनका पदाधिकारीहरू कतिको मितव्ययी र अनुशासित रहे भनेर जाँच, परीक्षण गर्ने बाह्य (संवैधानिक) निकाय समेतको प्रावधान रहेको छ ।

हामीकहाँ प्रजातन्त्रसँगै बजेट र बजेटको थालनी सँगसँगै बाह्य जाँचकी निकायको प्रबन्ध भएको देखिन्छ । शुरुमा प्रधान जाँचकीको नामले चिनिएको लेखापरीक्षण निकाय वि.सं २०१५, २०१९, २०४७, २०६३ र वर्तमान संविधानमा महालेखा परीक्षकको नामले परिचित छ । यस निकायले संघीय गणतन्त्र नेपालको सबै तहका सरकारको आ.व. २०७६।०७७ को समग्र वित्तीय कारोवारको अन्तिम लेखापरीक्षण गरी आफ्नो ५८ औं प्रतिवेदन सार्वजनिक गरीसकेको छ । यस लेखमा सोही प्रतिवेदनको आधारमा हाम्रो वित्तीय

^aपूर्व प्रदेश लेखा नियन्त्रक (अधिकृत स्तर, दशौ तह)

अनुशासनको सन्दर्भ केलाउने जमर्को गरिएको छ ।

१. विषय प्रवेश:-

श्रोतको समग्र व्यवस्थापनमा Input Economy, Process Efficient, Output / Outcome / Impact Effective हुनुपर्ने सर्वमान्य सिद्धान्त छ । निजी श्रोतको परिचालनमा Economy, Efficiency and Effectiveness लाई सर्वोत्तम पद्धति मानिन्छ । तर सार्वजनिक श्रोतको परिचालन तर्फ यतिले मात्र पर्याप्त हुदैन, यसका लागि श्रोतको बाँडफाँड (Allocation of Resource) र प्रतिफलको वितरण (Distribution of result) मा समानता र समताका लागि विवेकशिलता (Rationality) अपरिहार्य हुन्छ । सार्वजनिक श्रोतको बाँडफाँड र प्रतिफलको वितरणमा Legality मात्र भएर पुग्दैन Legitimacy पनि चाहिन्छ ।

समग्र विश्व अर्थतन्त्रमा समय समयमा आईपर्ने आर्थिक विकृति, विसंगति (मन्दी, मुद्रा र स्फीति, बजारको विचलन), प्राकृतिक एवं दैवी विपति (बाढी, पहिरो, भूकम्प, आगलागी) र विभिन्न प्रकारका ब्याधि महामारी समेतबाट अर्थतन्त्रलाई सुरक्षित गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण रहदै आएको छ । वर्तमानमा देखिएको कोरोना भाईरस (CoviD-19) को महामारीले विश्व अर्थतन्त्र आक्रान्त छ । धनाढ्य र शक्तिशाली भनीएका मुलुकहरू नै यस महामारीबाट ठूलो आर्थिक क्षति भएको गुनासो गर्न थालेका छन् भने हामी जस्ता विकासशील मुलुकका लागि यस महामारीको पीडाबाट उम्कन र उक्सन निकै कठीन हुदै गएको छ । यसबाट दीर्घकालीन प्रभाव पर्ने शिक्षा, स्वास्थ्य धेरै प्रताडित छन् भने रोजगारी, उद्योग, होटल, पर्यटन धाराशयी भैसकेका छन् । यस चुनौतीलाई सामना गर्न हामीले हिजो अवलम्बन गरेका बजेट तर्जुमा, खर्च, नतीजाको अपेक्षाले मात्र अब धान्न सक्दैन । समग्र वित्तीय क्षेत्रको पुनःरूथान गरी उद्योग, व्यापार, शिक्षा, स्वास्थ्यलाई टेवा पुऱ्याउन हामी अझ बढी सशक्त, अनुशासित र क्रियाशिल हुन जरूरी छ । यस घडीमा श्रोतको अपर्याप्तता, बजेट तर्जुमामा दबाव, आयोजना छनौटमा र कार्यक्रम सञ्चालनमा कठीनाई, वित्तीय अनुशासनमा गिरावट आउने सम्भावना बढी रहन्छ । फलतः श्रोत साधनको अधिकतम उपयोग गरी सर्वोच्च नतीजा हासिल गर्न चुनौतीपूर्ण छ ।

सार्वजनिक आर्थिक प्रशासनको मूल उद्देश्यलाई संक्षेपमा यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छः

क) वित्तीय जवाफदेहिता कायम गर्ने :

श्रोत साधनलाई लाभग्राहीसम्म उत्पादनशील रूपमा पुऱ्याएर र सुदृढ शासकीय व्यवस्था मार्फत प्रशासकीय अपब्यय न्युन गरेर वित्तीय जवाफदेहिता कायम गर्ने,

ख) व्यवस्थापकीय नियन्त्रण कायम गर्ने :

विश्वासिलो, भरपर्दो र प्रभावकारी सूचना प्रवाह मार्फत निकायगत जिम्मेवारी र दायित्व निर्वाह गरी श्रोतसाधनलाई उद्देश्यमूलक उपयोग गर्ने,

ग) साधनलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा हस्तान्तरण गर्ने:

श्रोतको प्रभावकारी उपयोग हुने, तत्काल प्रतिफल आउने, उपयोगिताको अधिकीकरण गर्ने र मौद्रिक मूल्य सिर्जना गर्न सक्षम क्षेत्रमा प्रवाहित गर्ने,

उल्लेखित तथ्यहरूले सार्वजनिक वित्त ब्यवस्थापनमा जवाफदेहिता, उत्तरदायित्व, नतीजा र नियन्त्रणलाई

समग्रतामा हेरेको पाईन्छ । यी तत्वहरू एक अर्कामा परस्पर अन्योन्यश्रित छन् । आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढ गरेर श्रोतको उपयोगिता बढाउनु छ भने बाह्य निगरानी बढाएर पारदर्शिता, जवाफदेहिता र नागरिकसँगको विश्वसनियता हासिल गर्नु जरूरी छ ।

२. श्रोत परिचालनमा देखिने मितव्ययिताको अभाव:-

श्रोत परिचालनमा मितव्ययिताको अभाव देखिएमा त्यसलाई लेखापरीक्षकले बेरुजुको नामले सम्बोधन गर्ने वित्तीय अवधारणा छ । बेरुजु शाब्दिक रूपमै नकरात्मक अर्थ लाग्ने शब्द हो, जसले रूजु नभएका आर्थिक कारोवारहरूको रकम कलम बोध गराउँदछ । अभिलेखित आर्थिक कारोवारहरूको जाँच, परीक्षण र विश्लेषण गर्दा

- गणितीय शुद्धता नभएका,
- प्रचलित एवं स्वीकृत ढाँचामा लेखा नराखिएका,
- प्रचलित कानूनको रीत नपुगेका आम्दामी - खर्च,
- लिनदिन पाउने भन्दा घटबढ गरी लेनदेन गरेका रकम कलम,
- असुल उपर गर्नुपर्ने जति सरकारी रकमकलम असुल उपर नभएका,
- असुल उपर भएजति सम्बन्धित कोषमा कानूनको म्याद भित्र दाखिला नभएका आर्थिक कारोवारहरूलाई बेरुजु (Irregularities) भनीन्छ ।

बेरुजु भन्ने वित्तिकै खाईमासेको, हिनामीना अपचलन गरेको भन्ने आम धारणा छ, जुन शतप्रतिशत ठीक होईन । तर, सरकारी ढुकुटीको परिचालनमा संलग्न अधिकांश राजनीतिक र प्रशासनिक पदाधिकारीहरूमा मह काढ्नेले हात चाट्छ भन्ने संस्कार कायमै रहेकाले सार्वजनिक कोषबाट ब्यक्तिगत स्वार्थ पूर्ति (Public Purse vs. Private Interest) हुने मान्यता र प्रचलनका कारण बेरुजुको मात्रामा निरन्तर वृद्धि भएको तथ्य हाम्रो वर्तमानको तीतो सत्य हो ।

श्रोत परिचालन गर्दा देखिने अनियमितता, अपढ्यय आदिका रूपमा बेरुजु हुने धेरै कारणहरू छन्, जसलाई बुँदागत रूपमा यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

- निर्धारित कानूनको रीत नपुन्याई आम्दामी खर्च गरेको र वास्तविक आम्दामी खर्चको लेखाकन, हिसाब समायोजन वा जोडजम्मा फरक पारेको कारणले,
- समयमा बजेट अख्तियारी तथा स्वीकृत कार्यक्रम, निकास प्राप्त हुन नसकी कार्यसम्पादनमा बाधा परेको कारणले,
- आन्तरिक नियन्त्रण र आन्तरिक लेखापरीक्षण निष्प्रभावी भएका कारणले,
- सार्वजनिक खरीद - (बस्तु, सेवा, निर्माण, परामर्श र अन्य) सम्बन्धी कार्य पूर्व स्वीकृत तालिकानुसार प्रचलित कानूनको रीत नपुन्याई गरेको कारणले,
- कर्मचारी विवरण, किताबखाना अभिलेख, बिदा काज एवं सेवा निवृत्त सुविधा जस्ता नितान्त प्रशासनिक प्रक्रियाहरू नियमानुसार अद्यावधिक नभएको कारणले,
- विभिन्न कार्यालय तथा आयोजनाहरूमा कार्यालयको प्रकृति मिल्दो ज्ञान सीप क्षमतायुक्त जनशक्तिको

- छनौट गरी राम्रा मानिसको पदस्थापना गर्नुको साटो हाम्रा मानिसको पदस्थापना गर्ने प्रचलनले,
- लेखापरीक्षक र लेखापरीक्षण गराउने बीच समन्वय, सम्बन्ध र सम्पर्कको अभावले लेखा श्रेस्ताका बारेमा स्पष्ट पार्न नसकेको कारणले,
 - बजेट निकासी तथा कार्यक्रम सञ्चालन प्रक्रिया सम्बन्धी जानकारीको कमी, परम्परागत लेखापरीक्षण विधिको अवलम्बन, कार्यक्रमको असर र प्रभाव हेरी लेखापरीक्षण गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रभावकारिता परीक्षणको प्रयोगमा कमी आदि कारणले,
 - लेखापरीक्षणबाट प्राप्त प्रारम्भिक प्रतिवेदनको जवाफ समयमै यथार्थ र यथेष्ट प्रमाणका आधारमा पेश गर्न नसकेको कारणले,

३. बेरुजुको वर्तमान अवस्था र वित्तीय अनुशासन सम्बद्ध समस्याहरू-

हालसालै पेश भएको महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनका केही अंशहरू प्रस्तुत गर्दा हाम्रो वित्तीय अनुशासनको अवस्था आकलन गर्न सहज हुने मनन गरी यस समस्या खण्डमा प्रस्तुत गरीएको छः-

(क) विगत तीन वर्षको प्रतिवेदनको तुलनात्मक सारसंक्षेपः- (रु. करोडमा)

कारोवार इकाई	५८ औं प्रतिवेदन (२०७६-०७७ को कारोवार)			५७ औं प्रतिवेदन (२०७५-०७६ को कारोवार)			५६ औं प्रतिवेदन (२०७४-०७५ को कारोवार)		
	ले प अंक र बेरुजु	ले प अंक	बेरुजु प्रतिशत	ले प अंक	बेरुजु प्रतिशत	बेरुजु प्रतिशत	ले प अंक	बेरुजु अंक	बेरुजु प्रतिशत
संघीय सरकार	१५५५८१	४४३९	२.८६	१७५६०४	७१०६	४.०५	२००८८४	१०६३४	५.२९
प्रदेश सरकार	२३७४१	६५०	२.७४	१८९२५	८२०	४.३३	२६२	१९	७.२५
स्थानीय सरकार	८१५९९	४०८३	५.००	७४०६५	३८१३	५.१५	५७१५१	२४१४	४.२२
संघ,संस्था,समिति	१६३५३	१२६६	७.७४	१३०६३	१५६१	११.९५	२५३७२	१०३८	४.०९

(५८ औं प्रतिवेदन, ४ भाद्र, २०७८, मलेप को कार्यालय)

यस विवरणबाट बेरुजुको संख्यात्मक तुलना हेर्दा संघीय र प्रदेश तहमा गत विगतको भन्दा घटेको, स्थानीय तहमा गत भन्दा थोरैले घटेको देखिन्छ । यस वर्षको लेखापरीक्षणबाट मोविलाइजेशन पेशकी र म्याद ननाघेको अन्य पेशकी बक्यौता बेरुजुमा समावेश नगरेको कारणले संख्यात्मक आकारमा मात्र घटेको देखिएको हो, गुणात्मक रूपमा सुधार भएको छैन ।

(ख) यस वर्षको समग्र बेरुजुको स्थितिः- (रु. लाखमा)

कार्यगत विवरण	संघीय कार्यालय	संगठित संघ,संस्था (प्रदेश स्तरीय समेत)	प्रदेश सरकारी कार्यालय	स्थानीय सरकारको तह	जम्मा
विगतको बेरुजु	२७३५७९१	६६५३४७	८३९२६	६९८१०९	४१८३१७३

कार्यगत विवरण	संघीय कार्यालय	संगठित संघ,संस्था (प्रदेश स्तरीय समेत)	प्रदेश सरकारी कार्यालय	स्थानीय सरकारको तह	जम्मा
समायोजनबाट थप,घट	११	००	००	(९४२)	(९३१)
फर्स्यौट तथा सम्परीक्षण	८५४३५०	८३९५९	२४१३३	७५१३७	१०३७५७९
बाँकी	१८८१४५२	५८१३८८	५९७९३	६२२०३१	३१४४६६३
यस वर्ष थप	४४३९२०	१२६५७८	६४९९७	४०८३४७	१०४३८४२
जम्मा अद्यावधिक	२३२५३७२	७०७९६६	१२४७९०	१०३०३७७	४१८८५०५

(५८ औं प्रतिवेदन, ४ भाद्र, २०७८, मलेप को कार्यालय)

यस विवरणबाट बेरुजुको बढदो आकार देखिनुको साथै संघीय सरकार बाहेकका निकाय र सरकारमा फर्स्यौट, सम्परीक्षण भन्दा यस वर्ष थप भएको बेरुजुको आकार ठूलो हुनुले वित्तीय व्यवस्थापनमा सुधार आउन नसकेको तथ्य इंगित हुन्छ ।

ग) यस वर्षको कूल बेरुजु विवरण:-

(रु. लाखमा)

वर्गीकरण	संघीय सरकारी कार्यालय	प्रदेश सरकारी कार्यालय	स्थानीय तह	समिति र अन्य संस्था	जम्मा	कूल बेरुजुमा प्रतिशत
१. असुल गर्नुपर्ने	२०२९२१	६३६४	५४७४९	७४६१	२७१४९५	२६.०१
२. नियमित गर्नुपर्ने	१८२७०२	४८३२५	२८१७९९	१०९८०८	६२२६३४	५९.६५
अनियमित भएको	५६७९९	२१०५६	१०७५१८	६००२९	२४५४०२	२३.५१
प्रमाण कागाजात पेश नभएको	१२५८४७	२७२६९	१७१६६५	४९७७३	३७४५५४	३५.८८
जिम्मेवारी नसारेको	३९	००	२४४९	००	२४८८	०.२४
सोधभर्ना नलिएको	१७	००	१६७	६	१९०	०.०२
३. पेशकी	५८२९७	१०३०८	७१७९९	९३०९	१४९७१४	१४.३४
कर्मचारी पेशकी	३४२	९३३	२९२९६	६८६	३१२५८	२.९९
मोविलाईजेशन पेशकी	१२८०९	००	००	००	१२८०९	१.२३
प्रतीत पत्र पेशकी	००	००	००	००	००	००
अन्य पेशकी	४५१४६	९३७५	४२५०३	८६२३	१०५६४७	१०.१२
जम्मा बेरुजु	४४३९२०	६४९९७	४०८३४७	१२६५७८	१०४३८४२	१००.००

(५८ औं प्रतिवेदन, ४ भाद्र, २०७८, मलेप को कार्यालय)

उल्लेखित चालु वर्षको बेरुजु मध्ये असुल गर्नुपर्ने बेरुजु रकम रु.२७१४९५ लाख (२६.०१%), नियमित गर्नुपर्ने रकम रु.६२२६३४ लाख (५९.६५%) र पेशकी बेरुजु १४९७१४ लाख (१४.३४%) देखिएको छ । संघीय प्रणाली भन्दा अधिका प्रतिवेदनहरूमा असुल गर्नुपर्ने बेरुजुको अंश १० प्रतिशत भन्दा न्यून हुने गरेको

देखिन्थ्यो । प्रदेश र स्थानीय तहका कारण समग्र बेरुजु मात्र नभई असुल गर्ने बेरुजु समेतको बढोत्तरी हुनुले नवीन अभ्यासको शासकीय प्रणालीमा पनि वित्तीय सुधारको लक्षण देखिएन ।

घ) प्रदेश स्तरीय कार्यालयहरूको अवस्था:-

(रुं लाखमा)

प्रदेश नं	कार्यालय संख्या	लेखापरीक्षण अंक रकम रुं	कूल बेरुजु अंक रकम रुं	ले प अंकमा बेरुजु प्रतिशत	पेशकी बाहेक बेरुजु रकम रुं	पेशकी बाहेक बेरुजु प्रतिशत
१	१८३	४४५७०३	१२६५२	२.८३	११७५४	२.६३
२	१२९	३१९८६२	१८०५९	५.६५	१४१५८	४.४३
३	१९१	५१०९०६	७२५२	१.४२	६५५८	१.२८
४	१५३	३०७४६९	६०४१	१.९६	४५८४	१.४९
५	१८२	३९६४७९	९४७५	२.३९	८७५८	२.२१
६	१२८	२३४३९५	८३४८	३.५६	६८६६	२.९३
७	१२९	२६७७७६	५७५१	२.१५	४३०१	१.६१
जम्मा	१०९५	२४८२५९०	६७५७८	२.७२	५६९७९	२.२९

(५८ औं प्रतिवेदन, ४ भाद्र, २०७८, मलेप को कार्यालय)

नयाँ संरचना भएकाले र विगतका कुनै खराब आचरणहरूको स्थानान्तरण नभएको अवस्था रहेकाले सुशासन र पारदर्शिता कायम गरेर शासकीय प्रबन्ध ब्यवस्थित गर्ने मापदण्ड कायम गर्नमा सातै प्रदेश सरकारलाई सुअवसर थियो । तर संघीय संरचनाको पहिलो अभ्यास गरीरहेका प्रदेश सरकारका गतिविधिमा पनि संघ र स्थानीय तहमा जस्तै आर्थिक अनुशासनहिनता र अराजकता बढेको देखियो । प्रदेश सरकारका सरकार प्रमुखहरू नै अनुशासनहिनतामा अगाडि देखिने गरी आ-आफ्नै सेवा सुविधा बृद्धिमा तल्लिन भएका, अनुदानका नाममा आफ्नालाई पोषेका, बजेट तथा कार्यक्रम बेगरका खर्च गर्न दुरुत्साहन गरेका उदाहरणहरू प्रतिवेदनमा देखिन्छन् । आर्थिक कारोवारमा अनियमितता देखिनु, खर्चमा पेशकीको अंश बढी हुनु, समयमा कार्यसम्पन्न गर्न नसक्नु जस्ता अनगिन्ति विसंगतिहरूले प्रदेश सरकार आर्थिक अनुशासन पालनामा चुकेको प्रष्टै देखिन्छ ।

ड.) स्थानीय तहको अवस्था:-

(रुं लाखमा)

प्रदेश नं	लेखापरीक्षण गरीएका स्थानीय तहको संख्या	कूल आय रकम रुं	जम्मा खर्च रकम रुं	लेखापरीक्षण अंक	पेशकी सहितको बेरुजु	पेशकी रकम	ले.प. अंकमा आधारमा बेरुजु प्रतिशत	पेशकी बाहेक बेरुजु प्रतिशत
१	१३३	९०३६५५	७८४४०६	१६१४१८०	५१२४८	६५२६	३.१७	२.७७
२	१३१	८६६०२४	६७०२७६	१४०४९१४	१४४३४२	२९९३२	१०.२७	८.१४
३	९८	१०२८२४८	७३१८७१	१५३९८०६	७३२७५	९४३५	४.७६	४.१५
४	८५	५२९६३६	४५०५१८	९३४६१४	२५९८४	३७९७	२.७८	२.३७
५	९५	६६६७६३	५६१०३१	११६३६०९	३७६६१	४६४०	३.२४	२.८४
६	७३	३६२१७४	३१६६०६	६५३७६०	३२६९१	५४९३	५.००	४.१७
७	७९	४५८१६८	४०६४६२	८२८६६२	३७२१२	१०६७८	४.४९	३.२०
जम्मा	६९४	४८१४६६८	८९३४९८	३५८०६४५	४०२४१३	७०५०१		

(५८ औं प्रतिवेदन, ४ भाद्र, २०७८, मलेप को कार्यालय)

यस विवरणलाई नियाल्दा खर्चमा पेशकीको अंक बढी देखिनु, कुल खर्चमा १० प्रतिशत भन्दा ठूलो आकारमा बेरुजु कायम हुनु, प्रतिवेदनका भित्री अंशमा प्रस्तुत भै बाहिर आएका अनियमितता र अनुशासनहिनताका पक्ष विवेचना गर्न हुने किसिमका नै छैनन् । यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि सार्वजिक श्रोतको परिचालनमा जिम्मेवार पदाधिकारीले अवलम्बन गर्नुपर्ने कानूनी प्रावधान नै छैनन कि भएका पनि शासन सत्तामा रहनेलाई लागु हुदैन कि भै देखिन्छ ।

च) महानगरको वित्तीय महाविसंगति

महानगर	कूल बजेट	कूल खर्च	बेरुजु र प्रतिशत	असुल गर्नुपर्ने	अन्य विवरण
१.काठमाडौं	१२९६२२ लाख	६४५०० लाख	१९४११लाख— १५५	५३४८ लाख	अनियमितता र अपचलन सवै महानगरमा उस्तै प्रकृतिका छन् ।
२. वीरगञ्ज	४४८८९ लाख	१८५४९ लाख	७५६७ लाख— १७ ५	२२९६ लाख	विना स्वीकृति विदेश भ्रमण, बैठक भत्ता अत्यधिक, कानून विपरीत प्रोत्साहन भत्ता,
३. पोखरा	६१२५८ लाख	३२९५० लाख	७०५७ लाख— १२ ५	४५७५ लाख	विद्यालय नलागेको समयमा स्यानेटरी प्याड र छात्रबृति वितरणको दुरुपयोग,
४. ललितपुर	५३१४३ लाख	२८९३० लाख	६७२९ लाख — १३ ५	२३५४ लाख	ससर्त अनुदानवाट सवारी साधन खरीद, अनियमित अनुदान वितरण ।
५.विराटनगर	५९०७४ लाख	१२३७८ लाख	४६०२ लाख- ८ ५	१०४१ लाख	तोकिए भन्दा बढी भत्ता,कानून विना प्रोत्साहन भत्ता, उद्देश्य विहीन भ्रमण खर्च,
६. भरतपुर	४१०१४ लाख	२३०२५ लाख	१०१५ लाख- २.४७५	५०२२ हजार	कानून मिचेर खरीद, विलभरपाई बेगर भुक्तानी । चाडपर्व खर्च ,खाजा खर्च, बीमा, यातायात खर्च आदिमा ठूलो रकम भुक्तानी, कानून मिचेर खरीद, भ्रमण खर्च अत्यधिक, अनियमित अनुदान वितरण । प्रमुख,उप प्रमुखले नै ठूलो रकम चाडपर्व खर्च, सञ्चार सुविधा अध्यक्ष र सदस्यलाई, मापदण्ड विपरीत समेत ईन्धनमा अधिक खर्च, करारमा अधिक खर्च, खाना,खाजा र विविधमा बढी खर्च । मिति बेगरको बैठकमा भत्ता, कानून विपरीत सल्लाहाकार, ठैक्का विहीन खरीद, एउटै सडक दोहोरो कालोपत्रे ।

महानगर	कूल बजेट	कूल खर्च	बेरुजु र प्रतिशत	असुल गर्नुपर्ने	अन्य विवरण
	३०४१११ लाख	१८०३३२ लाख- ५९.३० ५	४६३८१ लाख— बजेट.१५.२५५ र खर्च २५.७२५	१५६६४२२ हजार- खर्च ८.६९५ बेरुजु ३६.११५	

उल्लेखित विवरण हेर्दा स्थानीय सरकारको सबभन्दा वलियो,साधन श्रोत सम्पन्न यथेष्ट जनशक्ति भएको, कानूनी प्रबन्ध गर्न सक्ने क्षमता राख्ने महानगरपालिकामा यस प्रकारका बेथिति देखिनुले अभाव भन्दा पनि अनुशासनहिनता बढी देखियो । कूल बजेटको दुई तिहाई रकम पनि खर्च गर्न नसकेको अवस्था, कूल बजेटको १५ र कूल खर्चको २५ प्रतिशत भन्दा बढी रकम बेरुजु कायम हुनु र बेरुजु मध्ये पनि ३६ प्रतिशत अंक असुल गर्नुपर्ने रहनुले अनुशासन हिनताको सीमा नाघेको देखिन्छ । कूल बजेटकै तुलनामा पनि असुल गर्ने बेरुजु भण्डै ९ प्रतिशत देखिन्छ ।

छ.) स्थानीय तह मध्ये पालिकागत अवस्था:-

(रु. लाखमा)

स्थानीय तहहरू	लेखापरीक्षण गरीएका संख्या	लेखापरीक्षण अंक रकम रु.	पेशकी सहित बेरुजु रकम रु.	पेशकी रकम रु.	पेशकी सहितको बेरुजु प्रतिशत	पेशकी बाहेक बेरुजु प्रतिशत
महानगरपालिका	६	६२८७५५	४६३८३	४३९७	७.३८	६.६८
उप महानगरपालिका	११	३७७४०६	१५२३१	२६२३	४.०४	३.३४
नगरपालिका	२६०	३७५९४५४	१८९६५८	४०५६८	५.०४	३.९७
गाउँपालिका	४१७	३३७३९३०	१५११४०	२२९१३	४.४८	३.८०
जम्मा	६९४	८१३९५४५	४०२४१२	७०५०१		

(५८ औं प्रतिवेदन, ४ भाद्र, २०७८, मलेप को कार्यालय)

यस विवरणलाई नियाल्दा खर्चमा पेशकीको अंक बढी देखिनु, कुल खर्चमा राष्ट्रिय स्तरको एकीकृत बेरुजु प्रतिशत भन्दा ठुलो आकारमा बेरुजु कायम हुनु, महानगरपालिका र उपमहानगरपालिकामा उपल्लो तहको पदाधिकारी प्रशासकीय प्रमुख हुने, अधिकार र जिम्मेवारी बाँडफाँड गरी विभिन्न महाशाखा, शाखाको प्रबन्ध गर्न सकिने अवस्थाको विद्यमानता रहँदा रहँदै पनि यति ठुलो अनियमितताको अंश देखिनुले कार्य सम्पादनमा जटिलता नभै शक्तिको दुरुपयोग हो भन्न हिचकिचाउनु पर्दैन । प्रतिवेदनका भित्री अंशमा प्रस्तुत भै बाहिर आएका अनियमितता र अनुशासनहिनताका पक्ष विवेचना गर्दा अझ दुर्बल अवस्था देखिन्छ । यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि सार्वजनिक श्रोतको परिचालनमा जिम्मेवार उपल्लो तहका जनप्रतिनिधि र पदाधिकारीले अवलम्बन गर्नुपर्ने कानूनी प्रावधान नै छैनन कि भएका पनि शासन सत्तामा रहने ठूलाठालूलाई लागु हुदैन कि भै देखिन्छ । Public Purse बाट personal Profit लिन उद्यत हुने मनोवृत्तिले नै सार्वजनिक श्रोतमा दोहोर्न हुन नरोकिएको तथ्य हरेक वर्षका प्रतिवेदनहरूले उजागर गरेका छन् ।

४. बेरुजु न्यूनीकरणमा अवलम्बन गर्नुपर्ने उपाय तथा भावी रणनीति:

- प्रचलित कानून खासगरी आर्थिक व्यवस्थापन सम्बद्ध ऐन, नियमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन र सामयिक सुधारलाई नै पहिलो र अन्तिम उपाय एवं रणनीतिका रूपमा लिईनु पर्दछ, (आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७ को कार्यान्वयन)
- महालेखापरीक्षकको पछिल्लो प्रतिवेदनले औल्याएका बेरुजु बृद्धिका कारण र न्यूनीकरणका उपायहरूको कार्यान्वयनमा कार्यकारीले उल्लेख्य चासो लिनुपर्दछ, ।
- बेरुजुको आकार बढ्नु, बेरुजुको प्रकृतिमा फरक नआउनु, एकै प्रकारका गल्ती कमजोरी निरन्तर दोहोरिनुले वित्तीय अनुशासन पालनकर्ताहरूमा रहेको जडता, रूढता निराकरण गरी आश र त्रासको अवस्था सिर्जना गर्नु पर्दछ,
- बेरुजु गरेर फछ्यौट गर्ने कार्यमा सार्वजनिक कोषको पुनः ब्यय गर्ने, समय खर्चिने, असुल उपर गर्ने, कागजी प्रक्रिया पुरा गरेर फछ्यौट भएको प्रगति देखाउने भन्दा आर्थिक कारोवार गर्दा नै बेरुजु नहुने व्यवस्था गर्ने,
- बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, कार्यसञ्चालन निर्देशिका, मध्यकालिन खर्च संरचनाको कानूनी मान्यता, नतीजामुखी विकास कार्यक्रमको कार्यान्वयन, दाताहरूको सुभाव र आपसी सहमतिको समन्वयात्मक कार्यान्वयन, स्पष्ट लेखा नीति, अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक क्षेत्रको लेखाकंन मानको कार्यान्वयन, IMF ले प्रकाशन गरेको GFSM अनुरूपको लेखा ढाँचाको प्रयोग आदिबाट वित्तीय व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी तुल्याउनु पर्दछ,
- आर्थिक अनियमितता तथा बेरुजु फछ्यौटका लागि बेरुजु फछ्यौट समितिको कार्य क्षेत्रमा विस्तार, लेखा उत्तरदायि अधिकृतको जिम्मेवारी किटानी गर्ने, केन्द्रीय तहसिल कार्यालयको भूमिका विस्तार गर्ने कार्यलाई तत्कालै कार्यान्वयनमा ल्याईहाल्नुपर्दछ,
- महालेखापरीक्षकको संरचनालाई बहुपदीय बनाई आयोगको रूप प्रदान गर्नु उपयुक्त हुने,
- बेरुजु औल्याउने निकायबाट सम्परीक्षणको जिम्मेवारी हटाउँदा संस्थागत प्रभावकारिता बढ्ने, Audit Committee, Audit Court आदिको अभ्यास गर्ने कि ?
- लेखापरीक्षणमा क्रियाशिल जनशक्तिलाई लेखापरीक्षणका नवीन मान्यता सम्बन्धमा प्रशिक्षित तुल्याउने कार्यलाई आगामी दिनमा सुधारका एजेण्डा बनाईनु पर्दछ,
- आन्तरिक लेखापरीक्षण सवल, सुदृढ नभई वित्तीय अनुशासन बढाउन कठिन पर्ने भएकाले कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको पुनर्संरचना गरी खर्चको भुक्तानी र सो को लेखापरीक्षण गर्ने निकाय तथा पदाधिकारीको संरचनागत भिन्नता कायम गरीनु पर्दछ, यसको साथै आन्तरिक लेखापरीक्षणको एकीकृत प्रतिवेदनलाई कार्यकारी प्रमुख समक्ष पेश गरी लेखाउत्तरदायी अधिकृतलाई त्यसको जवाफदेहिता प्रति जिम्मेवार तुल्याईनु पर्दछ,
- अन्तिम लेखापरीक्षणले आफ्नो कार्यक्षेत्रानुसारको कार्यमूलक लेखापरीक्षण, जोखिमका क्षेत्रको पहिचान गरी ती क्षेत्रमा सजगतापूर्ण लेखापरीक्षण गर्ने कार्यको थालनी गरीहाल्नु पर्दछ,
- बेरुजु बढाउन सहयोग पुग्ने सबै प्रशासनिक, वित्तीय, जनशक्ति व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्य, बजेट

तर्जुमा देखि लेखापरीक्षण सम्मका क्रियाकलापहरूमा तत्कालै अनुगमन, मूल्यांकन र आवश्यकता अनुसार नियन्त्रण गर्नुपर्दछ ।

५. निष्कर्ष:-

हाम्रो बजेट पारदर्शिता जनताको करको सुदृढ ब्यवस्थापनको पूर्वशर्त हो । बजेट ब्यवस्थापनको चक्रमा बजेटको तयारी र यसको छलफल तथा कार्यान्वयनको क्रममा आवधिक समीक्षा र सो को प्रकाशन,लेखा परीक्षण एवं सो को प्रतिवेदन मार्फत पारदर्शिताको अभ्यास गरीदै आइएको छ । यी सबै क्रियाकलापहरूमा सरोकारवालाको सहभागिताबाट अपव्ययमा कमी आउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । हाम्रो सार्वजनिक श्रोत व्यवस्थापनका क्षेत्रमा उजागर भएका र हुदै आएका समस्या समाधानका लागि आवश्यक उपायहरू पहिचान गरी कार्यान्वयनमा जुटी हाल्नु पर्दछ । जसका लागि संस्थागत ब्यवस्थाको सवलीकरण, आर्थिक अनुशासनको सुनिश्चितता, विनियोजन कुशलताको प्रत्याभूति, कार्य सञ्चालन प्रभावकारिता एवं दक्षता र आधुनिक प्रविधिको उपयोग गरी बजेट प्रणालीमा सुधारको एकीकृत प्रयास जरुरी छ । मुलुकले पछिल्ला दिनमा तर्जुमा गरेका ऐन, कानून, नीति, नियम निर्देशिकाको सफल कार्यान्वयन, संस्थागत ब्यवस्था, सहकार्य एवं समन्वय, वित्तीय अनुशासन जस्ता सबै विषय, क्षेत्र र पक्षको सुधारबाट मात्र सार्वजनिक वित्त ब्यवस्थापनलाई सुदृढ तुल्याई मितब्ययिता, अनुशासन र जवाफदेहिताको प्रत्याभूति गरेर वित्तीय उत्तरदायित्व सफलतापूर्वक निर्वाह गर्न सकिन्छ । संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक हकहरूको कार्यान्वयन गर्दै हालको आवधिक योजनाले लिएका सोच, लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न, समन्यायिक आर्थिक समृद्धि र नागरिकको जीवनस्तर उकास्न, निरपेक्ष र बहु आयामिक गरिबीको अन्त्य, सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण गरी मर्यादित जीवन यापनको वातावरण सिर्जना गर्न उपलब्ध श्रोत साधनको मितब्ययी, कार्य दक्षतापूर्ण, प्रभावकारी र नतिजा देखिने काममा मात्र उपयोग गर्ने विधि अवलम्बन गर्ने प्रतिबद्धता, सामर्थ्य, प्रतिज्ञा र तिनको कार्यान्वयन नै चुनौती सामनाको मूल औजार हुन् ।

सन्दर्भ सामाग्री:-

- १ महालेखापरीक्षकको ५८ औं प्रतिवेदन, महालेखा परीक्षकको कार्यालय,काठमाडौं
२. Public Sector Governance and Accountability Series, Fiscal Management– Edited by– Anwar Shah.
३. वित्तीय उत्तरदायित्व दर्पण - प्रदेश लेखा नियन्त्रक कार्यालय, प्रदेश नं १, विराटनगर
४. Google Search.

सूचनाको हक र पारदर्शिता

विष्णुहरि बराल^१

विषय प्रवेश

सूचनाको हक र पारदर्शिता लोकतन्त्र, मानवअधिकार र सुशासनको आधारस्तम्भ हो । हरेक लोकतान्त्रिक मुलुकहरूले यी विषयहरूलाई सुशासनको पर्यायको रूपमा स्थापित गरेको पाईन्छ । राज्य प्रणालीका हरेक क्रियाकलाप माथि नागरिकको सहज पहुँच स्थापित गर्न सूचनाको हक अपरिहार्य छ भने सूचनाको हकको प्रवर्द्धन गर्न पारदर्शी कार्यसंस्कृति अपरिहार्य छ । तसर्थ, सूचनाको हक र पारदर्शिता एक अर्काको परस्पर विरोधी अवधारणा नभई परिपूरक अवयवहरू हुन । यसलाई लोकतन्त्रको विशिष्ट आधार र संस्कारको रूपमा लिने गरीन्छ । आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्य प्रणालीमा कानूनले निषेध गरेको अवस्थामा बाहेक सरकारका हरेक क्रियाकलापहरू खुला र पारदर्शी हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राखिन्छ । नेपाल आफैमा एक लोकतान्त्रिक मुलुक भएकाले सूचनाको हकलाई यसले मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको छ । साथै, नेपालले सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष, पारदर्शी, जनसहभागितामूलक, भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी बनाउदै राज्यका काम कारबाहीमा नागरिकको सहज पहुँच स्थापित गर्ने नीति अवलम्बन गरेको छ । यसको व्यवहारिक कार्यान्वयनको लागि विभिन्न नीतिगत, संस्थागत तथा कार्यक्रमगत व्यवस्थाहरू पनि गरेको पाईन्छ । परिणामस्वरूप अहिले नेपाल विश्वमा सूचनाको हक कार्यान्वयन गर्ने मुलुकहरूको श्रेणी (Ranking) मा २२ औं नम्बरमा रहेको छ । यद्यपि नागरिक सचेतना र सूचनामूखी कार्यसंस्कृतिको अभाव तथा सबै निकायहरूले सूचनाको हक र पारदर्शितालाई आन्तरिकीकरण गर्न नसक्दा यसले अपेक्षित नतिजा दिन सकेको देखिदैन । यसै परिवेशमा केन्द्रित रहेर यो आलेख तयार गरीएको छ ।

सूचनाको हक

सार्वजनिक निकायबाट सम्पादित कामकारबाहीको सम्बन्धमा आम नागरिक सुसूचित हुन पाउने अधिकार नै सूचनाको हक हो । यो नागरिकको जान्न पाउने अधिकारसँग सम्बन्धित छ । सार्वजनिक निकायबाट सम्पादित कार्यमा नागरिकको सहज पहुँच भएको अवस्थाबाट यसको कार्यान्वयन मापन गर्न सकिन्छ । सन् १९६६ मा स्वीडेनबाट प्रारम्भ भएको यो अवधारणालाई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार घोषणापत्रले मानव अधिकारको अभिन्न अंगको रूपमा आत्मसात् गरे पश्चात विभिन्न देशहरूले यसलाई नागरिक अधिकारको रूपमा स्वीकार गर्दै आएको पाईन्छ । यो सार्वजनिक निकायलाई जनताप्रति जवाफदेही बनाउने औजार हो । खुला शासनको अवधारणामा आधारित यो अवधारणा लोकतन्त्र, मानव अधिकार र सुशासनको आधारस्तम्भ हो ।

नेपाल सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गर्ने पहिलो दक्षिण एशियालीमुलुक हो भने कानून बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउने दक्षिण एशियाली मुलुकहरूमा भारत, पाकिस्तान पछिको तेस्रो मुलुक हो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा यसलाई पहिलोपटक मौलिक हकको रूपमा स्थापित

^१उपसचिव, नेपाल सरकार

गरीएको थियो । यद्यपि यसको व्यवहारिक कार्यान्वयनको लागि आवश्यक पर्ने कानूनी व्यवस्था लामो समयसम्म वन्न सकेन । विभिन्न समयमा भएका अदालती आदेशहरूबाट यसको कार्यान्वयन हुँदै आयो । २०६२/६३ सालमा भएको दोस्रो जनआन्दोलन पश्चात निर्माण गरीएको संविधानले वि.सं. २०४७ सालको प्रावधानलाई निरन्तरता दियो । यसको व्यवहारिक कार्यान्वयनका लागि सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ तथा तत्सम्बन्धी नियमावली, २०६५ बन्थो । सूचनाको हकलाई सुविधावादी अवधारणाबाट अधिकारमुखी अवधारणामा रूपान्तरण गर्यो । स्वतन्त्र, सक्षम नियामक निकायको व्यवस्था भयो । सूचना मागेको अवस्थामा मात्र दिने होईन, सार्वजनिक निकायले आफूले सम्पादन गरेको क्रियाकलापहरू नागरिकहरूले नमागेको अवस्थामा समेत Proactive Disclosure गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व सिर्जना भयो । सूचना प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा सम्बन्धित पदाधिकारी तथा निकाय समक्ष उजुरी, गुनासो तथा पुनरावेदन गर्न पाउने, सूचना नपाएको कारणबाट कोही कसैलाई क्षति पुग्न गएकोमा क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने तथा सजाँय सम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्थाको किटान गरियो । वि.सं. २०७२ सालमा जारी संविधानमा समेत यसलाई मौलिक हकको रूपमा आत्मसात् गरियो ।

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनमा सूचनाको हक भन्नाले,

- सूचनामा पहुँच, अध्ययन, अवलोकन र भ्रमण,
- सूचना माग्ने र पाउने,
- लिखतको प्रमाणित प्रतिलिपि प्राप्त गर्ने,
- निर्माणस्थलको नमुना प्राप्त गर्ने,
- यन्त्रमा राखिएको सूचना त्यस्तो यन्त्र मार्फत प्राप्त गर्ने,

सूचनाको हक किन

- राज्य र नागरिकका संवेदनशील विषयको सूचना संरक्षण गर्न,
- सार्वजनिक महत्वको सूचनामा आमनागरिकको पहुँचलाई सहज र सरल बनाउन,
- राज्यका कामकारवाही खुला र पारदर्शी बनाई नागरिकप्रति राज्यलाई जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन,
- नागरिकको सुसूचित हुने हक संरक्षण र प्रचलन गराउन,
- राज्यलाई जनताप्रति जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउन,
- आर्थिक अनियमितता कमी गर्दै वित्तीय अनुशासनमा जोड दिन,
- नागरिक सचेतना र पारदर्शिताको अभिवृद्धि गर्दै सुशासनको प्रत्याभूति गराउन ।

पारदर्शिता

कुनै पनि कामकारवाही नागरिकहरू समक्ष प्रस्तुत गर्नु, देखाउनु, सञ्चार गर्नु वा सम्प्रेषण गर्नु पारदर्शिता हो । सरकारले कुनै पनि क्रियाकलापहरू गर्दा नागरिकहरूले थाहा पाउने गरी गर्नुपर्छ भन्ने मान्यतासँग पारदर्शिता सम्बन्धित छ । यसले सूचनाको हकलाई प्रवर्द्धन गर्दछ । यो सार्वजनिक निकायलाई

जनताप्रति जवाफदेही बनाउने औजार हो । खुला शासनको अवधारणामा आधारित यो अवधारणा लोकतन्त्र, मानवअधिकार र सुशासनको आधारस्तम्भ हो । पारदर्शी कार्यशैलीबाट सरकारले सम्पादित गर्ने सम्पूर्ण कामकारवाहीको सम्वन्धमा नागरिकहरूलाई सहजै जानकारी हुन्छ । जसको कारण नागरिकहरूले शासन सञ्चालन, बिकास निर्माण र सेवा प्रवाहमा आवश्यक पृष्ठपोषण प्रदान गर्न सक्दछन भने हुन सक्ने अनियमित क्रियाकलापहरू नियन्त्रण गरी वित्तीय अनुशासन कायम गर्न तथा नागरिक प्रति सरकारलाई जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन खबरदारी गर्न सक्छन ।

विगत लामो समयसम्म नेपालको शासकीय व्यवस्था बन्द कार्यसंस्कृतिबाट हुर्किदै आयो । सार्वजनिक निकायका हरेक क्रियाकलाप शासक नियन्त्रित हुने गर्दथ्ये । सन् १९९० को दशकमा शासकीय व्यवस्थामा विश्वव्यापी रूपमा नै सुशासनको अवधारणा विकसित भयो । यसको प्रभाव नेपालमा समेत पर्यो । सुशासनको आधारस्तम्भको रूपमा पारदर्शिताको अवधारणा विकसित हुन पुग्यो । हाल राज्यका हरेक कामकारवाही पारदर्शी हुनुपर्ने मान्यताको विकास हुँदै आएको छ ।

पारदर्शिताको महत्व

- सूचनाको हकको प्रवर्द्धन गर्न,
- सार्वजनिक निकायलाई जनताप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन,
- आर्थिक अनियमितताको अन्त्य भई वित्तीय सुशासन कायम गर्न,
- अनुमानयोग्य कार्यप्रणालीको विकास गर्न,
- सार्वजनिक निकायको काममा नागरिकको सहज पहुँच स्थापित गर्न,
- श्रोत साधनको अधिकतम सदुपयोग गर्न,
- खुला सरकारको अवधारणालाई साकार पार्न,
- सरकार र नागरिकबीच सम्वन्ध सुमधुर बनाउन,
- लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ, सुशासनको औजार,
- सरकारलाई स्वेच्छाचारी हुनबाट रोकी जनमुखी सरकार निर्माण गर्न ।

सूचनाको हक तथा पारदर्शिताको सिद्धान्त

- Promotion of Whistler blower : सूचना दिनेको सूचना प्रवन्ध मिलाउने,
- Limited Scope of Exception Privacy : सूचना दिन मिल्ने सम्म मात्र दिने, कानून वमोजिम गोप्य राख्नु पर्ने सूचना दिन कर नलाग्ने,
- Principle of Minimum Cost: उचित लागतमा सूचना उपलब्ध गराउने, सूचना उत्पादन गर्दा लाग्ने लागत मुल्य मात्र लिने,
- Principle of Pro-active Disclosure: कसैले नमागे पनि सार्वजनिक निकायले स्वतः स्फुर्त रूपमा सूचनाको प्रवाह गर्नुपर्ने,
- Open Government: सरकार खुला र पारदर्शी हुनुपर्ने, सरकारको काम नागरिकलाई जानकारी हुनुपर्ने,

- Principle of public Accessibility: सूचनामा आम नागरिकको सहज पहुँच हुनुपर्ने,
- Principle of Timely Dissemination: सूचना समयमा नै प्रवाह गर्नुपर्ने न कि औचित्य समाप्त भएपश्चात होइन ।

सूचनाको हक र पारदर्शिताको अन्तरसम्बन्ध

- सूचनाको हकले पारदर्शितालाई प्रवर्द्धन गर्दछ भने पारदर्शिताले सूचनाको हकको कार्यान्वयनमा सहजता प्राप्त हुन्छ । सुशासनको आधार पारदर्शिता हो भने पारदर्शिताको आधार सूचनाको हक हो ।
- दुबै लोकतन्त्र, मानव अधिकार र सुशासनका आधारस्तम्भ हुन ।
- सूचनाको हक र पारदर्शिता दुबैले नागरिकको सूचना माथिको सहज पहुँचको सुनिश्चितता गर्दछ ।
- सरकारका काम कारवाहीमा नागरिक पहुँच तथा सहभागिता हुनु पारदर्शिता हो भने नागरिकलाई यस्तो पहुँचको सामर्थ्यता सूचनाको हकले प्रदान गर्दछ ।
- सूचनाको हकले सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीलाई सूचनाको सार्वजनिकीकरण र Proactive Disclosure गर्न बाध्य बनाउँछ । क्षतिपूर्ति, नियामक निकाय तथा पुनरावेदनको व्यवस्थाले पारदर्शिताको प्रवर्द्धन हुन्छ । यसले सूचना अधिकारी, प्रवक्ताको व्यवस्था गरेको हुन्छ जसको माध्यमबाट सूचनाको प्रवाह भई पारदर्शिता कायम हुन पुग्दछ ।
- पारदर्शिताले नागरिकको जान्न पाउने अधिकारको सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ । सूचनामुखी कार्यसंस्कारको विकास गराउँछ । नागरिकहरूलाई सरोकारवाला वर्गसँग प्रश्न उठाउन सक्ने वातावरण सिर्जना गर्दछ । नागरिकहरूलाई सशक्तिकरण र सचेतीकरण गरी नागरिकको काम, कर्तव्य अधिकार र जिम्मेवारीको बोध गराउँछ ।

सूचनाको हकमा पारदर्शिताको सिमा

- नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पार्ने,
- अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने,
- आर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक हित वा बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण वा बैकिङ्ग वा व्यापारिक गोपनीयतामा गम्भीर आघात पार्ने,
- विभिन्न जातजाति वा सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा प्रत्यक्ष रूपमा खलल पार्ने,
- व्यक्तिगत गोपनीयता र व्यक्तिको जीउ, ज्यान, सम्पत्ति, स्वास्थ्य, वा सुरक्षामा खतरा पुर्याउने

सूचनाको हक र पारदर्शिता सम्बन्धी व्यवस्था

संवैधानिक:

- प्रस्तावनामा नै पुर्ण प्रेस स्वतन्त्रता र खुला तथा लोकतान्त्रिक समाजको परिकल्पना गरिएको,
- सूचनाको हक, सञ्चारको हक, सार्वजनिक प्रशासनलाई पारदर्शी बनाउने उद्घोष ।

नीतिगत:

- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ तथा नियमावली, २०६५
- अभिलेख संरक्षण ऐन, २०४६
- सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ तथा नियमावली, २०६५
- नेपाल छापाखाना तथा प्रकाशन सम्बन्धी ऐन, २०४८
- वैयाक्तिक गोपनियता सम्बन्धी ऐन, २०७५
- लिखतहरूको गोप्यता सम्बन्धी ऐन, २०३९
- सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति, २०७२
- राष्ट्रिय आमसञ्चार नीति, २०७३
- मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८

संस्थागत व्यवस्था:

- राष्ट्रिय सूचना आयोग, राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, सवै सार्वजनिक निकायहरू, केन्द्रीय समन्वय इकाई, कार्यान्वयन अनुगमन इकाई, प्रदेश अनुगमन इकाई, सूचना वर्गीकरण समिति

कार्यगत व्यवस्था:

- सूचना अधिकारी र सूचना शाखा,
- नागरिकव डापत्र,
- प्रवक्ताको व्यवस्था, नागरिक सहायता कक्ष, हेलो सरकार,
- सार्वजनिक निकायका वेबसाईट तथा मोवाईल एप्स,
- सार्वजनिक सुनुवाई, सामाजिक परिक्षण तथा सार्वजनिक परिक्षण
- समय समयमा गरीने छलफल तथा अन्तरक्रियाहरू आदि

सूचनाको हकले ल्याएको प्रभाव

- सूचनाको हक कार्यान्वयनले सार्वजनिक क्षेत्रमा खुला संस्कृतिमा काम गर्ने नवीन संस्कारको विकास भएको छ ।
- जनतामा सूचनाको हकप्रति जानकारी बढेको छ । सुविधावादी अवधारणाबाट अधिकारमुखी अवधारणाको विकास भएको छ । सूचनामुखी कार्यसंस्कृतिको क्रमशः विकास हुँदै गएको छ ।
- सूचना प्रवाह सुपरिवेक्षकलाई मात्र दिने पद्धतिबाट जनताको मौलिक हकको रूपमा स्थापित भएको छ ।
- नागरिक प्रति सार्वजनिक निकायलाई जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन सहभागितामूलक र पारदर्शी निर्णय प्रक्रियामा बढोत्तरी हुँदै आएको छ । आर्थिक अनियमितताको अन्त्य गर्दै वित्तीय अनुशासन

कायम गर्न मद्धत पुगेको छ ।

- यद्यपि निहित स्वार्थको लागि सूचना माग्ने, दवाव तथा प्रभावको आधारमा सूचना माग्ने, सूचनाको दुरुपयोग गर्ने, व्यक्तिगत गोपनियतामाथि आँच ल्याउने जस्ता नकारात्मक प्रवृत्तिहरू समेत देखा पर्न थालेका छन ।

सूचनाको हक तथा पारदर्शितामा देखिएका समस्याहरू

- पारदर्शिता र सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने विषयलाई सार्वजनिक, व्यवसायिक क्षेत्रले आन्तरिकीकरण गर्न नसक्नु,
- सूचनामुखी संस्कृतिको अभाव, गोप्यतामुखी संस्कृति, सूचनाको हक मिडियाको लागि मात्र हो मान्ने प्रवृत्ति
- पारदर्शी बनाउनु पर्ने सूचना गोप्य राख्ने तथा गोप्य राख्नुपर्ने सूचना खुल्ला गर्ने प्रवृत्ति,
- सूचनाको वर्गीकरण हुन नसक्नु, शंखघोष कानूनको अभाव,
- सूचना अधिकारी औपचारिकतामा सिमित, सूचना माग गर्दा सहजै नपाउने तथा धेरैपटक धाउनुपर्ने अवस्था,
- सूचना प्रविधिको महत्तम उपयोग गर्न नसकिनु,
- सूचना माग गर्ने संस्कृतिको अभाव, सवैलाई सूचना माग्ने प्रक्रियाको जानकारी नभएको, जनतालाई कसले सचेतीकरण गर्ने?
- नीतगत अन्तरविरोध: पारदर्शिता Vs गोपनियताको शपथ, मन्त्रिपरिषदको निर्णय २४ घण्टासम्म गोप्य राखिनु,
- खोज पत्रकारिताको अभाव, आग्रहवाट प्रेरित पत्रकारिता,
- सूचना आयोगको संस्थागत व्यवस्था केन्द्रीकृत हुनु ।

समस्या समधानको बाटो

- सूचनामुखी र पारदर्शी संस्कृतिको विकास गर्ने,
- सवै भुगोलमा नेटवर्किङको विस्तार गर्ने, सेवा प्रवाहमा सूचना प्रविधिको महत्तम उपयोग गर्ने,
- सूचना अधिकारीलाई सबै सूचनाको पहुँच हुने व्यवस्थाको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने,
- नागरिकहरूलाई सुसूचित गर्दै सूचना माग गर्ने संस्कृतिको विकास गर्ने,
- नीतगत अन्तरविरोध हटाउने,
- सूचना आयोगलाई विकेन्द्रीत गरी प्रत्येक प्रदेशमा एक एकवटा हुने गरी विस्तार गर्ने,
- शंखघोष कानूनको निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने,
- सबै सार्वजनिक निकायमा सूचनाको हकलाई नागरिक अधिकारको रूपमा आन्तरिकीकरण गर्ने ।

निष्कर्ष

सूचनाको हक तथा पारदर्शिता लोकतान्त्रिक शासकीय व्यवस्थाको मेरुदण्ड हो, सुशासनको औजार हो, मानव अधिकारको विषय हो । सूचना प्राप्त गर्नु नागरिकको अधिकार हो भने सूचना प्रवाह गर्नु तथा कार्यसम्पादनमा पारदर्शि कार्यसंस्कृतिको अवलम्बन गर्नु सार्वजनिक निकायको दायित्व हो । यसले राज्यका कामकारवाहीलाई सुसूचित गर्नेमात्र नभई सार्वजनिक निकायलाई जनताप्रति जवाफदेही बनाउँछ । अतः सूचनामुखी र पारदर्शि कार्य संस्कृतिको विकास गर्दै आम नागरिकलाई सूचनाको हकको प्रत्याभूति दिलाउनु राज्यको आजको दायित्व र आवश्यकता दुवै हो ।

सन्दर्भ सामाग्री

- नेपालको संविधान
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ तथा नियमावली, २०६५

सुधारको पखाइमा हुलाक सेवा

बल बहादुर जि.सी.^a

बि.स. १९३५ सालमा नेपाल हुलाक घरको स्थापना भए पश्चात संस्थागत रूपमा हुलाकले सेवा गर्न शुरू गरेको हो । तथापी त्यस भन्दा अघि पनि हुलाक सम्बन्धी काम हुँदै आएको थियो । कानुनी रूपमा बि.स. २०१९ सालमा हुलाक ऐन कार्यान्वयनमा आए पश्चात कानुनी र संरचनागत दुवै रूपमा हुलाकले थप सुदृढ रूपमा अघि बढ्ने मौका पाएको देखिन्छ । यस क्रममा विभिन्न ऐन, नियमालीहरू, कार्यविधि, निर्देशिका लगायतका विभिन्न कानुनी व्यवस्था गरिए । साथै आवश्यकता अनुसार संरचनागत व्यवस्था पनि हुँदै गए । यस आधारमा हाल सम्म हुलाकले तोकिए बमोजिमको कामहरू जिम्मेवारीपूर्वक नियमित रूपमा सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

राज्यले समय परिस्थिती अनुसार विभिन्न खालका सेवा प्रवाह गर्ने प्रयोजनका लागि विभिन्न खालका निकायहरू स्थापना गरेको हुन्छ । समय अनुसार सेवा प्रवाह गर्ने तरिका पनि फरक हुन्छ । त्यसो हुँदा समयानुसार संरचना, जनशक्ति र प्रविधिमा फेरबदल गर्नुपर्दछ । तसर्थ, हुलाक सेवाको सेवा प्रवाहमा पनि समसामयिक रूपमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ । यस आधारमा केहि परिवर्तन गरी सेवा प्रवाह हुने गरेको छ ।

हुलाक ऐन, २०१९ ले हुलाक वस्तुलाई देहाय बमोजिम परिभाषित गरेको छ ।

"हुलाक वस्तु" भन्नाले चिट्ठी, समाचारपत्र, पत्रिका, बुकपोष्ट, नमूना प्याकेट, अन्धा साहित्य, पुलिन्दा र हुलाकबाट चलान हुन सक्ने जुनसुकै चिज वा वस्तुलाई समेत जनाउँछ ।

नेपालको हुलाक प्रशासनले उपलब्ध गराएका केहि सेवाहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

- (क) चिट्ठी पत्र सेवा
- (ख) आन्तरिक तथा अन्तरसरकारी पुलिन्दा सेवा
- (ग) बचत बैंक सेवा
- (घ) बीमापत्र सेवा
- (ङ) धनादेश सेवा
- (च) आन्तरिक तथा बैदेशिक द्रुत डाँक सेवा
- (छ) पोष्टबक्स सेवा
- (ज) अनलाइन पोष्टबक्स सेवा
- (झ) मनि ट्रान्सफर सेवा
- (ञ) सेम डे डेलिभरी सेवा
- (ट) इपोष्ट सेवा
- (ठ) शुल्कांक यन्त्र सेवा

(श्रोत-हुलाक सेवा सुधार कार्यदल प्रतिवेदन, २०७५)

माथि उल्लेखित सेवाहरू मध्ये पनि कतिपय सेवाहरू हाल सञ्चालनमा रहेको देखिँदैन । साथै, हुलाक

^a हुलाक अधिकृत जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेलधुरा

निर्देशनालय तथा जिल्ला हुलाक कार्यालयहरूले रेडियो तथा एफ.एम. नविकरण, रोयल्टी बुझ्ने जस्ता काम गर्दै आएका छन । लोकल्याणकारी बिज्ञापन प्रशारण भए नभएको अनुगमन गर्ने र भुक्तानीको लागि सिफारिस गर्ने काम पनि हुलाक प्रमुखको संयोजकत्वमा रहेको जिल्ला अनुगमन समितिले गर्दै आएकोमा चालु आ.ब. देखि छापा माध्यम तथा विद्युतीय सञ्चार माध्यम दुवैको अनुगमन तथा भुक्तानी गर्ने जिम्मेवारी पनि हुलाक कार्यालयहरूलाई दिइएको छ । पत्रकारको प्रेस पास नविकरण गर्न पठाइदिने जस्ता कामहरू गर्दै आएको छ । साथै, राष्ट्रिय सूचना आयोगबाट हुने कतिपय कामहरू पनि हुलाक कार्यालय मार्फत हुँदै आएको छ । विगतमा लोकसेवाको दरखास्त फाराम बुझ्ने काम पनि हुलाक मार्फत हुने गरेको थियो ।

सूचना प्रविधिमा आएको विकाससँगै हुलाकको काममा कमी हुँदै गएको देखिन्छ । नेपालमा व्यक्तिगत रूपमा मोवाइल फोनको प्रयोग बढ्न थाल्यो । खबर अदानप्रदानको काम चिठ्ठीबाट हुने जमानाबाट फोनको प्रयोगसँगै कमी हुन थाल्यो । साथै इन्टरनेटको पहुँचसँगै भिडियोकल तथा इमेलबाट कागजात आदानप्रदान हुन थाल्यो । सरकारी निकाय लगायत अन्य संघ संस्थाहरूले इमेलबाट नै डकुमेन्ट आदानप्रदानको काम गर्न थाले । उदारीकरणसँगै आएका बैकिङ्ग क्षेत्र लगायत विद्यालय तथा अन्य क्षेत्रमा इमेलबाट हुने डकुमेन्टका आधारमा पनि कामकाज हुन थाले पछि हुलाकबाट हुने पत्राचारमा कमी हुन थाल्यो । सरकारी निकायमा कानुनी रूपमा इमेलबाट प्राप्त पत्रले मान्यता पाउने काम अलि ढिला भए तापनि इमेलबाट पत्र आदानप्रदान गर्ने र सो को आधारमा कामकाज गर्ने प्रचलन अलि पहिलेदेखि नै शुरू हुन थालेको हो । तथापी कतिपय सरकारी निकायहरूले इमेलबाट प्राप्त पत्रबाट कार्यसम्पादन गर्ने र सक्कली पत्र हुलाकबाट पनि पठाउने चलन पनि देख्न पाईन्छ । तथापी यो जरुरत हो होइन सम्बन्धित निकायले जान्ने कुरा हो । जे होस्, आजकल सरकारी निकायमा पनि इमेलका आधारमा पनि काम हुने गरेको पाईन्छ । सम्पत्ति विवरण, कार्यसम्पादन मूल्यांकन फाराम, अदालतका कागजातहरू, कतिपय निकायहरूले अनुसन्धानको लागि माग गर्ने डकुमेन्टहरू सक्कल नै पठाउनु पर्ने हुँदा हुलाकबाट नै पठाउनु पर्ने हुन्छ । तसर्थ, यस्ता डकुमेन्टहरू हुलाकबाट नै आदानप्रदान हुने गरेको पाईन्छ ।

हुलाक क्षेत्रमा सुधार गर्नुपर्दछ भन्ने बारेमा नेपाल सरकार समेत जानकार भएको कारण नै प्रत्येक बर्षको बजेट बक्तव्यमा सुधारका बारेमा केहि न केहि गरीनेछ भन्ने उल्लेख भएको पाईन्छ । बजेट वक्तव्य (आ.ब. ०७७/७८)

हुलाक प्रणालीको पुर्नसंरचना गरीनेछ । हुलाक सेवालाई आधुनिक र प्रविधियुक्त बनाउदै सम्भाव्यताको आधारमा क्षेत्र विस्तार गरीनेछ । बजेट वक्तव्य (आ.ब. ०७८/७९)

हुलाक सेवाको पुनर्संरचना गरी आधुनिक र व्यवसायिक बनाइनेछ । नागरिकता, राहदानी लगायतका महत्वपूर्ण दस्तावेज हुलाक सेवा मार्फत सुरक्षित र छरितो रूपमा नागरिकको घरदैलो सम्म पुऱ्याइनेछ । हुलाक मार्फत इ-कर्मसको विस्तार गर्न सम्भाव्यता अध्ययन गरिनेछ ।

यस क्रममा विभिन्न कार्यदलहरू गठन भई हुलाक सुधारका लागि प्रतिवेदन समेत पेश गरेको देखिन्छ ।

हुलाक क्षेत्रमा सुधारका मूलभूत तरीकाहरू

हुलाक सेवामा हालको अवस्थालाई सुधार गरेर नै लैजानु पर्दछ भन्ने धारणा नै बलियो भएको

पाईन्छ । यसको खारेज गरी निजी क्षेत्रले यसको काम गर्ने सम्भावना छैन । तसर्थ, हुलाक सेवामा प्रमुख रूपमा दुई वटा विधिबाट सुधार गरी थप प्रभावकारिता वृद्धि गर्ने प्रयास गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

(क) वर्तमानकै संरचनामा विभिन्न सुधारहरू गरेर

वर्तमानकै संरचनामा सुधारका कामहरू गरेर यस क्षेत्रमा केहि सुधार गर्न सकिन्छ । सरकारले दिने विभिन्न सेवाका कामहरू हुलाकबाट नै गर्ने । चालु हुन सक्ने सेवाहरूलाई थप प्रभावकारी बनाउने । साथै केहि थप सेवाहरू समेत हुलाकबाट संचालन गर्ने व्यवस्था गर्ने । यसो गर्न सकेमा हुलाकबाट हुने कामहरू बढ्ने छन । यसो भएमा हालको सेवा प्रवाहमा थप प्रभावकारिता भएको देखिन्छ । हुलाक बचत बैकलाई अनलाइनमा आधारित बनाउने, देशभर नेटवर्क बिस्तार गर्ने, सबै सरकारी कर्मचारीहरूलाई खाता खोल्न प्रेरित गर्ने, सबै सरकारी कर्मचारीहरूले ऋण लिन पाउने व्यवस्था गर्ने, मनि ट्रान्सफर सेवा गर्ने व्यवस्था गर्ने । यस खालका कामहरू भएमा हुलाकले गर्ने काममा थप प्रभावकारिता आउनेछ । साथै, थप अन्य कामहरू पनि गर्न सकिनेछ । यसवाट हालको भन्दा थप प्रभावकारिता वृद्धि भएको देखिन्छ । विभिन्न रूटमा थप सवारी साधन थप गरी छिटोछरितो रूपमा चिट्ठी तथा पार्सल पुग्ने प्रवन्ध गर्न सकिन्छ । यसवाट सेवाप्रवाह छिटो हुन्छ भने नागरिकका विश्वास आर्जन गर्न सकिन्छ ।

(ख) प्राधिकरण मोडेल

यस मोडेलमा अहिलेको संरचनामा खारेज गरी नयाँ संरचना निर्माण गरेर हुलाक सेवालार्ई प्रभावकारी बनाउन सकिनेछ । प्राधिकरणको अर्थ संस्थान मोडेलका रूपमा विकास गरीने भएकोले यसमा नाफा आर्जन गर्ने उद्देश्य राखी काम गर्ने उद्देश्य रहन्छ । यस मोडेलमा अहिलेको संरचनागत व्यवस्थामा परि मार्जन गरी नयाँ संरचना निर्माण गर्नु पर्ने हुन्छ । यसले गर्दा हालको जनशक्तिको सद्व्यवहार नयाँ खालको जनशक्ति राख्ने व्यवस्था हुनेछ । साथै जनशक्ति घटाउनु पर्ने हुन सक्दछ । यसले हुलाकले गरीरहेका हालका कामहरूका अतिरिक्त फाइदा दिने मित्दो प्रकृतिका अन्य कामहरू समेत गर्ने व्यवस्था हुनेछ । यस मोडेलबाट नै हुलाकमा व्यापक सुधार हुने आशा राख्न सकिन्छ ।

सुधारका पक्षहरू

हुलाक सेवामा हालको अवस्थामा थप प्रभावकारी बनाउन कानुनी क्षेत्रमा सुधार हुनु पर्ने देखिन्छ । तसर्थ सुधारको थालनी कानुनी क्षेत्रबाट नै गर्नु पर्ने हुन्छ । हुलाकमा सुधार गर्ने पक्ष भनेको हाल भइरहेका सेवाहरू छिटोछरितो बनाउनु हो । यसमा खास गरी बचत बैकलाई थप प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । कर्मचारीहरूको तलब बचत बैक मार्फत नै कारोबार गर्न सकिन्छ । यस अवस्थामा बचत बैकलाई अनलाइन बैकिङ्ग पद्धतीको रूपमा विकास गर्ने हो सिग्यासबाट (CGAS) सिधै खातामा रकम जम्मा गर्न सकिने हुन्छ । अन्य बैकहरूको भन्दा बचत बैकको ब्याजदर बढी भएको हुँदा रकम राख्न आकर्षित हुने अवस्था श्रृजना हुन्छ । किनकी अनलाइन हुदा बचत बैकमा राखेको रकम देशभर जहाँबाट पनि भुक्तानी लिन सकिनेछ । अर्को तर्फ हालको संस्थागत व्यवस्था र जनशक्तिमा थप सुधार हुनेछ । चीन, बेलायत जस्ता देशमा हुलाक बचत बैक प्रभावकारी छ भने नेपालमा नहुने भन्ने हुँदैन । जुनसुकै क्षेत्रमा पनि एक प्रकारका ग्राहकहरू

हुन्छन् नै । थुप्रै बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरू भए तापनि बचत बैंकको रकम लगानी अन्य कागजपत्र सरकारी कर्मचारीका लागि पनि गर्न सम्भव छ । उक्त कार्यालयले हरेक महिना तलब जम्मा गर्दा अनिवार्य रूपमा रकम कट्टा गरी जम्मा गर्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । हुलाकले राम्रो उपलब्धि हासिल गर्न सक्ने एउटा क्षेत्र हुलाक बचत बैंक पनि हो ।

साथै अन्य विभिन्न कामहरू गर्न पनि सम्भव छ । किनकी हुलाकको एक किसिमको नेटवर्क छ । चिठ्ठीपत्र बाहेक अन्य सामानहरू पठाउने काम हुलाकबाट गर्न पाईन्छ भन्ने बारेमा धेरै जनालाई जानकारी नहुँदा औषधि लगायत विभिन्न सामान पठाउने काम हुलाकबाट गरीदैन । हुलाकलाई जिल्लाको सूचना केन्द्रको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । यसमा हुलाक कार्यालय मातहत सुविधा सम्पन्न लाइब्रेरी स्थापना गर्न सकिन्छ ।

अहिले पनि चर्को रकम तिरेर कुरियरबाट सामान तथा डकुमेन्ट पठाउने काम व्यापक रूपमा हुने गरेको छ । हुलाकबाट सामान पठाउँदा छिटो पुग्दैन भन्ने धारणा पनि मानिसमा परेको छ । यसरी ढिला हुनुको मूल कारण हुलाकको आफ्नै सवारी साधन नहुनु पनि हो । तसर्थ, थप केहि सवारी साधनहरूको व्यवस्था गर्ने हो भने सेवा छिटो हुने थियो । हाल कतिपय सरकारी सेवाहरू अनलाइन माध्यमबाट दिने कुरा पनि बाहिर आएको पाईन्छ । अनलाइन सेवा दिए पनि सक्कलै पठाउनु पर्ने कागजातहरू हुलाकबाट पठाउने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । सबै निकायमा निवेदन दिदा अनिवार्य रूपमा टिकट टाँस्ने व्यवस्था गर्न सकेमा टिकटको खपत पनि बढ्ने देखिन्छ । यसको लागि सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय मार्फत गृह मन्त्रालयमा पत्राचार गरी जिल्ला प्रशासन कार्यालय मार्फत पत्राचार गरी जिल्लाभर लागु गराउन सकिन्छ ।

निष्कर्ष

हुलाक सेवामा सुधार आजको आवश्यकता हो । पत्रको आधारमा खबर आदान प्रदान गर्ने समय अब फर्कने सम्भावना पनि छैन । इमेलबाट गएको डकुमेन्टका आधारमा काम हुदै गएको छ । अझ बैंक लगायतका क्षेत्रहरूमा सफ्टवेयरमा आधारित रहेर थुप्रै कामहरू भइरहेका छन । हुलाकमा पनि त्यस्ता केहि अभ्यास शुरु भएका हुनेछ । जस्तै: रजिष्ट्री पत्र कहाँ दर्ता भएर कहाँ पुग्यो भन्ने बारेमा (PITS) सिस्टमबाट थाहा हुन्छ । हुलाकको मूल काम नै चिठी पत्रको आदानप्रदान अब घटेको छ र बढ्ने सम्भावना न्यून देखिन्छ । व्यक्तिगत चिठीपत्र त लगभग शुन्य जस्तै भयो । संस्थागत पनि सक्कली डकुमेन्ट चाहिँदा मात्र हुलाकबाट पठाउने हो । अन्यथा, अनलाइनबाट नै कामकाज हुने हो । त्यो पनि घटदैछ । तसर्थ सामानहरूको स्थानान्तरण गर्ने काममा हुलाकले ध्यान दिनुपर्दछ । नीजि कुरियर कम्पनीहरू व्यापक रूपमा फस्टाइरहेको अवस्थामा हुलाकले त्यसलाई पिकअप गर्न सक्नुपर्दछ ।

हुलाक सेवा सुधारको पर्खाइमा छ । यस विषयमा राजनीतिक नेतृत्व तथा प्रशासनिक तहको माथिल्लो तह समेतलाई जानकारी नभएको होइन । तथापी सुधारको शुरुवात हुन सकेको देखिदैन । यस क्षेत्रमा सानातिना सुधारका काम भन्दा पनि अलि ठूलो सुधारको लागि खास गरी राजनैतिक तहबाट यस बारेमा कदम चाल्नु पर्ने देखिन्छ । यसबाट नै हुलाकमा अपेक्षित सुधार गर्न सकिन्छ । विश्वका विकसित भनीएका र नीजि क्षेत्रको व्यापक विकास भएका राष्ट्रहरूमा समेत हुलाक सेवाले आफ्ना सेवाहरू राम्रोसँग सम्पादन गर्दै आएका छन । तसर्थ, नेपालमा पनि हुलाक क्षेत्रमा सुधार गरी यसलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न सक्ने प्रशस्त सम्भावनाहरू रहेका छन ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु

- हुलाक सेवा ऐन, २०१९ तथा नियमावली, २०२०
- हुलाक सेवा सुधार कार्यदल प्रतिवेदन, २०७५
- हुलाक पत्रिकाका विभिन्न अंकहरु
- विभिन्न निकायका वेवसाइटहरु

हुलाक सेवामा गरेका काम र बढेको कार्य सन्तुष्टी

गोबिन्दप्रसाद पाण्डे^१

देशको पुरानो तथा जनविश्वास आर्जन गरेको ऐतिहासिक धरोहर मानिने हुलाक सेवा विगतमा संचारको बलियो तथा भरपर्दो माध्यमका रूपमा रहेको थियो । सूचना तथा संचार प्रविधिमा आएको नविन प्रविधि तथा निजी क्षेत्र (कुरियर) को प्रवेशसँगै हुलाकले आफ्नो विगतको साखलाई कायम राख्दै छिटो छरितो तथा भरपर्दो रूपमा जन अपेक्षित तथा जनमैत्री सेवा प्रवाहमा ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ ।

हुलाकबाट चिठीपत्र पठाउँदा समयमै पुग्दैन भन्ने आम नागरिकहरूको धारणा तथा बुझाई रहेको छ । नागरिक तथा समाजमा बनेको यस प्रकारको धारणाले गर्दा हुलाकमा काम गर्ने कर्मचारीहरूलाई प्रायः नागरिकले हुलाकको काम छैन भन्ने गरेको पाइन्छ जसले गर्दा कर्मचारीको मनोबल तथा उत्प्रेरणामा समेत असर गरेको छ । हुलाक सेवाको विगतको गौरवमय इतिहासलाई पुर्नजीवित गर्नको लागि हुलाकका सेवालालाई विविधीकरण तथा व्यवसायीकरण गर्नु पर्ने देखिन्छ । म आफुले हुलाक सेवामा काम गर्दा गरेका सुधारका पहल तथा भावी दिनमा गर्नु पर्ने सुधारलाई समेटेर यो लेख लेख्ने जमर्को गरीएको छ ।

म वि.सं. २०६५ मा गोश्वारा हुलाक कार्यालय सुन्धाराको मेल सेन्टर (इभिनीङ्ग) को नायव सुब्बा पदमा कार्यरत रहँदा मेरो जिम्मेवारी चिठी पत्र अनलाईन इन्ट्री गर्ने थियो । उक्त काम गर्दा प्रत्येक दिन ४, ५ जना सेवाग्राही चिठी पत्र सम्बन्धी सोधपुछ गर्न आइ रहनु हुन्थ्यो । एक दिन मेरो नजर पत्र सर्टिङ्ग टेवलको मुनी परेर त्यहाँ पहिलो खामको टुप्पो जस्तो देखियो के रै छ त भनी धुलाम्य कार्पेट उठाएर उक्त पहिलो खाम बन्दी पत्र तानी हेरेको त प्रेषकमा न्यूजिल्याण्ड एम्बेसी दिल्ली तथा प्रापक नबिन सुब्बा ललितपुर लेखेको र ललितपुर जिल्ला हुलाक कार्यालयले ठेगाना स्पष्ट नभएकोले प्रापकलाई वितरण गर्न नसकिएको कारण देखाई फिर्ता गरेको व्यहोरा लेखेको देखियो । उक्त पत्र गोश्वारा हुलाक कार्यालय सुन्धाराबाट न्यूजिल्याण्ड एम्बेसी दिल्ली पठाई प्रापकको ठेगाना तथा सम्पर्क नम्बर स्पष्टसँग लेख्न लगाई पुनः प्रापकलाई वितरण गर्नु पर्नेमा सो नभई उक्त डकुमेन्ट लापरबाहीले गर्दा पत्र सर्टिङ्ग टेवलबाट भुईंमा खसेर कार्पेटमुनी छोपिएको रहेछ ।

पत्रको बाहिर भाग हेरेपछि पत्रभित्र भिसाका लागि विद्यार्थीले राजदुतावासमा पठाएका डकुमेन्ट छन् भनी अनुमान गरियो । हाम्रो सामु दुई वटा विकल्प थिए उक्त पत्र न्यूजिल्याण्ड एम्बेसी दिल्ली पठाई प्रापकको ठेगाना तथा सम्पर्क नम्बर स्पष्टसँग लेख्न लगाई पुनः प्रापकलाई वितरण गर्ने वा मुचुल्का उठाएर उक्त पत्र खोली सोभित्र रहेका डकुमेन्टका आधारमा प्रापकको स्पष्ट ठेगाना पत्ता लगाई तत्काल प्रापकलाई सम्पर्क गरी पत्र वितरण गर्ने । पहिलो विकल्प सहज तर लामो समय लाग्ने र दोस्रो विकल्प असजिलो तर तत्काल प्रापकलाई पत्र बुझाउन सकिने खालको थियो । सो विषयमा शाखा प्रमुख लगाएत सरोकारवाला कर्मचारी बसेर छलफल भयो । धेरै जनाले उक्त पत्र न्यूजिल्याण्ड एम्बेसी दिल्ली पठाई प्रापकको ठेगाना तथा सम्पर्क नम्बर स्पष्टसँग लेख्न लाउनु पर्ने राय दिनु भयो । मेरो राय मुचुल्का उठाएर उक्त पत्र खोली सोभित्र रहेका डकुमेन्टका आधारमा प्रापकको स्पष्ट ठेगाना पत्ता लगाई प्रापकलाई सम्पर्क

^१हुलाक अधिकृत, जिल्ला हुलाक कार्यालय बांके

गरी तत्काल पत्र वितरण गर्नु पर्ने भन्ने थियो । शाखा प्रमुखले मलाई तपाईंको विकल्प अनुसार गर्ने भए उक्त पत्र प्रापकसँग सम्पर्क गरी पत्र बुझाउने जिम्मेवारी तपाईंले लिनु पर्नेछ भन्नु भयो सो काम मलाई तोकिएको कार्य क्षेत्रभित्र नपरे पनि सो विषयलाई मैले विशेष जिम्मेवारी को रूपमा सहजै स्वीकार गरे र मुचुल्का उठाई पत्र खोलियो ।

पत्रभित्र नविन सुब्बाका शिक्षा सम्बन्धी सक्कल कागजात, बाबुको पासपोर्ट, आमाको जग्गा धनी पुर्जा भेटियो सो का आधारमा नविनले अध्ययन गरेको प्रसादी एकेडेमी ललितपुरमा सम्पर्क गरेर नविन सुब्बालाई पत्र बारे खबर गरी दिन अनुरोध गरियो । एक हप्ता पछि बिद्यालयबाट नविन सुब्बासंग सम्पर्क हुन नसकेको जवाफ आयो । उक्त पत्र प्रापकलाई बुझाउने विशेष जिम्मेवारी मैले लिएको कारण जसरी भए पनि नविन सुब्बालाई पत्र बुझाउनु पर्ने चुनौती थपिएको महसुस भयो र पत्रभित्र भएको नविनका बुवाको पासपोर्ट र आमाको जग्गा धनी पुर्जामा भएको नामका आधारमा नेपाल टेलिकमको १९७ मा डायल गरी नविन सुब्बाका बुवाको नामको ल्याण्डलाईन फोन नम्बर मागियो सो नाममा कुनै फोन नम्बर नभेटिएको जानकारी आए पछि नविन सुब्बाका आमा पूर्णमाया लिम्बुको नामको ल्याण्ड लाईन फोन नम्बर मागियो पूर्णमाया लिम्बुको नामका दुई जनाको फोन नम्बर भेटियो । पहिलो नम्बरका पूर्णमाया लिम्बुलाई फोन गरेर दिदी नविन सुब्बा हजुरको छोरा हुनुहुन्छ भनी सोध्दा होईन भन्नु भयो । दोस्रो पूर्णमाया लिम्बुलाई फोन गरेर दिदी नविन सुब्बा हजुरको छोरा हुनुहुन्छ भन्दा हो भन्नु भयो । मैले दिदी म गोश्वारा हुलाक कार्यालय सुन्धाराबाट नायब सुब्बा गोबिन्द प्रसाद पाण्डे बोलेको हो । हजुरको छोरा नविनले न्यूजिल्याण्ड एम्बेसी दिल्लीमा पठाएको डकुमेन्ट त्यहाँबाट फिर्ता आएर नविनको स्पष्ट ठेगाना पत्ता नलागे पछि दिल्ली फिर्ता पठाउने क्रममा यतै तिर अलमलिएको रहेछ पत्र लिनलाई नविनलाई भोली ३ बजे गोश्वारा हुलाक कार्यालय मेल सेन्टर (इभिनीङ्ग) सुन्धारामा पठाइदिनु होला । यती भनी सके पछि उहाँले ओहो सर ! धन्यवाद कागज हरायो भनेर नविन चिन्तित छ । म भोली पठाई दिन्छु भन्नु भयो । भोलिपल्ट नविन र उहाँकी श्रीमती गोश्वारा हुलाक कार्यालय मेल सेन्टर (इभिनीङ्ग) मा आई पत्र बुझ्नु भयो र नविन सुब्बा र उहाँकी श्रीमतीले अंगालो मारेर उक्त पत्रलाई चुम्नु भयो र कर्मचारीलाई पटक पटक धन्यवाद दिएर खुसी हुँदै बिदा हुनुभयो । सेवाग्राहीमा छाएको खुसी र कर्मचारीलाई दिएको हृदय देखिको धन्यवादले मेरो १५ दिनको मिहिनतले सार्थकता पाएको महसुस भयो । यो विषयले मलाई पटक पटक यस्तै प्रकारका सेवा प्रवाहका कामहरू गरी रहन प्रेरित गरेको छ । सो घटनाले हुलाक सेवालाई जनमैत्री बनाउन काम गर्ने कर्मचारी नै सुधारका सम्बाहक हुन भन्ने देखाउँछ ।

त्यसै गरी वि.सं. २०७६ साउन २६ देखि जिल्ला हुलाक कार्यालय बाँकेको कार्यालय प्रमुखको भूमिकामा रहँदा सम्पादन गरीएका महत्वपूर्ण कामहरूलाई समेत सिकाई आदान प्रदानका लागि यहाँ उल्लेख गर्ने जमर्को गरेको छु । सोही अवधिमा मातहतका ११ वटा इलाका हुलाक तथा ३५ वटा अतिरिक्त हुलाकको स्थलगत निरीक्षण गरी कार्यालय भवन, सेवा प्रवाह, फर्निचर, कर्मचारीको अवस्थाको अनुगमन गरी सो सम्बन्धमा सम्बन्धित स्थानीय तहका पदाधिकारीहरूसँग समन्वय बैठक समेत गरियो । स्थानीय तहका पदाधिकारीहरूसँगको समन्वय बैठकले हुलाक संघीय सरकारको कार्यालय हो हामीले केही गर्नु पर्दैन भन्ने भ्रमलाई न्यूनिकरण गरेको थियो भने कतिपय स्थानीय तहका पदाधिकारीहरूले इलाका अतिरिक्त हुलाक भवन मर्मत गरीदिने र कार्यालयलाई फर्निचर समेत दिने बचन दिनु भएको थियो । यसै क्रममा राप्ती

सोनारी गाउँपालिकाले विनौना अतिरिक्त हुलाकको भवन मर्मत रंगरोगन तथा शौचालयको व्यवस्था गरेको छ भने नरैनापुर गाउँपालिकाले पालिकाको भवन निर्माण मास्टर प्लानमा हुलाक घरलाई समेत समेटेदै नरैनापुर अतिरिक्त हुलाकलाई फर्निचर सहयोग समेत गरेको छ । नरैनापुर गाउँपालिका र सम्बन्धित वडा कार्यालयहरूबाट कालाफाटा, लक्ष्मणपुरमा अतिरिक्त हुलाक भवन मर्मत तथा मटेहियामा अतिरिक्त हुलाकको लागि १ कोठा निर्माण गर्ने तयारी भई रहेको छ ।

सबै इलाका तथा अतिरिक्त हुलाकको स्थलगत अनुगमन पछि कर्णाली तथा लुम्बिनी प्रदेशका डाँक तथा हुलाक वस्तु संकलन तथा भण्डारण केन्द्रको रूपमा रहेको इलाका हुलाक कार्यालय कोहलपुरको भवन मर्मत तथा बाँकेको नवोदिन बजार क्षेत्र खजुरामा इलाका हुलाक कार्यालयका नाममा हुलाकी राजमार्गमा जोडिएको १ कट्टा जग्गा रहेको टिनले छरिएको ५० औं वर्ष पुरानो शौचालय बिहिन चुहिने भवनबाट जसोतसो सेवा प्रवाह भई रहेको कर्मचारीका कुर्सीमा सर्प आएर बसेर त्राहिमान बनाएको अवस्था देखिए । यी दुबै ठाउँको भवन मर्मत तथा निर्माणका लागि नक्सा तथा लागत अनुमान तयार गरी हुलाक सेवा विभागबाट बजेट माग गरेर आ.व. ०७७।७८ मा इलाका हुलाक कार्यालय खजुराको लागि ४ कोठे पक्की भवन निर्माण भएको छ भने इलाका हुलाक कार्यालय कोहलपुरको भवन मर्मत तथा रङ्गरोगन गरीएको छ ।

जिल्ला हुलाक कार्यालय बाँकेमा रहेको हुलाक बचत बैंकमा बचत गर्न आम नागरिकलाई जनचेतना विकास गर्न नेपाली तथा अवधि भाषाका पर्चा बनाई जिल्लाका सबै स्थानीय तह तथा मेला पर्वमा वितरण गर्ने गरीएको छ । भने एफ.एम. रेडियोमा बचत बैंकका बारेमा विभिन्न भाषाका सन्देश प्रसारणको सुरुवात गरीएको छ बाँकेको हुलाक बचत बैंकमा हाल करिव दुई हजार सेवाग्राहीको चौध करोड बचत रहेको छ । भने बचत बैंक करिव दुई करोड नाफामा चलेको छ । आफ्नो बचतको पूर्ण सुरक्षा हुने तथा छ देखि सात प्रतिशत ब्याज पाईने भएकोले ग्रामिण क्षेत्रमा सर्वसाधारण किसान तथा साना व्यवसायीहरूको हुलाक बचत बैंकप्रति आकर्षण बढेको छ ।

हुलाक सेवालाई छिटो छरितो बनाउन हुलाक सेवा विभागबाट देशभरीका ठुला शहर विराटनगर, जनकपुर, पोखरा, भैरहवा, नेपालगंज, सुर्खेत तथा धनगढीमा द्रुत डाँक सेवा संचालनको लागि हुलाक सेवा विभागबाट पहल भई रहेको छ भने हुलाक सेवा विभागले द्रुत डाँक सेवा संचालन सम्बन्धमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि मन्त्रालयका श्रीमान सचिव बैकुण्ठ अर्यालको उपस्थितिमा अन्तरकृया छलफल कार्यक्रम आयोजना गरेर कार्य योजना समेत निर्माण गरी सकेको छ । श्रीमान् सचिवज्यू तथा महानिर्देशक इन्दु धिमिरेले आफ्नो कार्यकालमा हुलाकमा आम नागरिकलाई छुने र देखिने गरी सुधार गरी हुलाकका सेवालाई समय सापेक्ष रूपमा व्यवसायिक तथा विविधिकरण गरीने बताउनु भएको छ । जिल्ला हुलाक कार्यालय बाँकेबाट कर्णालीका हुम्ला, जुम्ला, मुगु, डोल्पाका हवाई मार्गबाट र बाँकेको नेपालगंज, कोहलपुर तथा खजुरा बजार बर्दियाको गुलरिया र राजापुर तथा कैलालीको टिकापुर बजारसम्म स्थलगत मार्गबाट द्रुत डाँक सेवा संचालन गरेर सेवा प्रवाहलाई छरितो, सस्तो र भरपर्दो बनाउने तयारी भई रहेको छ ।

द्रुत डाँक सेवालाई प्रभावकारी बनाउन प्रत्येक दिनको १ बजे सम्म द्रुत डाँक सेवाका चिठ्ठीहरू दर्ता गरेर सोही दिन सके सम्म दिउँसो वा भोलिपल्ट विहानको फ्लाईट मार्फत गन्तब्यमा पठाउने व्यवस्था गर्ने सोही दिन वा भोली पल्ट विहान एयरपोर्टबाट सो डाँक हुलाक कार्यालयमा लिएर तत्काल खोलेर सोही दिन बितरण गर्ने प्रवन्ध मिलाउने । काठमाडौं उपत्यकामा सवारी साधन मार्फत तत्काल सम्बन्धित इलाका

हुलाक कार्यालयले वितरणको ब्यवस्था गरी हल्काराले समेत द्रुत डाँक सेवाका चिठीहरूलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखेर वितरण गर्ने ।

द्रुत डाँक सेवा संचालन गर्ने हुलाक कार्यालयलाई डवल क्याप चारपाँगे पिकप सवारी साधनको व्यवस्था गर्नु पर्ने । तत्काललाई मोटरसाईकलबाट भए पनि ढुवानीको प्रबन्ध गर्न सकिने । तुला शहरमा हुलाकको गाडीबाट डेलिभरी गर्ने तथा पत्र र पार्सल दर्ता गर्ने गरी घुम्टि हुलाक सेवा संचालन गर्नु पर्ने देखिन्छ । अतिरिक्त हुलाकका कर्मचारी गाउँ बस्तीमा रहने स्थानीय भाषा जान्ने भएकोले उनीहरू मार्फत ३ तहका सरकारले सरसफाई, धुम्रपान निशेष, लागु औषध नियन्त्रण, मानव बेचबिखन नियन्त्रण जस्ता जनचेतना मुलक काम समेत गराउन सकिने देखिन्छ ।

हुलाक वस्तु नन् - डेलिभरी व्यवस्थापन: एक समिक्षा

रमेश कुमार कटुवाल^१

विषय प्रवेश:

ठेगानावालाकोमा हुलाक वस्तुहरूको वितरण/ डेलिभरी गर्नु हुलाकको प्राथमिक कार्य हो । हुलाक वस्तु डेलिभरीको लागि हुलाक वस्तुको प्रकृति तथा ग्राहकको रुचि र हुलाक कार्यालयको उपलब्ध क्षमता समेतका आधारमा डेलिभरिका विभिन्न माध्यमहरू उपलब्ध हुन्छन् । ग्राहकले नजिकको हुलाक कार्यालयमा स्वयं उपस्थित भएर वा ग्राहकको घर ठेगानामा हल्कारा मार्फत वा कार्यालयमा उपलब्ध पोष्ट बक्सका आधारमा वा भन्सार वा अन्य हुलाक महशुल लाग्ने वस्तुलाई कार्यालयबाट नै वितरण गर्ने प्रबन्ध गरीएको हुन्छ । हुलाक वस्तुको वितरणको प्रभावकारितामा प्रेषक, प्रापक तथा हुलाक कार्यालयको व्यवस्थापकीय क्षमता, हल्कारालाई उपलब्ध साधन र स्रोत आदिले मुख्य भूमिका खेलेको हुन्छन् । पहिलो प्रयासमा हुलाक वस्तु डेलिभरी हुन नसकेमा हुलाक कार्यालयले गर्ने व्यवहार पनि पुनः त्यस्ता वस्तु वितरण गर्नको लागि अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन्छ ।

प्रापकको घर नं.,सडक नं., मोबाइल नं., तथा पोष्टल कोड/जिप कोडहरू उल्लेख भएका चिठीपत्रहरूको सर्टिङ्ग गर्न सहज हुन गइ वितरण प्रकृया चुस्त बनाउन सकिन्छ । हुलाक कार्यालयले सर्टिङ्ग मेशिनहरूको प्रयोग गर्ने, पोष्टल कोड अद्यावधिक गर्ने, ग्राहकको घर नं., सडक गल्ली नं., भवनहरूको नाम र नम्बरीङ्ग गर्ने वा सो सूचना वितरण प्रणालीमा प्रयोग गर्ने, डाँक रेखाहरूको सामयिक अद्यावधिक गर्ने, भरपर्दो ढुवानी साधनहरूको व्यवस्था गर्ने, Leg 3 को Delivery Standard Validation गर्ने, आवश्यकता अनुसार डाँक चौकी वा विनिमय केन्द्रको स्थापना, जनशक्ति व्यवस्थापन जस्ता विषयहरूले वितरण व्यवस्था प्रभावित भएको देखिन्छ। त्यसै गरी डेलिभरी गर्ने जनशक्तिलाई आधुनिक उपकरण, पर्याप्त तालिम, ठाँउ अनुसारको सवारी साधनको व्यवस्था, न्युनतम पुर्वाधारको रूपमा रहेका छाता, भोला, वर्षादी आदिको व्यवस्था गर्नुले पनि समग्र कार्यसम्पादन र उत्प्रेरणामा फरक पारेको देखिन्छ ।

हुलाक वस्तु डेलिभरी हुन नसक्ने कारण र त्यसको उपचार:

हुलाक वस्तु वितरणको लागि आवश्यक व्यवस्था गर्दा गर्दै पनि वितरण हुन नसक्ने विभिन्न कारणहरू हुन्छन् । यस आलेखमा त्यसरी वितरण हुन नसक्नुको मुख्य कारणहरू र त्यसमा हुलाक कार्यालयले के कार्यवाही गर्नुपर्दछ वा गर्न सक्छ भन्ने विषयमा चर्चा गरीएको छ । नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय हुलाक वस्तुहरू आदान प्रदान गर्न प्रयोग गर्ने विश्व हुलाक संघको सफ्टवेयर IPS.POST को प्रयोगबाट त्यहाँ उपलब्ध डेलिभरी नहुने कारणहरूलाई नेपालले प्रयोग/अभ्यास गरेको आधारमा यहाँ चर्चा गरीएको छ । IPS.POST प्रणालीमा Non Delivery Reasons लाई दिइएको Numerical Number र सोको लागि सम्भाव्य Measures हरूलाई दिइएको Alphabetical Orderलाई नै दुरुस्त प्रस्तुत गरीएको छ ।

^१शाखा अधिकृत, हुलाक सेवा विभाग

Non-Delivery Reasons and Measures:

Reason १ अशुद्ध, अपुर्ण ठेगाना लेखेमा (10 Incorrect/Illegible/incomplete address):

Measures: हुलाक कार्यालयले गर्नसक्ने कारवाही/उपचार

A= Scheduled for further action/processing today

B= Scheduled for further action/processing on next working day

C= Customer notified

E= Item returned to sender

I= Origin Post Contacted

K= Item disposed of according to sender's instruction

M= Addressee's address being verified

O= Item held waiting for further action /information

२ प्रापकको ठेगाना पत्ता लगाउन नसकिएमा (11 Addressee cannot to be located):

A= Scheduled for further action/processing today

C= Customer notified

E= Item returned to sender

K= Item disposed of according to sender's instruction

३ प्रापक फेला नपरेमा (Addressee not available):

A= Scheduled for further action/processing today

B= Scheduled for further action/processing on next working day

C= Customer notified

E= Item returned to sender

O= Item held waiting for further action /information

४ प्रापकले हुलाक वस्तु लिन अस्विकार गरेमा (13 Item refused by addressee)

A= Scheduled for further action/processing today

B= Scheduled for further action/processing on next working day

E= Item returned to sender

I= Origin Post Contacted

K= Item disposed of according to sender's instruction

O= Item held waiting for further action /information

५ प्रापकले हुलाक वस्तु ढिला गरी वितरण गर्न अनुरोध गरेमा (14 Addressee requested late delivery):

A= Scheduled for further action/processing today

B= Scheduled for further action/processing on next working day

L= Item being held at addressee's request

६ प्रापक हडतालमा रहेमा (15 Addressee on strike):

A= Scheduled for further action/processing today

C= Customer notified

७ डेलिभरी गर्न छुटेमा (16 Missed delivery):

- A= Scheduled for further action/processing today
- B= Scheduled for further action/processing on next working day
- C= Customer notified

८ हुलाक वस्तु गलत स्थानको लागि निर्देशित भएमा (17 Item wrongly directed):

- B= Scheduled for further action/processing on next working day
- F= Item forwarded /redirected

९ हुलाक वस्तु नासिएमा वा केही सामान हराएको पाइएमा (18 Item damaged and /or missing content):

- A= Scheduled for further action/processing today
- C= Customer notified
- E= Item returned to sender
- G= Item held for inspection
- H= Item seized or disposed of because of nature of content
- I= Origin Post Contacted
- K= Item disposed of according to sender's instruction
- N= Item being re-packed

१० असम्बन्धित वा खतरनाक हुलाक वस्तु निकासीमा रोक (19Export refused unauthorized /dangerous goods):

- C= Customer notified
- E= Item returned to sender
- H= Item seized or disposed of because of nature of content

११ निषेधित सामान आयात भएको भएमा (20 Importation restricted- item not delivered):

- C= Customer notified
- E= Item returned to sender
- K= Item disposed of according to sender's instruction

१२ परिवर्तित विषय सन्दर्भको शुल्क भुक्तानी गर्न पर्खनु परेमा (21 Awaiting payment of change):

- A= Scheduled for further action/processing today
- C= Customer notified
- O= Item held waiting for further action /information

१३ हुलाक वस्तु दावि नगरीएमा (22 Unclaimed):

- E= Item returned to sender
- K= Item disposed of according to sender's instruction

१४ प्रापकको मृत्यु भएमा (23 Deceased):

- E= Item returned to sender
- K= Item disposed of according to sender's instruction

१५ अप्रत्याशित आकस्मिक अवस्था परेमा (24 Force majeure/exceptional event):

- A= Scheduled for further action/processing today

B= Scheduled for further action/processing on next working day

C= Customer notified

E= Item returned to sender

K= Item disposed of according to sender's instruction

O= Item held waiting for further action /information

१६ प्रापकले स्वयं लिन आउने भनी अनुरोध गरेमा (25 Addressee's request own pick-up)

C= Customer notified

१७ स्थानिय विदा भएमा (26 Local Holiday):

B= Scheduled for further action/processing on next working day

१८ हुलाक वस्तु हराएमा (27 Item lost):

I= Origin Post Contacted

१९ प्रापक स्थानान्तरण भएमा (28 Addressee moved):

E= Item returned to sender

F= Item forwarded /redirected

K= Item disposed of according to sender's instruction

M= Addressee's address being verified

O= Item held waiting for further action /information

२० प्रापकले पोष्ट बक्स सेवा लिएको भएमा (29 Addressee has P.O.Box):

C= Customer notified

E= Item returned to sender

F= Item forwarded /redirected

M= Addressee's address being verified

O= Item held waiting for further action /information

२१ रजिष्ट्रि,विमित वा Cash on Delivery गर्नुपर्ने वस्तु भएमा (45 No home delivery registered/insured/COD taxes):

C= Customer notified

O= Item held waiting for further action /information

२२ भन्सारको प्रकृया पुरा नगरेमा (46 Does not meet Customs requirements):

E= Item returned to sender

H= Item seized or disposed of because of nature of content

K= Item disposed of according to sender's instruction

२३ अपर्याप्त, अपुर्ण वा गलत कागजातहरू भएमा ९छण क्लकगाआभलतरल्लअकउमितभरल्लअयचचभअत documentations):

C= Customer notified

E= Item returned to sender

G=Item held for inspection

I= Origin Post Contacted

K= Item disposed of according to sender's instruction

O= Item held waiting for further action /information

२४ पोष्ट रेष्टान्ते सेवाको हकमा (51 Post Restante):

E= Item returned to sender

K= Item disposed of according to sender's instruction

O= Item held waiting for further action /information

२५ ग्राहकलाई खबर गर्न असम्भव भएमा (53 Impossible to contact customer for information):

E= Item returned to sender

I= Origin Post Contacted

K= Item disposed of according to sender's instruction

२६ अपूर्ण multi-piece shipment ePdf (56 Incomplete multi-piece shipment):

C= Customer notified

E= Item returned to sender

K= Item disposed of according to sender's instruction

O= Item held waiting for further action /information

२७ प्रेषकको अनुरोध भएमा (58 at Sender's request):

E= Item returned to sender

F= Item forwarded /redirected

K= Item disposed of according to sender's instruction

२८ प्राप्तको अनुरोध भएमा (59 At addressee request):

B= Scheduled for further action/processing on next working day

C= Customer notified

E= Item returned to sender

O= Item held waiting for further action /information

२९ अन्य कारण (99 Other)

A= Scheduled for further action/processing today

F= Item forwarded /redirected

यसरी हुलाक वस्तु डेलिभरि हुन नसकेमा हुलाक कार्यालयहरूले त्यसको कारणहरू (Reasons) पत्ता लगाउने र प्रत्येक कारणको लागि उपयुक्त उपचार (Measures) खोज्नुपर्ने हुन्छ । हुलाक ऐन, २०१९, हुलाक नियमावली, २०२० तथा हुलाक सेवा सञ्चालन कार्यविधि निर्देशिका, २०६३ वमोजिम डेलिभरी हुन नसकेका हुलाक वस्तुको प्रकृतिका आधारमा फिर्ता चिठी फाँटमा पठाउने, प्रेषकलाई फिर्ता पठाउने, नियमानुसार धुल्याउने वा लिलामी गर्ने वा विश्व हुलाक संघको कन्भेन्सन अनुसारको प्रकृत्या अपनाउने गरिन्छ । अभ्यास, अनुभव र विश्व हुलाक संघका पछिल्ला कन्भेन्सनको अध्ययनका आधारमा यस सम्बन्धी हालका व्यवस्थाहरू परिमार्जन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष:

प्रेषकले पठाएको हुलाक वस्तु प्रापकले पाएपछि हुलाक प्रकृया पुरा हुन्छ भने हुलाक वस्तु डेलिभरीको प्रयास असफल भएमा हुलाक प्रकृया थप लम्बिन जान्छ । ठेगानामा सवै हुलाक वस्तु शीघ्र एवं सहज डेलिभरीको व्यवस्था गर्न हुलाकले विभिन्न नीतिगत, संस्थागत, प्रकृयागत तथा सफ्टवेयर प्रणालीमा समेत आवश्यक व्यवस्था गर्नु पर्दछ । हुलाक वस्तुको Visibility, EDI Data quality, Reliability को लागि पनि शत प्रतिशत डेलिभरीको प्रयास गर्ने र सो अनुसार डेलिभरी नभएमा हुलाक कार्यालयले गरेको ईमान्दार प्रयासलाई IPS.POST प्रणालीमा प्रविष्ट गर्नु पर्ने हुन्छ । यसबाट हुलाकको आफ्नो कार्यसम्पादनको UPU को प्रणालीमा गणना हुने मात्र नभई सेवाग्राही प्रतिको जवाफदेहिता र अन्य देशका हुलाक प्रतिको नेपालको विश्वसनियता वृद्धि गर्न सकिन्छ । यसको लागि स्वदेशी हुलाक वस्तुहरूको व्यवस्थापनको लागि नेपालले प्रयोग गरिरहेको Postal Internal Tracking System (PITS) प्रणालीलाई पनि IPS.POST को प्रकृया वमोजिम परिमार्जन गर्नुपर्ने वा PITS को विकल्पको रूपमा विश्व हुलाक संघको Domestic Postal System (DPS) प्रणाली समेत प्रयोग गर्नुपर्ने भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री:

- १ हुलाक ऐन, २०१९
- २ हुलाक नियमावली, २०२०
- ३ हुलाक सेवा कार्यविधि निर्देशिका, २०६३
- ४ IPS.POST को सफ्टवेयर प्रणाली
- ५ PITS सफ्टवेयर प्रणाली ।

दैवी प्रकोप व्यवस्थापनमा हुलाक सेवाको भूमिका

सुजित कुमार कर्ण^१

(दैवी प्रकोपको व्यवस्थापनको risk prevention, mitigation, preparedness, response and recovery हरेक चरणमा हुलाकको सूचना संकलन देखी तयारी, पहिचान Supply chain, Banking, transportation लगायत उद्धार र

राहतसम्मको कार्य गर्न संरचना भए पनि राज्यको प्राथमिकतामा परेको देखिदैन)

दैवी प्रकोप भन्नाले भुकम्प, आगलागी आँधीवेरी, बाढी, पैरो अतिवृष्टि, अनावृष्टि, अनिकाल, महामारी तथा यस्तै प्रकारको

प्राकृतिक प्रकोप एवं औद्योगिक दुर्घटनालाई बुझिन्छ । सरकारी तथ्याङ्कका अनुसार नेपालमा ८० प्रतिशत जनता कुनै न कुनै दैवी प्रकोपबाट जोखिममा रहेको देखिन्छ । विपद जोखिममा नेपाल २०औँ स्थानमा, पहिरो र बाढीमा जोखिममा ३०औँ, स्थानमा र भुकम्पमा पहिलो जोखिममा छ । हिमताल विष्फोटनमा २२औँ स्थानमा पर्दछ । तराईमा ४५ डिग्री सेल्सियस भन्दा बढी तापक्रमले गर्दा आगलागी र डढेलो हुने गर्छ । समग्रमा, नेपालमा दैवी प्रकोपको कारण सामान्यतया GDP को ५ प्रतिशत क्षति हुने गरेको देखिन्छ ।

दैवी प्रकोप बाजा वजाएर आउँदैन यो कुनै स्थान, क्षेत्र तोकेर पनि आउँदैन । दैवी प्रकोप आउनुमा धेरै कारणहरू हुन्छन् जसले सिँगो देश नै तहस नहस गर्न सक्छ । दैवी प्रकोपमा सामान्य रूपमा निम्न शब्दहरू प्रयोग हुने गर्छ ।

Hazard: यसले कुनै घटना, मानव गतिविधि वा प्रकृत्यालाई जनाउँछ, जुन मानवीय जीवनमा चोट वा स्वास्थ्य प्रभावको कारण हुनु पुग्दछ । साथै, सम्पतिको क्षति, सामाजिक र आर्थिक व्यवधान वा पर्यावरणीय क्षति समेत कारण हुन सक्छ ।

Exposure: यसले मानिसहरूको अवस्थाका साथै पूर्वाधार, आवास, उत्पादन क्षमता र खतरनाक क्षेत्रहरूमा अवस्थित मानव सम्पतिको उपस्थितिलाई जनाउँछ । If more people and assets are exposed, higher is the vulnerability.

Vulnerability: यसले प्रकोप सम्भावित स्थलमा रहेको भौतिक, सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरणीय अवस्थितिलाई जनाउँछ, जसले उक्त स्थानमा रहेका व्यक्ति, समुदाय, सम्पति वा प्रणालीको जोखिमको संवेदनशीलतालाई बढाउँछ । उदाहरणको लागि: नदी किनारमा रहेको हुलाक अफिस बाढी पैरोका समयमा सधैँ Vulnerable हुन्छ ।

Disaster Risk Reduction: यसले नयाँ तथा विद्यमान जोखिमलाई कम गरी लचिलोपनको सुदृढीकरण गर्दै नोक्सानीलाई कम गर्न योगदान पुऱ्याउने नीति तथा रणनीतिलाई बुझाउँछ ।

^a प्रशिक्षक, हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र

हुलाक सेवा

चिठीपत्र समयमै सम्बन्धित गन्तव्यमा पुन्याउन १ सय ४० वर्षअघि नेपाल हुलाक घर स्थापना गरिएको थियो । २०२९ साल मा हुलाक सेवा विभाग बनाइयो र विभाग अन्तर्गत अहिले गोश्वारा हुलाक लगायत चार वटा केन्द्रीय कार्यालय, ४ वटा निर्देशनालय, ७० वटा जिल्ला हुलाक, ८ सय ४२ ईलाका हुलाक र ३ हजार ७४ वटा अतिरिक्त हुलाक कार्यालय छन् । करिब १७ हजार कर्मचारी कार्यरत छन् । जसको मुख्य कार्यहरूमा डाँक व्यवस्थापन, धनादेश, वचत बैक, टिकट व्यवस्थापन, जनचेतना, सूचना प्रकाशन तथा वितरण आदी पर्दछन् ।

Understanding Disaster Management Governance in Nepal: Representation of Postal Services

- Legislation
- Institution
- Instruments
- Resources

विपत व्यवस्थापनमा हुलाक सेवाको दायरालाई दृष्टिगत गर्दा विपद व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने देखिन्छ । विपद व्यवस्थापनको समान्य रूपमा देहाय बमोजिम चक्र हुन्छ ।

- Prevention
- Mitigation
- Preparedness
- Response
- Recovery

दैवी प्रकोपमा हुलाकले परमपरागत कार्य बाहेक तपसिल बमोजिमको भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ ।

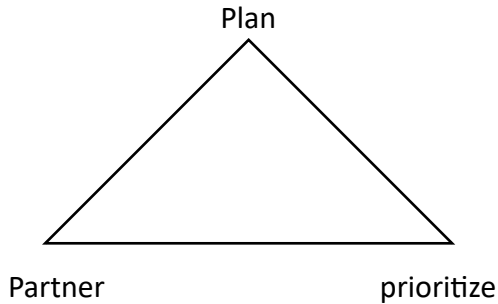
- Resilience building
- Communication
- Logistics and transportation
- Banking
- Essential public goods and service
- Connector and address
- Mobile services
- Supply chain
- Others

विश्वमा कोभिड-१९ लगायत अन्य विपदमा हुलाकले गरेका अभ्यासहरू निम्न अनुसार रहेको पाइएको छ ।

- Social service
- Financial service

■ Business service and trade service

Postal service the three ps of preparing for disasters

हुलाकले विपद व्यवस्थापनमा निम्नानुसारका संयन्त्रहरू स्थापना र विकास गरी सेवा प्रवाह गर्न सक्दछ ।

- **Institutional mechanism:** Support creation and strengthening of integrated disaster risk reduction mechanisms,
- **Legal mechanism:** Adopt, or modify where necessary, legislation to support disaster risk reduction, including regulations
- **Integration in postal development policies and planning:** Integrate risk reduction, as appropriate, into postal development policies and planning at all levels and relevant sectors
- **Financing and Investment:** Allocate resources for implementation of disaster risk reduction policies, programmes, laws and regulations
- **Decentralization:** Decentralize responsibilities and resources for disaster risk reduction to relevant wings and authorities,
- **Capacity Building:** Develop capacity–building plans and programmes for meeting on–going and future requirements
- **Leadership will:** Demonstrate the strong determination to integrate concerned areas, actions and works

हुलाक सेवालाई आजको सन्दर्भमा देहाय अनुसार सुधार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

- Hybridizing
- New Normal (Contemporary) Services
- Technical and Technological Advancement
- Branding (Trust, Reliability and Respect)

निष्कर्ष:

हुलाक सेवाको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रकोप ब्यवस्थापनमा ठुलो महत्व तथा दायरा रहेको देखिन्छ । हुलाक सेवाले मुख्य रूपमा बाढी पहिरो शितलहर, हिमपात, तुफान जस्ता दैवीकप्रकोप घटनाहरू तथा आपतकालीन समयमा प्रतिक्रियात्मक सहयोग गर्न सक्छ । हुलाक सेवा परमपरागत कार्य बाहेक जनताको खाद्य औषधि, पैसा लगायत अति आवश्यक वस्तुहरू वितरण तथा ब्यवस्थापनमा कार्य गर्न सक्छ त्यसका लागि हुलाक सेवाको क्षमता दक्षता बृद्धि लगायत ठुलो मात्रामा सुधारको आवश्यक पर्छ । हुलाक सेवा चिठ्ठीपत्र आदान प्रदान गर्ने मात्र सेवामा सीमित नराखेर विश्वका धेरै जसो मुलुकले प्रकोप व्यवस्थापनमा प्रमुख माध्यमका रूपमा समेत प्रयोग गरिरहेका छन् । तसर्थ नेपाल पनि हरेक विपदका दृष्टिकोणबाट उच्च जोखिममा रहेको देश भएका कारण यस्ता जोखिम न्यूनिकरण गर्न र विपद आइहाले मा त्यसपछिको उद्धार, राहात, पुर्नस्थापना लगायतका कार्यमा हुलाक सेवाका जनशक्तिहरूलाई प्रयोग गर्न सकेमा यस सेवाको क्षेत्र र महत्व पनि बिस्तार हुँदै जाने र सरकारलाई विपद व्यवस्थापनमा ठूलो सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

हुलाक सेवा नियमावली, २०२०

निजामती सेवा ऐन, २०४९

सहभागितामूलक वन व्यवस्थापनको सिंहवलोकन

हरि चन्द्र तिमल्सीना^a

सारांश

जनसङ्ख्या वृद्धि, अतिक्रमण, प्राकृतिक प्रकोप जस्तै बाढी, पहिरोले विश्वमा वन क्षेत्र खुम्चिदै गरेको अवस्थामा नेपालको वन क्षेत्र भने देशको कुल भु-भागको ३९.६ प्रतिशत बाट बढेर ४४.७४ प्रतिशत कायम भएको छ । यस्तो नतिजा आउनुमा सहभागितामूलक वन व्यवस्थापनको अपुरणीय योगदान रहेको छ । समुदायमा आधारित रही वैज्ञानिक, प्राविधिक र आर्थिक सिद्धान्तलाई आत्मसाथ गर्दै वन र त्यहाँबाट प्राप्त वस्तु तथा सेवालार्ई दिर्घकालीन रूपमा प्रयोगमा ल्याउनु, वनको हैसियत बिग्रन नदिनु र यि सबै कार्यमा स्थानीयको सहभागितालाई बढवा दिनु सहभागितामूलक वन व्यवस्थापन हो । सहभागितामूलक वन व्यवस्थापन अन्तर्गत नेपालमा २२६८२ वटा सामुदायिक वन, ३१ वटा साभेदारी वन, ७,७३१ गरीबमुखी कबुलियति वन र १८६ धार्मिक वन रहेका छन । कुनै निश्चित ०.५ हेक्टर क्षेत्रफल जमिनमा २० मिटर भन्दा धेरै लम्बाई/चौडाई क्षेत्रमा १० प्रतिशत भन्दा धेरै क्षेत्र ढकाई (canopy cover) र वक्षक अवस्थामा कम्तिमा ५ मिटर अग्ला बोटबिरुवा भएको क्षेत्रलाई वन भनीन्छ । नेपालमा प्रति व्यक्ति ०.२ हेक्टर वनक्षेत्र र १११ वटा रूखहरू पर्दछन ।

विषय प्रवेश :

सहभागितामूलक वन व्यवस्थापनका लागि नेपाल विश्वमै अनुकरणीय देश मानिन्छ । वन तथा मानव बिच एकै सिकाका दुई पाटाभै अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको छ । वनबाट प्राप्त वस्तु तथा सेवालार्ई उपयोग गर्दै मानिसले आफ्ना आवश्यकता पूर्ति गर्नुका साथै वनको संरक्षण र सम्बर्द्धन परापूर्वकाल देखि गर्दै आएको छ । आलो पालो वन हेरालु बस्ने, वनमा घाँस दाउरा प्रयोग गर्न निश्चित दिन तोक्ने तथा वन सम्बन्धी सामाजिक भेला गर्ने जस्ता कार्यहरूले मानिसले प्राचिन काल देखिनै सहभागितामूलक वन व्यवस्थापन गर्दै आएको पुष्टि हुन्छ । मानिसहरूले गर्दै आएका यस्ता व्यवस्थालार्ई थप पुरस्कृत गर्दै नेपालको वन विकास गुरु योजना (१९८८) ले सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमलाई पहिलो प्राथमिक कार्यक्रममा समावेशगरी कानुनी रूप प्रदान गर्यो ।

पृथ्वीनारायण शाहको कार्यकाल पुर्व नेपालमा वनलाई आर्थिक उपार्जनको दृष्टिकोणले लिने गरीन्थो र व्यवस्थापनमा कम ध्यान थियो । गोरखाका राजा राम शाहको पालामा पनि वन जागिर र विर्ताको रूपमा सरकारी कर्मचारी तथा दरबारका आसेपासेलार्ई दिइन्थ्यो । राणा शासनको पछिल्लो समय सम्म १/३ सरकारी वन विर्ता र किपटको नाममा राणाहरूको अधिनमा रहयो । सन् १९५७ मा निजी वन राष्ट्रियकरणद्वारा सम्पूर्ण वन राष्ट्रियकरण गरी मानिसको परापूर्वकाल देखिको जंगलमा रहेको स्वामित्व खोसी जमिनदारहरूद्वारा अतिक्रमित वन सरकारको नाममा फिर्ता, वनको संरक्षण र वन जंगलको प्रयोग आम मानिसमा बन्देज लगाईयो । फलस्वरूप मानिसमा वनप्रति अपनत्व भएन र जंगल फडानी बढ्यो ।

^a डिभिजन वन कार्यलय, काभ्रेपलाञ्चोक

पहिलो वन ऐन, १९६१ ले निजि वनको सिमा तोक्यो जसमा पहाडमा १.२५ हेक्टर र तराइमा ३.२५ हेक्टर भन्दा बढी जङ्गल व्यक्तिको अधिकार नहुने कायम भयो । यस ऐनले राष्ट्रिय वनको कुनै भाग पञ्चायत वन (१२५ हे.) र पञ्चायत संरक्षित वन (५०० हे.) को रूपमा हस्तान्तरण हुने प्रणाली विकास भयो । वनलाई वर्गीकरण गर्दै कानुनी दण्ड र जरिवानाको लागि जिल्ला वन कार्यलय, वन कर्मचारीलाई अधिकार प्रदान गर्‍यो । यसको सिकार समाजका निम्न वर्गीय परिवार भए भने समाजका सम्प्रान्त परिवार उम्कन सफल भए । त्यसैले यो ऐनले पनि सहभागितामूलक वन व्यवस्थापन नअप्नाउनाले वन व्यवस्थापन सफल हुन सकेन । राष्ट्रिय योजना आयोगले सातौँ पञ्चवर्षिय योजनामा राष्ट्रिय वन योजना, १९७६ का महत्वपूर्ण विषय जस्तै मानिसका वन पैदावारको आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने, वृक्षारोपण तथा जलाधार प्यवस्थापनबाट पर्यावरणीय स्थायित्व कायम गर्ने विषय समावेश गर्‍यो । वन विकास गुरु योजना (Master plan for forestry sector) १९८८ ले समुदायले व्यवस्थापन गर्न सम्भव भएको र चाहेको वन सामुदायिक वनको रूपमा उपभोक्ता समितिलाई हस्तान्तरण गर्ने रणनीति अगाडी सारेर विश्वमै सहभागितामूलक वन व्यवस्थापनको नमुना पेश गर्‍यो । त्यसपछिका वन ऐन १९९३, वन ऐन, २०७६ ले उपभोक्ता समितिलाई एक स्वशासित र सङ्घित संस्थाका रूपमा छुट्टै छाप, व्यक्ति सरह चल अचल सम्पत्ति प्राप्त गर्ने, उपभोग गर्न सक्ने अधिकार कायम गर्‍यो । वन ऐन, २०७६ ले राष्ट्रिय वनलाई सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, वन संरक्षण क्षेत्र, सामुदायिक वन, साभेदारी वन, कबुलियति वन र धार्मिक वनको रूपमा व्यवस्थापन गर्दै आएको छ ।

वनको हैसियतमा सुधार, वातावरणीय लाभ, वन पैदावारको उचित उत्पादन र आपूर्तिमा निरन्तरता, स्थानीय रोजगारी श्रृजना, स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा वृद्धि गराउने हेतुले वनमा रहेको रूख तथा बोटबिरुवाहरूलाई उचित वन संवर्द्धन प्रणाली (silvicultural system) मार्फत क्षेत्र सर्वेक्षण, कटान, पुनः उत्पादन तथा संरक्षण जस्ता कार्यमा स्थानीयहरूको सहभागी हुनु सहभागितामूलक वन व्यवस्थापन हो । सरकारी संयन्त्रले सहजीकरण (faciliator), उत्प्रेरणा (motivator) को भुमिका मात्र निर्वाह गर्दछ । स्थानीयको व्यवस्थापनले वनमा अवस्थित जनावर, जैविक विविधता तथा वातावरणीय सेवा जस्तै कार्बन सेवा, जलाधार र जलचक्र प्रणाली, कार्बन सेवाहरूको पनि संरक्षण हुन्छ ।

नेपालमा विद्यमान जसहभागितामूलक वन व्यवस्थापन पद्धति

वन ऐन, २०७६ अनुसार राष्ट्रिय वनलाई सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, वन संरक्षण क्षेत्र, सामुदायिक वन, साभेदारी वन, कबुलियति वन र धार्मिक वनको रूपमा व्यवस्थापन गर्दै आएको छ ।

- **सामुदायिक वन** : उपभोक्ता समुहले वनको विकास, संरक्षण, उपयोग, व्यवस्थापन तथा वन पैदावारको स्वतन्त्र मुल्य निर्धारण गर्ने र बिक्रि वितरण गर्न पाउने गरी राष्ट्रिय वनको कुनै भाग सामुदायिक वनको रूपमा व्यवस्थित गर्न चाहेमा कार्ययोजना सहित डिभिजन वन कार्यलयमा निवेदन दिनु पर्नेछ र डिभिजनल वन अधिकृतले कार्ययोजना स्वीकृत गरेपछि उक्त कार्ययोजना बमोजिम समुदायले नै वन व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ । वन ऐन, २०७६ को दफा (२२) अनुसार उपभोक्ता समुहले कार्ययोजना बमोजिम आर्जन गरेको वार्षिक आयबाट कम्तिमा २५ प्रतिशत रकम वनको विकास, संरक्षण र व्यवस्थापन कार्यमा खर्च गरी बाँकि रहेको रकमको कम्तीमा २५ प्रतिशत रकम स्थानीय तहसँग समन्वय गरी गरीबी न्यूनिकरण, महिला सशक्तिकरण तथा उद्यम विकास कार्यमा खर्च गर्नुपर्ने

व्यवस्था छ । उक्त वनको विधान तथा कार्ययोजना निर्माण नै सहभागितामुलक ढंगले निर्माण गरीन्छ । टाढाका उपभोक्ताहरूको पहिचान, विपन्न तथा पिछडिएको समुदायको पहिचान, उपभोक्तासँग छलफल, गाउँबस्ती र टोल छलफल ,उपभोक्ता समितिमा कम्तिमा ५० प्रतिशत विपन्न, महिला र दलितहरूको सहभागिता, साधारण सभाबाट कार्ययोजना अनुमोदन जस्ता व्यवस्थाले वन व्यवस्थापनमा सहभागितालाई थप पुरस्कृत गरेको छ ।

- साभेदारी वन : वन ऐन, २०७६ को दफा (२३) बमोजिम डिभिजन वन कार्यलय, स्थानीय तह र वन उपभोक्ताको साभेदारीमा व्यवस्थापन गर्ने गरी प्रदेश मन्त्रालयले डिभिजनल वन अधिकृतको सिफारिसमा सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको कुनै भाग साभेदारी वनको रूपमा व्यवस्थापन हुन सक्नेछ । साभेदारी वन उपभोक्ता समुहले साभेदारी वन व्यवस्थापन कार्ययोजनाको कार्यान्वयनबाट सो समुहलाई प्राप्त हुने वन पैदावार आन्तरिक खपतको लागि प्राथमिकता दिई बाँकी रहेको वन पैदावार मात्र समुह बाहिर पठाउने गरी छुट्याउन सक्नेछ । वन पैदावार बिक्री वितरणबाट प्राप्त रकम मध्ये कम्तिमा २५ प्रतिशत रकम वनको विकास, संरक्षण र व्यवस्थापन कार्यमा खर्च गरी बाँकी रहेको रकमको कम्तीमा ५० प्रतिशत रकम स्थानिय तहसँग समन्वय गरी गरीबी न्यूनिकरण, महिला सशक्तिकरण तथा उद्यम विकास कार्यमा खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यस्तो व्यवस्थाले सहभागितालाई थप प्रोत्साहित गरेको छ ।
- कबुलियति वन: वन पैदावारमा आधारित उद्योगहरूलाई आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थ उत्पादन गर्न, उत्पादनमा वृद्धि गर्न, कृषि वन वा पशु फर्म संचालन गर्न, पर्यापयटन संचालन जस्ता कार्यको लागि वन ऐन २०७६ को दफा (२६) बमोजिम वन तथा वातावरण मन्त्रालयले कानुन बमोजिम स्थापित सङ्गठित संस्थालाइ र डिभिजन वन कार्यालयले गरिबीको रेखामुनि रहेको समुहलाई कार्ययोजना बमोजिम वनको संरक्षण, विकास र आय आर्जन हुने गरी ४० वर्षको लागि उपलब्ध गराउन सक्ने छ ।
- धार्मिक वन : परापूर्व कालदेखिको धार्मिक स्थल र त्यस वरपरको वनको संरक्षणको लागि कुनै धार्मिक निकाय, समुह वा समुदायलाई राष्ट्रिय वनको कुनै भाग डिभिजन वन कार्यलयले वन ऐन २०७६ को दफा (२८) बमोजिम हस्तान्तरण गर्न सक्ने छ । धार्मिक क्षेत्रमा विकास आयोजना निर्माणको क्रममा प्राप्त वन पैदावार बाहेक धार्मिक वनमा रहेका वन पैदावार सम्बन्धित धार्मिक निकाय, समुह वा समुदायले धार्मिक कार्यमा मात्र उपभोग गर्न पाउनेछ ।
- संरक्षित क्षेत्र : संरक्षित क्षेत्रबाट प्राप्त उपलब्धि स्थानीय जनता माभ बाडेर वन तथा वन्यजन्तुको संरक्षणमा सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ ले संरक्षित क्षेत्र बाट प्राप्त रकम मध्ये ३०-५० प्रतिशत रकम स्थानीय समुदायको विकासमा खर्च गर्ने प्रावधान रहेको छ । सहभागितालाई बढवा दिन संरक्षित क्षेत्र बाहिर मध्यवर्ती क्षेत्र घोषणा गरेर मानिसहरूको जंगलमा रहेको परनिर्भरतालाई केहि सम्बोधन गरेको छ ।

सहभागितामुलक वन व्यवस्थापनका चुनौतिहरू

समाजमा रहेका विभिन्न जातजाति, भाषा, संस्कृति, महिला, दलित, विपन्न, पिछडिएका तथा अल्पसङ्ख्य मानिसहरूको प्रतिनिधित्वमा वन व्यवस्थापन गर्दा वन प्रति सबैको अपनत्व बढ्ने तथा आ-

आफ्ना आवश्यकता पुरा हुने भएता पनि निम्न समस्याहरू अबै बाँकि छन् ।

- वन व्यवस्थापनको कार्ययोजना निर्माण, वन संवर्द्धन प्रणाली छनोट र आर्थिक क्रियाकलापमा समाजका अभिजात वर्गको (elite) प्रभुत्व रहनु र पिछडिएका तथा अल्पसङ्ख्यक समस्या सुनुवाई नहुनु
- वन उपभोक्ता समूहहरूमा सुशासनको कमी,
- उपभोक्ता समूहहरूमा आवश्यक प्राविधिक क्षमता, व्यवथापकीय ज्ञान तथा आर्थिक अनुशासनको कमी
- वन व्यवस्थापनमा विचौलियाको अपारदर्शी लगानी, सरकारी कर्मचारीको प्राविधिक ज्ञानको नाममा अनावश्यक हस्तक्षेप,
- धार्मिक वनका नाममा वन अतिक्रमण तथा ठूला भौतिक पूर्वाधार निर्माण गरी प्राकृतिक वातावरणमा हानि,
- आर्थिक उपार्जनका लागि हैसियत बिग्रीएको वन गरीबिका रेखामुनि रहेको समुहलाई प्रदान गर्दा आर्थिक लाभ र वन विकास हुनेमा शङ्का,
- स्थानीय समुदायका परम्परागत ज्ञान, सीप, अभ्यास, सामाजिक-सांस्कृतिक पद्धति, कला, बौद्धिक सम्पत्ति आदिको अभिलेखीकरण, पञ्जीकरण र संरक्षण नहुनु,
- वन क्षेत्रमा आयोजनाहरू सञ्चालन गर्दा प्रभावित समुदायको स्वतन्त्रपूर्वक सुसूचित सहमति नलिनु,
- खुल्ला चरिचरन व्यवस्थित गर्दै बँधुवा पशुपालन कार्यलाई प्रोत्साहन गर्न कृषकलाई वन, वीउ, बिरुवा तथा वृक्षरोपणको निम्ति आर्थिक र प्राविधिक सहयोग नहुनु,
- मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरण र राहत वितरण भन्भटिलो एवम् लामो प्रक्रिया,
- वन पैदावारको सहज आपूर्ति तथा वितरणका लागि उपयुक्त संरचना, न्यायोचित, पारदर्शी र प्रतिस्पर्धात्मक प्रक्रियाको अभाव,
- व्यवसायीकरण हुन सक्ने जडीबुटी एवं गैरकाष्ठ वन पैदावार खेतीको प्रविधि विकास गरी वन क्षेत्र भित्र र बाहिर विस्तारमा ध्यान नजानु,
- चोरी शिकार, अवैध कटानी, अनियन्त्रित वन डडेलो, वन पैदावारको अवैध संकलन, अत्यधिक चरि चरण र मिचाहा प्रजाति नियन्त्रणका लागि बहुपक्षीय सहभागितात्मक संयन्त्रको अभाव
- वनबाट टाढा रहेका, विपन्न, आदिवासी, जनजाति, दलित, महिला र सिमान्तकृत उपभोक्ताको पहुँच नहुनु ।

निष्कर्ष

नेपालले सहभागितामुलक वन व्यवस्थापनको लामो अनुभव हाँसिल गरीसकेको छ । यसको अनुभवका आधारमा सहभागितामुलक वन व्यवस्थापनलाई समावेशी, पारदर्शी, विपन्नमुखी बनाई वनबाट प्राप्त लाभ न्यायोचित वितरणबाट उपभोक्ता विशेष गरी पछाडि परेका परम्परागत उपभोक्ता, महिला तथा विपन्न वर्गलाई प्राथमिकता दिनु पर्दछ । समुदायमा सुशासन सुदृढीकरणका लागि समूह भित्रको लोकतान्त्रिक अभ्यासलाई प्रोत्साहन गरीनु पर्दछ । सहभागितामुलक ढंगले वन क्षेत्रको संरक्षण र सो को बहुआयामिक उपयोग गर्दै फलफूल लगायतका कृषि वनको विकास र संरक्षण गरी वन क्षेत्रलाई आर्थिक उपार्जनको माध्यमको रूपमा विकास गर्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- वन ऐन, २०७६
- वन निति, २०७५
- वन तथा वातावरण मन्त्रालयको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन
- विभिन्न पत्रपत्रिका

नेपालमा कर कानूनको परिपालना र करदाता शिक्षाको महत्वः एक टिप्पणी

सुमन बुढाथोकी ^a

सारांश

कर राज्य संचालनको आधार हो । कानून बमोजिम कर तिर्नु नागरिकको कर्तव्य हो । कर्तव्य संगै राज्य संचालनमा नागरिकको योगदान र सहभागिता पनि हो । राज्य, नागरिकर कर संकलन कार्यको उत्पत्ति सँगसँगै भएको मानिन्छ । सामाजिक सम्झौताको सिद्धान्त (Social Contract Theory) बमोजिम राज्यको उत्पत्तिदेखि हालसम्म राज्य संचालनको अनिवार्य शर्तकै रूपमा कर संकलन रहदै आएको छ । त्यसैले कर राजश्व राज्य प्रणालीको प्राण हो जसको संकलन र परिचालन बिना राज्य संचालन प्रकृत्यामा कठिनाई उत्पन्न हुन्छ ।

नागरिकबाट संकलित रकम नागरिककै हित तथा विकासको निमित्त खर्च गरीने भएतापनि यसको परिपालना र कर तिर्ने तदारुकता त्यति स्वतः स्फुर्त रहेको भने पाइदैन । कर प्रणालीप्रति आम नागरिकको बुझाइ र कानूनको परिपालनामा राज्य र नागरिक दुवै ईमान्दार नभइदिदा यसको प्रभावकारितामा प्रश्न उठ्ने गरेका छन् । कर राजश्व, राज्य संचालनको अनिवार्य शर्तकै रूपमा रहेता पनि कर सम्बन्धी कानूनको परिपालना गर्न सरकारमा रहने पदाधिकारी र कर तिर्नुपर्ने जनता दुवै पक्षले सहजै सरल ढंगबाट मन हलुंगो बनाउने गरेको पाइदैन । यसर्थ, सर्वप्रथम राज्यले नागरिकलाई कर प्रणालीको महत्व बुझाउन आवश्यक छ । यो अनिवार्य दायित्व नै भएतापनि हामि सबैको निमित्त खर्च हुन्छ भन्ने कुरा आम नागरिकलाई बोध गराउन आवश्यक छ । त्यस्तै कर तिर्ने प्रकृत्या सरल, सहज र ऋण्भट रहित बनाउन आवश्यक छ, जसले गर्दा कर प्रणालिमा नागरिकहरूको स्वतः स्फुर्त सहभागि हुन गई करको दायरा विस्तार हुन्छ ।

परिचय

मुलुकको समृद्धि र विकासका लागि आन्तरिक राजश्व परिचालन एउटा बलियो आधार स्तम्भ हो । आन्तरिक राजस्वको प्रभावकारी परिचालनबाट मात्र राज्यले नागरिकका लोककल्याणकारी एवं सन्तुलित आर्थिक सामाजिक विकासका कार्यहरू सञ्चालन गर्न सक्दछ । मुलुकको समग्र समृद्धि र विकासका लागि कानून बमोजिम राज्यलाई कर तिर्नु हरेक व्यक्तिको दायित्व हो । बेलायतको इतिहासमा राजा र संसदबीचको संघर्षको कारक पनि कर नै थियो । त्यतिवेला राजाको आदेशमा होइन कि जनताबाट निर्वाचित प्रतिनिधिले बनाएको कानून बाहेक कर लगाउन पाइदैन भन्ने कुरा लामो संघर्षपछि अन्ततः "No Taxation Without Representation " भन्ने सिद्धान्तकै रूपमा स्थापित भयो । जुन आजसम्म पनि संसारका प्राय सबै देशहरूले आफ्नो संविधानमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । नेपालको संविधानको धारा ११५ मा "कानून बमोजिम बाहेक कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यसर्थ, कर संकलन जनताकै लागि जनताबाट गरेको हुन्छ ।

^a कर अधिकृत, आन्तरिक राजश्व कार्यालय, हेटौँडा

कर राजश्व, राज्य संचालनको अनिवार्य शर्तकै रूपमा रहेता पनि कर सम्बन्धी कानूनको परिपालना गर्न सरकारमा रहने पदाधिकारी र कर तिर्नुपर्ने जनता दुवै पक्षले सहजै सरल ढंगबाट मन हलुंगो बनाउने गरेको पाइदैन । फलतः कुल जनसंख्याको थोरै हिस्सा मात्र करको दायरामा समावेस भएको हुन्छ भने कारोवारको हिस्सा पनि त्यतिनै कम मात्रामा समेटिएको हुन्छ । नागरिकको बुझाईमा जटिल कानून र भन्फटिलो प्रकृत्याका कारण समेत करको दायरमा आउन सकिरहेको अवस्था छैन । करको दायरामा आएका सबै करदाताहरूले पनि कर कानूनको अक्षरशः पालना गर्दैनन, गर्दै आएका छैनन । करदाता शिक्षाबाट कसरी कर कानूनको परिपालना गराउन सकिन्छ भन्ने तर्फ यो आलेख केन्द्रित रहनेछ ।

नेपालमा कर कानून परिपालनाको अवस्था

सरकारको Pan For All भन्ने नीति अनुरूप करको दायरामा आउने व्यवसायिक र व्यक्तिगत स्थायी लेखा नम्बर लिने कुल करदाताको संख्या २०७७ सालको आषाढ मसान्त सम्म ३३३२३८६ पुगेको छ । जस मध्ये व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बर लिने करदाता आ.व. २०७५/०७६ मा ११६४७४२ रहेकोमा आ.व. २०७६/०७७ मा १९४१९२ ले बढेर १३५८९३४ पुगेको अवस्था छ । त्यस्तै व्यक्तिगत स्थायी लेखा नम्बर (P-PAN) लिने करदाताको संख्या आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा ९९०८१३ रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा करिव दोब्बरले १९७३४५२ करदाता करको दायरामा आएका छन । यो आँकडा संख्यात्मक रूपले उत्साहप्रद वृद्धि पनि हो ।

करको दायरा तथा कर सहभागिताको अवस्था

१	करको दायरा विस्तार	२०७४/०७५	२०७५/०७६	२०७६/०७७
	व्यवसायिक स्था.ले.नं	११६०९७	१९९१६६	१९४१९२
	व्यक्तिगत स्था.ल.नं	७९९७३	२२९८५०	९८२६३९
	मू.अ.कर दर्ता	२०९३९	३६५३२	४४६३८
	अन्तः शुल्क इजाजत	५९१४७	६८२१३	९४२९२
	Withholder PAN		७३७	४३६९
२	कर सहभागिता			
	आय विवरण प्राप्ति	६१५६६६	६८२८८३	७००२६१
	आय विवरण ननफाइलर	४६ %	४८ %	५० %
		२३.६८ %	२५.१० %	३८.४६ %

(आन्तरिक राजश्व विभाग आ.व. २०७६/०७७ को वार्षिक प्रतिवेदनबाट)

जसरी करदाताहरूको सहभागितामा बढोत्तरी भइरहेको छ त्यसरी सबै करदाताले कर कानूनको पूर्ण पालनालाई बढाउँदै लगेको भने पाईदैन । आयकरमा दर्ता भएका जम्मा करदाता मध्ये विवरण बुझाउने गरी दर्ता भएका १३,५८,९३४ व्यवसायिक करदाता मध्ये ५० प्रतिशतले आय विवरण नै बुझाउँदैनन् । विवरण बुझाउने गरी आकरमा दर्ता भएका करदाता मध्ये पनि ६० प्रतिशत हिस्सा D1 विवरण (बीस लाख सम्म कारोबार र २ लाख सम्म आय) बुझउने करदाताको रहेको छ । अझ भन्ने हो भने कर राजश्वमा उक्त

D1 विवरण बुझाउने करदाताको योगदान जम्मा १ प्रतिशत मात्र रहेको छ भने बाँकि ९९ प्रतिशत योगदान करिव साँढे पाँच लाख करदाताहरूको रहेको छ ।

त्यस्तै मूअकमा २०७७ आषाढ मसान्त सम्म २,५५,९६३ करदाता दर्ता भएका छन । जुन अघिल्लो आर्थिक वर्ष भन्दा ४४,६३८ ले बढी हो । मूअकरमा दर्ता भएका करदाता २,५५,९६३ मध्ये पनि करिव ९८ हजारले विवरण नै बुझाउदैनन । मूअकर विवरण बुझाएका मध्ये पनि २९,४४ प्रतिशतले शून्य विवरण बुझाउछन अर्थात बर्ष भरी कुनै पनि करोवार भएको छैन भनी विवरण मात्र पेश गर्दछन् । त्यस्तै ४८.३८ प्रतिशतले करोवारको क्रममा मैले उठाएको भन्दा मैले बुझाएको बढी भएकोले फिर्ता पाउँ भनी क्रेडिट विवरण पेश गर्दछन् । बाँकि रहेका २२.१७ करदाताले मात्र मैले मूअकर बुझाउनुपर्ने छ भनेर डेबिट विवरण पेश गर्दछन् । यसमा पनि डेबिट विवरण बुझाउनेले समयमा मूअकर रकम दाखिला गर्दैनन र बक्यौता रहन्छ । आषाढ मसान्त सम्म ३३.५ अर्व मुअकर बक्यौता रहेको छ ।

	२०७१/०७२	२०७२/०७३	२०७३/०७४	२०७४/०७५	२०७५/०७६	२०७६/०७७
Debit Returns %	१८.९८	१३.३	१३.२५	१४.०६	२५.६	२२.१७
Credit Returns %	४४.०३	५१.११	५१.१४	५१.९७	४५.९	४८.३९
Zero Returns %	२५	३५.५८	३५.६१	३३.९७	२८.५	२९.४४

(आन्तरिक राजश्व विभाग आ.व. २०७६/०७७ को वार्षिक प्रतिवेदनबाट)

उल्लेखित तथ्यांकबाट पनि के स्पष्ट हुन्छ भने कर कानुन परिपालनाको सन्दर्भमा हामी कहिँ कतै चुकिरहेका छौँ । जानेर होस वा अन्जानवस कर कानुनको परिपालना गरीरहेको छैनौँ । राज्यले अवलम्बन गरेको नीतिको अनभिज्ञता वा परिपालनामा देखिएको कमजोरिले गर्दा समग्र कर राजश्व प्रणालीमै चुनौति थपिँदै गईरहेको अवस्था छ । कर कानूनको परिपालनामा इमान्दारिताको कमीका कारण नै वर्षेनी ननफाइलर बढ्ने, तिर्नु पर्ने कर राजश्व तिर्न आलटाल गर्ने, तिर्न परे पनि कर दायित्व कम गर्न खर्च र आम्दनीको वास्तविक विवरण लुकाउने जस्ता कार्यहरू बढ्दै गएका छन् ।

करदाता शिक्षाको महत्व

"प्रजा सुखे सुखम राज्यप्रजानम् च हिते हितम्" अर्थात करदाता भनेकै जनता (प्रजा) हुन् । प्रजा खुशी भएमात्र राजा (सरकार) खुशी हुन्छ र जनताको हित भएमात्र राजाको (सरकार) हित हुन्छ भन्ने मान्यता राज्यले बोकेको हुन्छ । त्यहि मान्यता बोकेको राज्य प्रणालीले तदनु रूप नै करारोपण गरेको पाईन्छ । राज्यलाई कर तिर्नु जनताको अनिवार्य शर्त हो भने त्यहि कर तिर्ने वातावरणलाई सरल, सहज, छिटो छरितो बनाइदिनु राज्यको दायित्व हो । प्रकृयागत सरलीकरण र बुझाइलाई फराकिलो बनाउन सकिएको खण्डमा करको दायरामा नागरिकको स्वतः सहभागिता रहन्छ ।

कर प्रशासन संचालन गर्ने निकायले जनताबाट संकलित कर राजश्व रकम जनताका आधारभुत आवश्यकता र राज्यकै आर्थिक सामाजिक विकास र विकास निर्माणकै निम्ति खर्च हुन्छ भन्ने विषयलाई बुझाउनु आवश्यक छ । अर्को तर्फ करको दायरामा आए पश्चात पालना गर्नु पर्ने नियम तथा सेवा प्राप्त गरीरहँदा अपनाउनु पर्ने विधिको अस्पष्टताको कारण पनि कर देखि भाग्ने प्रवृत्ति रहेको पाईन्छ । समयमा

कर विवरण र कर रकम नबुभाउँदा लाग्ने अतिरिक्त शुल्क, जरिवाना र ब्याजको कारण करको बोभ बढि भईदिँदा करलाई बोभकै रूपमा लिइँदै आएको पनि पाईन्छ । सरकारले करदाता मैत्री कर प्रशासन सञ्चालन मार्फत सेवा प्रवाहलाई सरल र सहज बनाउदै करको बोभलाई हलुंगो बनाउने प्रयत्न गरीरहेको हुन्छ । चाहे त्यो सूचना प्रविधि मैत्री सेवा प्रवाह गरेर होस वा करदाताका अज्ञानता वा अस्पष्टतालाई हटाउन कर शिक्षा कार्यक्रम संचालन गरेर होस, जनमुखी सेवा प्रवाह गरीरहेकै हुन्छ ।

करदाताका विविध समस्या र कठिनाईलाई समाधान गर्ने प्रयत्न अनुरूप करदाता शिक्षा प्रदान गर्नु कर प्रशासनको कर्तव्य हो । करका विषयमा जनताले नबुझेका विषयमा स्पष्ट पाईँ कर डरले हैन रहरले तिर्नु पर्दछ भन्ने सोचको विकास गराउन आवश्यक छ । यसका लागि कर शिक्षाका विषयमा जनताको सोच र अवधारणा सकारात्मक नवनेसम्म करलाई सदैव बोभकै रूपमा लिइरहने अवस्था रहिरहन्छ, जसले गर्दा अनौपचारिक अर्थतन्त्रले सदैव प्रश्रय पाईरहन्छ र करको दायरामा नआईकन नै अबैध आर्थिक क्रियाकलाप मौलाउदै जान्छ । करदाताको कर प्रतिको सोच संस्कार र संस्कृतिलाई नबदलेसम्म करदेखि भाग्ने प्रवृत्ति रहिरहन्छ । त्यसैले करदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न करको दायरा विस्तार मार्फत दिगो कर संकलन गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

विश्लेषण खण्ड

करको दायरामा आउनु पर्ने करदाताहरू कर प्रणालीमा आबद्ध नहुने र दर्ता भइसकेका करदाताले पनि कानूनको पालना नगर्ने धेरै कारणहरू हुन सक्दछन । त्यस्ता कारणहरू मध्ये मुलभूत रूपमा करदाता शिक्षाको दुई आधारभुत मान्यताको कमीका कारण कर कानूनको परिपालनामा विलम्ब भइरहेको हुन्छ । पहिलो कुरा कर प्रणाली भण्णटिलो र बुझ्न कठिन छ भन्ने आम जनताको धारणा छ । सेवा प्रवाहका विविध तौर तरिका अनि विधि र प्रकृयाको अनभिज्ञताका कारण यस्तो हुन्छ । सजिलोपना सफल कर प्रणालिको पूर्वशर्त हो । जति बुझ्न कठिन भयो त्यति पालनामा कमी हुन्छ । जति सहजपना थपिन्छ त्यति कर प्रणालिको उत्पादकत्व बढ्छ । दोश्रो पक्ष भनेको कर हाम्रै लागि संकलन र खर्च हुन्छ त्यसैले कर तिर्नु पर्दछ भन्ने आत्माबोधको कमीका कारण हुन्छ । कर तिर्नु गौरवको कुरा हो भन्ने भावना जव सम्म विकास हुँदैन तवसम्म कर कानूनको अक्षरशः परिपालना सम्भव छैन । जनताले तिरेको कर आमजनताको वृहत्तर हितमा मितव्ययी र उत्पादक तवरले खर्चिनु पर्छ । यो सरकारको दायित्व पनि हो । जव सरकारले आफ्नो दायित्व पुरा नगरेको अनुभुति करदातालाई हुन्छ तव उसले पनि आफ्नो दायित्व पुरा गर्नु नपर्ने बुझ्दछ वा कर तिर्न आनाकानी गर्न थाल्दछ । अर्को पक्ष कर प्रशासनको क्षमतामा अपेक्षाकृत विकास र विस्तार हुन सकेको छैन । क्षतमावान मानव संसाधन, मेसिनरी औजार उपकरण लगायत भौतिक साधनका अतिरिक्त नीति, नियम, कानून, विधि र प्रकृया साथै सीप व्यवहार र सोचमा समयानुकुल परिवर्तन हुन सकेको छैन । कतिपय करदाताको बुभाईमा समग्र कर प्रशासन करदाता मैत्री नरहेको भन्ने छ ।

सुभाब

कर कानूनको परिपालना सर्वप्रथम करदाताको पहिचानबाट सुरु हुन्छ । कानून बमोजिम कर प्रणालीमा

आवद्ध करदाताहरूलाई प्रवाह गरीने सेवालाई सरल, सहज, छिटो, छरितो, भन्फटमुक्त र नतिजामुलक बनाउन सकिएको खण्डमा सबै करदाताको सहभागितामा स्वतः स्फुर्त हुनजान्छ । कर कानूनको परिपालना गराउन कर प्रशासक जवरजस्ती लाग्ने पर्ने भन्दा पनि यसलाई स्वचालित, बस्तुपरक र बैज्ञानिक बनाउन आवश्यक छ ।

- सबै किसिमका आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई करको दायरामा ल्याउदै समाजका सबै वर्ग, तह र तप्कालाई कर प्रशासनप्रति सकारात्मक धारणाको विकास गरी कर सहभागितालाई उल्लेखनीय बनाउन करदाता शिक्षा कार्यक्रमलाई व्यापक रूपमा सञ्चालन गरीनु पर्दछ ।
- कराधार विस्तार गर्ने, कर सहभागिताको स्तर अभिवृद्धि गर्ने, करदातालाई कर कानून परिपालना गर्न सक्षम बनाउन करदाता शिक्षाको कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- करको छुट सुविधा प्रदान गर्ने नीतिगत व्यवस्था अनुसार दिइएका छुट सुविधा बारे व्यापक सचेतना र करदाता शिक्षाको माध्यमबाट प्रचार गरीनु पर्दछ ।
- करको दायरामा रहेका सबै करदाताको समय समयमा कारोवार गतिविधि र स्थान लगायतको अवलोकन मार्फत नियमित सम्पर्क र समन्वय कायम गर्दै अन्तरक्रिया आदान प्रदान गर्नु पर्दछ ।
- दर्ता खारेजी हुन चाहने करदाताहरूको दर्ता खारेजी प्रकृत्यालाई सरल, सहज र भण्फट मुक्त बनाउनु पर्दछ ।
- समग्र करदाताहरूको व्यवहार अध्ययन गर्ने, उनिहरूको धारणा बुझ्ने, दृष्टिकोण हेर्ने प्रणालीको विकास गरी प्राप्त सुभाव र सल्लाहको क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै जाने पद्धतिको विकास गर्दै जानु पर्दछ ।
- सरोकारवाला निकायहरूको समन्वय र सहभागितामा लक्षित करदाताहरूमाभ कर शिक्षा कार्यक्रम संचालन गर्ने । करदाताहरूको प्रकार, किसिम अनुसार करदाता शिक्षा कार्यक्रमलाई स्पेशिफिक बनाउने ।
- कर कानूनको परिपालनालाई उल्लंघन गर्ने करदाताको पहिचान गर्दै त्यस्ता परिपालनाको उल्लंघन गर्ने करदाताको दृष्टिकोण र व्यवहारको गहनता हेर्दै प्रवर्द्धनात्मक तथा निरोधात्मक विधि एवं रणनीति अपनाउनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

वार्षिक प्रतिवेदन २०७६।०७७, आन्तरिक राजस्व विभाग, काठमाण्डौ ।

आयकर ऐन, २०५८ र आयकर नियमावली, २०५९ ।

मुअकर ऐन, २०५२ र मुअकर नियमावली, २०५३ ।

स्मारिका, २०७४, आन्तरिक राजस्व विभाग, काठमाण्डौ ।

स्मारिका, २०७६, आन्तरिक राजस्व विभाग, काठमाण्डौ ।

स्मारिका, २०७७, आन्तरिक राजस्व विभाग, काठमाण्डौ ।

फौजदारी मुद्दामा अपनाईने कार्यविधि

इश्वरि प्रसाद भुसाल ^a

कानून:

कानून भन्नाले व्यक्ति, समाज, विभिन्न संघसंस्था र राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय निकायमा शान्ति, सुरक्षा र सुव्यवस्था कायम गर्नको लागि बनाइने व्यवस्था हो जस्मा के काम गर्न हुने र के काम गर्न नहुने भन्ने सीमा बताइएको दस्तावेजको रूपमा रहेको हुन्छ अर्थात् यो एक वैधानिक साधन हो । जसको माध्यम बाट राज्य निर्देशित हुन्छ भने सरकारका दैनिक कामकाजहरू संचालित समेत हुन्छन । कानूनको निर्माण विधायिकाद्वारा गरीन्छ भने यो समय सापेक्ष रूपमा परिवर्तनशिल हुन्छ । कानूनको परिभाषाको सम्बन्धमा विभिन्न कानूनविद्हरूले आ-आफ्नै धारणा प्रस्तुत गरेको पाईन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा मानिसहरूको व्यवहारलाई नियमित गर्नका लागि बनाइएको बन्धन कानून हो । जे होस कुनै पनि देशमा प्रचलनमा रहेको संविधान, ऐन, नियम, अध्यादेश, विनियम, आदेश तथा अन्य लिखत तथा अलिखित संवैधानिक व्यवस्थाहरू कानून भित्रै पर्दछन । यस प्रकारले कुनै पनि देशको शासन व्यवस्था संचालन गर्न तथा दैनिक सबै जसो काम गर्न नियमहरू बनेका हुन्छन् ती नियम नै कानून हो । अदालतले न्याय निरूपण गर्ने क्रममा देवानी र फौजदारी गरी २ किसिमका मुद्दा हेर्दछ । कुनै एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिको अधिकारलाई हनन् हुने गरी गरीएका भौतिक आक्रमण वा कुटपिट वा अन्य कारणबाट शारीरिक वा मानसिक यातना दिई अपराध गर्दछ भने त्यो फौजदारी मुद्दा अन्तर्गत पर्दछ । जस्तै: कर्तव्य ज्यान, बलात्कार, चोरी ठगी, मानव बेचबिखन आदी । कानूनको प्रमुख उद्देश्य मानव ब्यवहार तथा आचरणलाई निर्देशित, नियन्त्रित र संचालित गर्ने र यसले फौजदारी कानून अपराध र अपराधी सँग विशेषीकृत सम्बन्ध राख्छ । फौजदारी मुद्दा लाई व्यक्तिवादी र सरकारवादी मुद्दा गरी २ भागमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ ।

जाहेरी दरखास्त:

जाहेरी दरखास्त (FIR or First Information Report) परेपछि मात्र फौजदारी अपराधको अनुसन्धानको कारवाही प्रकृया अगाडी बढाईन्छ । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ अनुसार कुनै पनि भएको, भईरहेको हुन लागेको जानकारी पाउने व्यक्तिले आफुसँग भएको वा जानेको सबुत प्रमाण खुलाई त्यस्तो कुरा लिखित जाहेरी दरखास्त, मौखिक सूचना वा विद्युतीय माध्यमबाट समेत नजिकको प्रहरी कार्यालयमा सूचना दिन सक्नेछ र त्यसरी सूचना प्राप्त भएको जानकारी वा भरपाई सोहि माध्यमबाट प्रहरी कार्यालयले दिनु पर्दछ । जाहेरी दरखास्त सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले लिन इन्कार गरेमा सवै व्यवहोरा खुलाई सरकारी वकिल कार्यालय वा सो भन्दा माथिल्लो तहको प्रहरी कार्यालयमा सूचना वा जाहेरी दरखास्त सहित उजुर गर्न सक्दछ । जाहेरी दरखास्त प्राप्त भईसकेपछि त्यसलाई दर्ता गरी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयको प्रमुखले घटनाको अनुसन्धानको लागि एक जना प्र.ना.नि. वा कम्तिमा प्रहरी सहायक निरीक्षकलाई अनुसन्धान अधिकृतमा नियुक्त गर्दछ र सोही अधिकृतको नेतृत्वमा प्रहरी टोलीबाट अनुसन्धान प्रकृया अगाडी बढाईन्छ

^a अधिवक्ता

र सम्बन्धित प्रहरी अधिकृतले सो कुराको जानकारी सरकारी वकिलको कार्यालयलाई दिने र सरकारी वकिलले तहकिकात गर्न आवश्यक निर्देशन दिएपछि सम्बन्धित प्रहरी अधिकृत वा कर्मचारीले अनुसन्धान तहकिकात गरी सबुत संकलन गरी कसैको उपर मुद्दा चलाउनु पर्ने वा नपर्ने भए सो कुराको राय सहितको प्रतिवेदन तयार पारी सरकारी वकिल समक्ष मिसिल पठाउनु पर्ने र मुद्दा चलाउनु पर्नेमा सरकारी वकिलले प्रतिवादीले यो मितिमा यस कारणले यस्तो- यस्तो अपराध गरेकाले यो कानून बमोजिम यति सजाँय हुनुपर्छ भनी सम्बन्धित जिल्ला अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष अभियोग पत्र तयार गरी मुद्दा दायर गर्नुपर्छ । फौजदारी मुद्दामा नालिस उजुरी दिँदा वादीलाई कहाँ, कहिले, कस्तो अपराध गन्यो सबै विवरण खुलाई प्रतिवादीलाई कुन ऐन बमोजिम कस्तो सजाँय हुनुपर्ने हो ? बिगो भए सो समेत दावी गरी ऐनले तोकेको हदम्याद भित्र तथा मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा अदालत समक्ष पेश गर्नुपर्छ ।

जाहेरी दरखास्तमा खुलाउनु पर्ने कुराहरू:

सरकार वादी फौजदारी मुद्दा दायर गर्दा अपराधको सम्बन्धमा निम्न कुराहरू खुलाई जाहेरी दरखास्त दिनुपर्छ ।

- क) जाहेरवालाको नाम, थर र वतन
- ख) कुन अपराधसँग सम्बन्धित दरखास्त आएको हो
- ग) अपराध गर्ने व्यक्तिको नाम, थर र वतन
- घ) अपराध भएको ठाउँ, मिति र समय
- ङ) सूचनाको व्यहोरा
- च) अपराधसँग सम्बन्धित दशी तथा सबुत प्रमाण
- छ) घटनासँग सम्बन्धित अन्य विवरण
- ज) देखी जान्नेको विवरण

यसरी माथि उल्लेखि विवरणहरू स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयको नाम उक्त दरखास्तको शिरमा लेखी अन्त्यमा दरखास्तमा लेखिएको व्यहोरा टिक साचो छ फरक ठहरे कानून बमोजिम सहुला बुभाउँला तथा अनुसन्धान र मुद्दाको पुर्पक्षको शिलशिलामा कार्यालय तथा अदालतमा बोलाएको बखत उपस्थित हुनेछु भनी मिति समेत उल्लेख गरी सही छाप गर्नुपर्दछ ।

प्रारम्भिक अनुसन्धान प्रतिवेदन:

अनुसन्धान अधिकृतको नेतृत्वमा घटना भएको स्थानको कम्तिमा दुई जना स्थानीय, स्थानीय तहका एक जना सदस्य वा त्यस्तो सदस्य उपलब्ध नभए कुनै सरकारी कर्मचारी र फेला परे अभियुक्त र जाहेरी दिने व्यक्तिलाई रोहवरमा राखी घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का तयार गरीन्छ । घटना स्थलमा पुगी त्यहाँको अवस्थाको बारेमा अनुसन्धान गरी घटनास्थल प्रकृतिका साथै घटनास्थलसँग सम्बन्धित बरामदी मुचुल्का, घटना विवरण कागज र कर्तव्य ज्यान सम्बन्धी मुद्दा भए सनाखत तथा लाश जाँच मुचुल्का समेत तयार गरीन्छ । जाहेरी दरखास्तमा किटानी भएमा सोही र नभएमा प्रारम्भिक अनुसन्धानबाट पत्ता लगाएको व्यक्तिलाई पक्राउ गरी प्रहरी कार्यालयमा उपस्थित गराईन्छ । उपस्थित गराइएको अभियुक्तको हालको

स्वास्थ्य अवस्था परीक्षण गराई २४ घण्टा भित्र सम्बन्धित अदालतमा उपस्थित गराई अनुसन्धानका लागि अदालतबाट म्याद लिई थुनुवा पुर्जी दिएर प्रहरी हिरासतमा राखिन्छ । हिरासतमा रहेका अभियुक्तलाई सोधपुछ केरकार गरी मुद्दासँग सम्बन्धित तमाम बिषयहरूमा प्रष्ट भई अन्य जानकारीका आधारमा सबुत प्रमाणहरू प्राप्त गर्ने, संलग्न अन्य पक्षलाई पक्राउ गर्ने तथा समग्रमा घटनाको सत्य तथ्य जानकारी लिने गरीन्छ । यस प्रकार अनुसन्धान कार्य गर्दा अदालतले दिएको म्यादभित्र नसकिएमा पुनम्याद थपको लागि निवेदन दिई अनुसन्धान कार्य अगाडी बढाईन्छ । प्रहरीले अभियुक्तहरूसँग सोधपुछ सबुत प्रमाण संलग्न विभिन्न मुचुल्काहरू घटना विवरण कागज, स्वास्थ्य अवस्थाको रिपोर्ट, पोष्ट मार्टम रिपोर्ट आदी संलग्न राखी उक्त मुद्दाका सम्बन्धमा अन्य विवरणहरू भए सो समेत उल्लेख गरी आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण कुराहरू खुलाई मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १० अनुसार सरकारी वकिल कार्यालयमा तीन दिन भित्र प्रारम्भिक अनुसन्धान प्रतिवेदन पठाउनुपर्छ । साथै, अनुसन्धानको लागि एकै पटक वा पटक पटक गरी मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १४(६) बमोजिम २५ दिनसम्म हिरासतमा राख्न सक्नेछ तर दफा १४(७) बमोजिमका राष्ट्रपति उपर आक्रमण, राज्य विरुद्ध युद्ध, विष्फोटक पदार्थ, अपहरण वा शरीर बन्धक जस्ता कार्य गरेमा दफा १४(८) बमोजिम थप १५ दिनसम्म हिरासतमा राख्न सक्ने छ । अनुसन्धान अधिकारीले हिरासतमा राखिरहनु आवश्यक नदेखिएमा कारण सहितको पर्चा खडा गरी धरौटी वा जमानत लिई कुनै माथवरको जिम्माजमानीमा छाड्न वा तारेखमा राख्न सक्नेछ ।

सरकारी वकिल कार्यालय:

प्रहरी कार्यालय वा अधिकारीबाट राय सहितको प्रतिवेदन प्राप्त गरे पछि जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयले अभियुक्तसँग पुनः सोधपुछ गर्दछ । जाहेरवालाको बयान पछि त्यसको वास्तविक कुराहरू पत्ता लगाउन प्रहरीहरूबाट आएका भनाइहरू सही छन् वा छैनन् र अदालतमा मुद्दा कसरी अगाडी बढाउने प्रमाणहरू पुऱ्याउने आधार कसरी तयार गर्ने भन्ने बारे सोधपुछ गरीन्छ र प्राप्त सम्पूर्ण प्रमाणहरूलाई आधार बनाई अभियुक्त को हो ? त्यसलाई के कति कारवाही गराउनु पर्ने हो ? सो माग राखी अभियोगपत्र दायर गर्दाको बेला सम्म प्राप्त भएका सम्पूर्ण दशी प्रमाणहरू, कागजातहरू संलग्न राखी सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा अभियोग पत्र दर्ता गरीन्छ ।

अभियोग पत्रमा खुलाउनु पर्ने कुराहरू :

- क) अभियुक्तको नाम, थर वतन
- ख) अपराध सम्बन्धी सूचनाको व्यहोरा
- ग) अपराध सम्बन्धी विवरण
- घ) अभियुक्त उपर लगाईएको अभियोग र तत् सम्बन्धी प्रमाण
- ङ) सम्बन्धित काम
- च) अभियुक्तलाई हुनुपर्ने सजाँय
- छ) अपराधबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने भए सो क्षतिपूर्तिको रकम ।

अदालतमा गरीने कार्यवाही:

अदालत भनेको कुनै पनि मुद्दाको छिनो फानो वा फैसला गर्ने माध्यम वा स्थान हो । जसले मुद्दाको विषयमा सम्पूर्ण प्रमाणहरू हेरी त्यसको आधारमा कारवाही अगाडि बढाउँछ । नेपालको संविधान ले पनि सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालत रहने गरी ३ तहका अदालतको व्यवस्था गरेको छ । सरकारी वकिल कार्यालयबाट अभियोग पत्र दायर भए पश्चात त्यसको दर्ता गरी मुद्दालाई अगाडी बढाउदा अदालतमा निम्न प्रकृयाहरू पुरा गरीन्छ ।

अभियुक्तको बयान:

अभियोग पत्र साथ अभियुक्तलाई जिल्ला अदालतमा न्यायाधीश समक्ष उपस्थित गराई निजको बयान गराउने गरीन्छ । जसबाट प्रहरी तथा सरकारी वकिल कार्यालयले लिएको बयान सहि हो वा होइन ? घटनाको विवरण र त्यसको कारण के हो ? र अभियुक्तले उक्त कार्य गरेको हो वा होइन ? भनी सम्पूर्ण विवरण खुलाई पहिले गरेका कागज प्रमाणको सम्बन्धमा समेत बयान गराइन्छ । साथै अभियुक्त बाट सो घटना घट्नुको कारण र सलग्नताका सम्बन्धमा थप कुराहरू बुझिन्छ ।

थुनछेकबहस तथा आदेश:

अभियुक्तको बयान कार्य गरीसकेपछि तुरुन्तै वादी तर्फबाट सरकारी वकिल तथा प्रतिवादीको तर्फबाट प्रतिवादीको कानुन व्यवसायीले आ-आफ्नो पक्षमा बहस गर्ने कार्य गर्दछन् । जसले मुद्दामा थुनछेक वा तारेखमा राख्नको लागि सहयोग मिल्छ । त्यसरी बहस कार्य सम्पन्न भएपछि न्यायाधीशले पेश गरीएका प्रमाणहरूलाई हेरिसकेपछि अभियुक्तलाई मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को परिच्छेद -७ बमोजिम थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने हो वा जेथाजमानी धरौट लिई तारेखमा छाड्ने हो वा साधारण तारेखमा राख्ने बारे आदेश गर्दछन् । फौजदारी मुद्दाका केहि प्रकृतिमा हाल निरन्तर सुनुवाईका लागि निश्चित समय नै तोकेर मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने आदेश हुन्छ ।

साक्षीको बकपत्र:

कुनै पनि फौजदारी मुद्दासँग सम्बन्धित घटना भएको देख्ने व्यक्ति तथा घटना स्थलबाट नजिक भएका व्यक्तिहरू नै त्यस मुद्दाका साक्षी मानिन्छन् । जसले घटनाको बारेमा जानकारी राखेका हुन्छन् । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १०१, १०२, १०६, १०७, १०८, १०९ र ११२ बमोजिम साक्षी उपस्थित गराई साक्षी बकपत्र गराउनु पर्दछ र त्यसरी उपस्थित साक्षीको खतरा भएमा संरक्षण गर्नु पर्दछ । उक्त साक्षीहरूसँग उनीहरूको नाम, थर, वतन, लगायत घटना कसरी भएको हो ? प्रतिवादीले के- कसरी घटना घटाएका थिए ? पीडित र अभियुक्तलाई चिन्नु भएको छ, छैन ? कुनै रिसिवी वा लेनदेन थियो कि ? भन्ने जस्ता विभिन्न प्रश्नहरू अदालतमा ती साक्षीहरूसँग बकपत्र गराईन्छ । कानुन व्यवसायीहरूले साक्षी बकपत्रको क्रममा जिरह समेत गर्ने प्रावधान रहेको हुन्छ । यसै साक्षीहरूको बकपत्रबाट थप प्रमाणहरू बुझी मुद्दा टुंगोमा पुग्न सजिलो हुन्छ ।

लिखित बहस नोट:

वादी प्रतिवादीको तर्फबाट बहस गर्ने सरकारी वकिल तथा कानून व्यवसायीहरूले सम्बन्धित मुद्दासँग जोडिएर आ- आफ्नो प्रतिक्रिया सहित अदालतमा पेश गर्ने लिखित पत्र नै लिखित बहस नोट हो । यसमा वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट जिल्ला न्यायाधिवक्ता र प्रतिवादीको तर्फबाट कानून व्यवसायीले आ-आफ्नो पक्षमा लिखित बहस नोट अदालतमा पेश गर्दछन् ।

फैसला:

फैसला भन्नाले अदालतबाट मुद्दाको अन्तिम किनारा लाग्नु हो । अदालतले लिएको आवश्यक अभियुक्तको बयान, साक्षी बकपत्र, लिखित बहस नोट, दसी प्रमाण तथा अन्य आवश्यक प्रमाण संकलन गरीसकेपछि आवश्यक प्रमाणहरू बुझी तथा दुवै पक्षका कानून व्यवसायीहरूको बहस सुनेर अदालतको न्यायाधीशले फैसला गर्दछन् । उक्त फैसलामा अपराध कस्ले गरेको ? पिडित को हो ? अपराधी ठहरिए कति सजाय र क्षतिपूर्तीको हकमा भए क्षतिपूर्ति कति भराउने आदि बारे उल्लेख गरी फैसला न्यायाधीशबाट गरीन्छ र फैसलाको पूर्ण पाठ सम्बन्धित न्यायाधीशको ईजलाश सहायक वा मुद्दा फाँटको सहयोग बाट तयार गरी न्यायाधीशले प्रमाणित गर्दछन् ।

पुनरावेदन गर्ने, मुद्दा दोहो-याई हेर्ने, पुनरावलोकन गर्ने:

जिल्ला अदालतले गरेको फैसला चित्त नबुझे उच्च अदालत र उच्च अदालतले गरेको फैसलामा चित्त नबुझे सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्न पाईन्छ । कुनै पनि मुद्दाको हार्ने पक्षलाई फैसलामा चित्त नबुझेमा यति समय भित्र उच्च अदालतमा जानु भनी फैसलाको प्रतिलिपी सहित म्याद/पत्र दिईन्छ र उक्त फैसला चित्त नबुझे पक्षले तोकिएको म्यादभित्र उच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्न पाउने प्रावधान छ । त्यस्तै उच्च अदालतको फैसलामा चित्त नबुझे सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्न पाउने व्यवस्था छ । सर्वोच्च अदालतलमा पुनरावेदन नलाग्ने मुद्दाहरूमा उच्च अदालतले गरेको फैसला वा अन्तिम आदेश निम्नलिखित अवस्था सर्वोच्च अदालतले दोहो-याई हेर्न सक्ने गरी न्यायको ढोका खुला राखिएको छ ।

- क) उच्च अदालतको फैसला वा अन्तिम आदेशमा गम्भीर कानूनी त्रुटी भएमा
- ख) सर्वोच्च अदालतलबाट स्थापित कानूनी सिद्धान्त वा नजिरको पालना नगरेको वा गलत किसिमले व्याख्या गरी प्रयोग गरेको,
- ग) सार्वजनिक सम्पत्ति सम्बन्धी विवाद समावेश भएको मुद्दामा मिसिल संलग्न प्रमाणको उचित मुल्यांकन नभएको कारणले सार्वजनिक सम्पत्ति हिनामिना भएको वा त्यस्तो सम्पत्तिमा क्षतिपुगेको, वा
- घ) बालक, महिला, बृद्ध, अपाङ्ग वा मानसिक रोगबाट पीडित व्यक्तिको उचित प्रतिनिधित्व हुन नसकी इन्साफमा तात्त्विक असर परेको ।

सर्वोच्च अदालतले आफ्नो फैसला वा अन्तिम आदेश लाई निम्न लिखित अवस्थामा पुनरावलोकन गर्न सक्छ ।

क) मुद्दामा भएको इन्साफमा ता तत्त्विक असर (Material difference) पर्ने किसिमको कुनै प्रमाण रहेको तथ्य मुद्दा किनारा भएपछि मात्र सम्बन्धित पक्षलाई थाहा भएको देखिएमा वा

ख) सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित नजिर वा कानूनी सिद्धान्तको प्रतिकूल निर्णय भएको देखिएमा ।

तर एक पटक सो फैसला वा अन्तिम आदेशको पुनरावलोकन गरीसकेको भएमा, पुनरावलोकनको लागि परेको निवेदनमा उठाईएका प्रश्नहरू सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासमा पनि उठाईएको र त्यसको न्यायाधीशहरूको राय नमिली पूर्ण इजलासबाट सुनुवाई भएकोमा सो प्रश्नहरूको निरूपण गरी निर्णय भईसकेको अवस्थामा भने सर्वोच्च अदालतले आफ्नो फैसला वा अन्तिम आदेशको पुनरावलोकन गर्दैन ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

- नेपालको संविधान
- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

नेपालको संविधानमा शक्ति पृथकीकरण तथा नियन्त्रण र सन्तुलन

कवीन्द्रप्रसाद लम्साल ^a

सारांश

कानून निर्माण गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने र व्याख्या गर्ने कार्य सरकारका तीन फरक-फरक अङ्ग (विधायिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका) बीच विभाजन गर्नुपर्ने मान्यता नै शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त हो । यस सिद्धान्तले राज्यका तीनवटै अङ्ग स्वतन्त्र हुनुपर्ने मान्यता राख्दछ । पूर्ण शक्ति पृथकीकरणले स्वतन्त्रताका नाममा कुनै अङ्गमा स्वेच्छाचारिता, निरङ्कुशता र प्रभावहीनता बढ्न गई राज्यका अङ्गबीचको सम्बन्ध नै समाप्त हुने खतरा हुन सक्दछ । त्यसैले नागरिक स्वतन्त्रताको रक्षा गर्न तीन अङ्गहरू एकले अर्कोलाई आवश्यकता अनुसार अङ्कुश लगाउन सक्ने गरी व्यवस्था गरीनु जरूरी हुन्छ, त्यसैलाई शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रण भनीन्छ । यस लेखमा शक्ति पृथकीकरण तथा नियन्त्रण र सन्तुलनको अवधारणाको विकास र नेपालको संविधानमा सङ्घीय एकाइबीचको अन्तरसम्बन्धका सन्दर्भमा चर्चा गर्ने प्रयास गरीएको छ ।

परिचय

जनसङ्ख्या, भूगोल, सरकार, सम्प्रभुता जस्ता तत्वहरूको संयोजनबाट राज्यको स्थापना हुन्छ । राज्य अमूर्त मान्यता भएकाले यसमा प्राण प्रतिष्ठा गरी यसका अमूर्त इच्छाहरूलाई मूर्तता प्रदान गर्ने कार्य सरकारले गर्दछ । यसर्थ सरकार राज्यको अभिकर्ता हो । परम्परागत दृष्टिले राज्यसँग तीनवटा शक्ति सन्निहित हुन्छन् अर्थात् राज्य सञ्चालनार्थ तीनवटा कार्य अपरिहार्य मानिन्छ । ती हुन् - विधि निर्माण, विधि कार्यान्वयन र विधिको व्याख्या । सरल शब्दमा कानून निर्माण गर्ने, कानूनको कार्यान्वयन गर्ने र कानूनको व्याख्या गर्ने कार्य नै राज्यका परम्परागत कार्य हुन् । राज्यका यी तीन कार्यहरू यसका तीन अङ्गहरू क्रमशः व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकामा विभक्त गर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त नै शक्ति पृथकीकरण हो । यस सिद्धान्तानुसार विधायिकाले कानून निर्माण गर्दछ, कार्यपालिकाले उक्त कानून कार्यान्वयन गर्दछ र न्यायपालिकाले ती कानूनहरूको आधारमा न्यायसम्पादन गर्दछ । यसलाई सरकारको त्रिअङ्गी सिद्धान्त (Trinity Theory of Government) भनीन्छ । शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तको सरोकार राज्यका यिनै तीन अङ्गबीचको आपसी सम्बन्धसँग छ । यस सिद्धान्तको मूल मर्म राज्यका प्रत्येक अङ्गको अधिकार तथा कार्यक्षेत्र पृथक पृथक हुनुपर्दछ; प्रत्येक अङ्गको सीमा निश्चित हुनुपर्दछ र एक अङ्गले अर्को अङ्गको कार्यक्षेत्र वा अधिकारक्षेत्रमा हस्तक्षेप वा अतिक्रमण गर्नु हुँदैन भन्ने हो ।

आधुनिक समयमा शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तलाई नयाँ उचाइमा पुऱ्याई यसलाई राजनीतिशास्त्रको एक महत्वपूर्ण अन्तरवस्तु बनाउने श्रेय फ्रान्सेली विचारक मन्टेस्क्यूलाई जान्छ । वैयक्तिक स्वतन्त्रताका हिमायती मन्टेस्क्यूले सन् १७४८ मा आफ्नो पुस्तक (The Spirit of Laws) मा यस सिद्धान्तबारे विस्तृत विवेचना गरेका छन् । उनका भनाइअनुसार 'व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको शक्ति एकै व्यक्ति वा व्यक्ति-समूहको हातमा केन्द्रित भयो भने कुनै प्रकारको स्वतन्त्रता रहन सक्दैन किनभने उक्त समयमा व्यवस्थापिकाले

आफूखुसी कानुन बनाएर लागू गर्न सक्ने भय हुन्छ । यदि न्यायाधीशको शक्तिलाई व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको शक्तिबाट पृथक् गरिँदैन भने नागरिकलाई स्वतन्त्रता प्राप्त हुँदैन । यदि न्यायपालिका र व्यवस्थापिकाको शक्ति सम्मिलित हुन पुग्यो भने नागरिकको जीवन र स्वतन्त्रतामाथि स्वेच्छाचारी नियन्त्रण हुन्छ किनभने यस्तो अवस्थामा न्यायाधीश विधि निर्मातासमेत हुन्छ । यदि न्यायपालिकीय शक्ति र कार्यपालिकीय शक्ति सम्मिलित हुन पुग्यो भने न्यायाधीश पूर्णरूपले हिंस्रक र दमनकारी बन्दछ । यदि एक व्यक्ति वा व्यक्ति-समूहले कानुन बनाउने, लागू गर्ने र फैसला गर्ने तीनवटै कार्य गर्न थाल्यो भने त्यहाँ विनाश अवश्यम्भावी छ । उनका भनाइमाथि दृष्टिगत गर्दा पुष्टि हुन्छ कि नागरिकस्वतन्त्रताको रक्षा गर्दै सरकारलाई निरङ्कुश, स्वेच्छाचारी र अराजक बन्नबाट नियन्त्रण गर्न नै शक्ति पृथकीकरण सिद्धान्तको प्रादुर्भाव भएको हो । शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तले सीमित सरकारको अवधारणालाई प्रतिविम्बित गर्दछ ।

शक्ति पृथकीकरण सिद्धान्तका मूलभूत मान्यता : शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त केही मूलभूत मान्यतामा आधारित छ, जसलाई निम्न बमोजिम उल्लेख गरी चर्चा गर्न सकिन्छ:

एक व्यक्ति एकपटकमा एकभन्दा बढी अङ्गको सदस्य हुनु हुँदैन : वैयक्तिक स्वतन्त्रताको रक्षार्थ सरकारका व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकासम्बन्धी शक्ति र अधिकारहरू एकै स्थानमा सम्मिलित हुनुहुँदैन अपितु पृथक्-पृथक् व्यक्ति वा व्यक्ति-समूहमा विभाजित गरी पृथक् पृथक् ढङ्गले प्रयोग गरीनुपर्दछ । उदाहरणका लागि, एकै व्यक्ति एकैपटकमा विधायिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकाको सदस्य हुनुहुँदैन र हुन पनि सक्दैन ।

एक अङ्गले अर्को अङ्गको कार्य गर्नु हुँदैन: सरकारका तीन अङ्गबीच शक्तिको स्पष्ट विच्छेदीकरण वा सीमाङ्कन हुनुपर्दछ र तिनका कार्यक्षेत्रसमेत निश्चित गरीनुपर्दछ । यसको तात्पर्य हो, विधायिकाले कानुन बनाउने, कार्यपालिकाले उक्त कानुनका अधीनमा रही शासन सञ्चालन गर्ने तथा न्यायपालिकाले उक्त कानुनको व्याख्या गर्ने, न्यायसम्पादन गर्ने र अपराधीलाई दण्ड-सजाय दिने कार्य गर्नुपर्दछ ।

एक अङ्गले अर्को अङ्गको कार्यक्षेत्रमा हस्तक्षेप गर्नु हुँदैन: आफ्नो अधिकार वा कार्यक्षेत्र र सीमाभित्र प्रत्येक अङ्ग पूर्णतः स्वतन्त्र एवं सर्वोच्च हुनुपर्दछ र तिनले एकअर्काको अधिकार वा कार्यक्षेत्रमा हस्तक्षेप र अतिक्रमण गर्नुहुँदैन । यसको तात्पर्य हो, विधायिका र कार्यपालिकाले अदालतको न्यायिक प्रक्रियामा, कार्यपालिका र न्यायपालिकाले विधायिकी कार्यमा र विधायिका र न्यायपालिकाले शासकीय प्रक्रियामा हस्तक्षेप गर्नु हुँदैन ।

शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तले उल्लिखित मान्यताहरूको वकालत गरे तापनि शक्ति विभाजन गर्दा एक अङ्गले अर्को अङ्गको शक्ति र अधिकारका लागि नियन्त्रण र सन्तुलनको काम गर्न सक्ने गरी गर्नुपर्दछ, जसबाट नागरिकस्वतन्त्रताको रक्षा भई सरकारको कुनै पनि अङ्ग निरङ्कुश, स्वेच्छाचारी र अराजक बन्न पाउँदैन ।

नियन्त्रण र सन्तुलनको सिद्धान्त

सरकार निरङ्कुश, स्वेच्छाचारी र अराजक नबनोस्, वैयक्तिक स्वतन्त्रताको रक्षा होस् र सरकारका काममा विशिष्टता कायम होस् भन्ने ध्येयले शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तको जन्म भएको हो । पूर्ण शक्ति

पृथकीकरणले सरकारको कुनै अङ्ग निरङ्कुश नहोस, बहुमतबाट अल्पमतको सुरक्षा होस् र सरकारका अङ्गहरूबीच वाञ्छित सहयोग र समन्वय कायम होस तथा शक्ति पृथकीकरणका बाबजुद पनि सरकारका अङ्गहरू सन्तुलित ढङ्गले अगाडि बढ्नु भन्ने धारणास्वरूप नियन्त्रण र सन्तुलनको अवधारणा विकास हुन गएको हो ।

कानून निर्माण गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने र व्याख्या गर्ने कार्य तीन फरक-फरक अङ्ग (विधायिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका) बीच विभाजन गर्नु शक्ति पृथकीकरण हो । यस सिद्धान्तले राज्यका तीनवटै अङ्ग स्वतन्त्र हुनुपर्ने मान्यता राख्दछ । पूर्ण शक्ति पृथकीकरणले स्वतन्त्रताका नाममा कुनै अङ्गमा स्वेच्छाचारिता, निरङ्कुशता र प्रभावहीनता बढ्न गई राज्यका अङ्गहरूबीचको सम्बन्ध नै समाप्त हुने खतरा हुन सक्दछ । त्यसैले नागरिकस्वतन्त्रताको रक्षा गर्न तीन अङ्गहरू एकले अर्कोलाई आवश्यकता अनुसार अङ्कुश लगाउन सक्ने गरी व्यवस्था गरीनु जरूरी हुन्छ, जसलाई शक्ति नियन्त्रण र सन्तुलन भनीन्छ । यसलाई अन्तरसम्बन्धको सिद्धान्त समेत भनीन्छ । नियन्त्रण र सन्तुलनको मान्यतानुसार निरपेक्ष शक्ति पृथकीकरणले विघटन निम्त्याउने खतरा रहने भएकाले सरकारका तीन अङ्गबीच Watertight Separation हुनुहुँदैन । अमेरिकी सांसद जोन एडम्सले अन्तरसम्बन्धको सिद्धान्त प्रतिपादन गरी तीन अङ्गबीच पृथकीकरण मात्र होइन, अन्तरसम्बन्ध पनि छ भन्ने विषयलाई अगाडि ल्याएपछि नियन्त्रण र सन्तुलनको सिद्धान्तले प्राथमिकता पाएको हो । नियन्त्रण र सन्तुलनले एक अङ्गले अर्को अङ्गलाई अराजक, अनियन्त्रित एवं निरङ्कुश बन्नबाट अङ्कुश लगाउँछ । अतः यो सिद्धान्त पृथकीकरणको विरोधी नभई तीन अङ्गबीच समन्वय, सहकार्य, सहयोग र अन्तरसम्बन्ध स्थापित गर्ने ध्येयले प्रादुर्भाव भएको पृथकीकरणकै सहयोगी सिद्धान्त हो । यसको मूल मर्म विधायिका जनतमतका नाममा, कार्यपालिका शक्तिका आडमा र न्यायपालिका कानूनको व्याख्या गर्ने नाम निरङ्कुश र स्वेच्छाचारी बन्नुहुँदैन र सबैले संवैधानिक सीमाभित्र रही आफ्नो धर्म निर्वाह गर्नुपर्छ भन्ने हो ।

नेपालको संविधानमा शक्ति पृथकीकरण तथा नियन्त्रण र सन्तुलन

नेपालको वर्तमान संविधानको भाग-७ को धारा ७५ बमोजिम नेपालको कार्यकारिणी अधिकार मन्त्रिपरिषद्मा, भाग-८ को धारा १०९ बमोजिम व्यवस्थापकीय अधिकार सङ्घीय संसद्मा र भाग-११ को धारा १२६ बमोजिम न्यायपालिकीय अधिकार अदालत तथा न्यायिक निकायमा रहने व्यवस्था छ । उल्लिखित व्यवस्थालाई सामान्य अर्थमा शक्ति पृथकीकरणका रूपमा लिन सकिन्छ । नेपाल संसदीय शासन प्रणाली अवलम्बन गरेको मुलुक भएकाले संविधानमा शक्ति पृथकीकरणभन्दा पनि नियन्त्रण र सन्तुलन सम्बन्धी व्यवस्था पर्याप्त मात्रामा पाउन सकिन्छ । नेपालको वर्तमान संविधान अनुसार सङ्घीय कार्यपालिका, सङ्घीय व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाबीचको नियन्त्रण र सन्तुलन वा अन्तरसम्बन्धलाई तल चर्चा गर्ने प्रयास गरीएको छ ।

क. सङ्घीय व्यवस्थापिका र सङ्घीय कार्यपालिकाबीच अन्तरसम्बन्ध (नियन्त्रण र सहयोग)

सङ्घीय संसद्ले सङ्घीय कार्यपालिकामाथि विभिन्न पक्षबाट सहयोग र नियन्त्रण गर्दछ । सङ्घीय संसद्ले बनाएको कानून कार्यपालिकाले कार्यान्वयन गर्दछ । नेपालको संविधानको धारा ६२ बमोजिम

निर्वाचन मार्फत राष्ट्रपतिको चयन संसदले गर्दछ । त्यसैगरी धारा ७६ बमोजिम सरकारको गठन संसदले गर्दछ । धारा ७६ को उपधारा (१०) बमोजिम प्रधानमन्त्री तथा अन्य मन्त्रीहरू संसदप्रति उत्तरदायी हुनुपर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै संविधानको धारा १०० अनुसार संसदले सरकारको विरुद्ध अविश्वासको प्रस्ताव ल्याउन सक्ने व्यवस्था छ । त्यसैगरी संविधानको धारा १०१ बमोजिम संसदले राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिका विरुद्ध महाअभियोग लगाउन सक्ने व्यवस्था छ । सरकारी विधेयक र बजेट तर्जुमा सरकारले गर्ने र सोको अनुमोदन संसदबाट गर्नुपर्ने व्यवस्था संविधानको धारा ११० मा गरीएको छ । कार्यपालिकाले गरेको सन्धि/सम्झौता संसदबाट अनुमोदन गराउनुपर्ने व्यवस्था संविधानको धारा २७९ मा छ । त्यसैगरी संविधानको धारा २९२ बमोजिम नेपालका राजदूतहरूको संसदबाट संसदीय सुनुवाइ हुनुपर्ने व्यवस्था छ ।

राष्ट्रपतिबाट संसदको अधिवेशन आह्वान र अन्त्य हुने (धारा ९३), संसदले पारित गरेका विधेयक राष्ट्रपतिले प्रमाणीकरण गरेपछि मात्र ऐन बन्ने (धारा ११३), संसदको अधिवेशन नचलेको अवस्थामा सरकारले अध्यादेश जारी गर्न सक्ने (धारा ११४), संसदलाई आवश्यक जनशक्ति र स्रोत-साधनको व्यवस्था सरकारले गर्ने जस्ता माध्यमबाट व्यवस्थापिकामाथि कार्यपालिकाले नियन्त्रण र सहयोग गर्दछ ।

सङ्घीय कार्यपालिका र न्यायपालिकाबीच अन्तरसम्बन्ध (नियन्त्रण र सहयोग)

कार्यपालिकाद्वारा गरीएको निर्णय, नियम, आदेश तथा नियमावलीको संवैधानिक परीक्षण गर्ने अधिकार संविधानको धारा १३३ ले न्यायपालिकालाई दिएको छ । यसबाट कार्यपालिकामाथि न्यायपालिकाको नियन्त्रण रहन्छ । न्यायालयलाई आवश्यक बजेट कार्यपालिकाले व्यवस्था गरीदिने, न्याय परिषद तथा न्यायसेवा आयोगको सदस्यमा कानुन मन्त्री सदस्य रहने र यहि परिषदको सिफारिसमा न्यायाधीशको नियुक्ति तथा सस्वा सम्बन्धी कार्य हुने, संवैधानिक परिषदको प्रमुख प्रधानमन्त्री हुने र यस परिषदको सिफारिसमा प्रधान न्यायाधीश नियुक्ति गर्ने, राष्ट्रपतिले अदालतद्वारा तोकिएका सजाय माफी, मुलतबी र परिवर्तन गर्न सक्ने जस्ता प्रावधानले कार्यपालिकाद्वारा न्यायपालिकामाथिको नियन्त्रण र सहयोगलाई प्रतिविम्बित गर्दछ ।

सङ्घीय व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाबीच अन्तरसम्बन्ध (नियन्त्रण र सहयोग)

संसदले प्रधान न्यायाधीश र अन्य न्यायाधीशको विरुद्ध महाअभियोग लगाउन सक्ने, संसदका आन्तरिक मामिला न्यायपालिकामा उठाउन नपाइने, न्यायपालिकाको वार्षिक प्रतिवेदन संसदमा छलफल हुने, न्यायपालिकाका पदाधिकारीहरूको संसदीय सुनुवाइ हुने, संसदले कानुन बनाई न्यायपालिकाको क्षेत्राधिकारमा घटबढ गर्न सक्ने जस्ता प्रावधानबाट व्यवस्थापिकाले न्यायपालिकामाथि नियन्त्रण र सहयोग गर्दछ । त्यसैगरी अदालतमा विचाराधीन मुद्दा संसदमा छलफल या बहस गर्न नपाइने, न्यायपालिकाले संसदले बनाएका कानुनहरूको संवैधानिक परीक्षण गर्ने र संविधानसँग बाफिएमा बाफिएको हदसम्म अमान्य घोषणा गर्न सक्ने, संसदले बनाएको कानुनको न्यायपालिकाद्वारा व्याख्या हुने, सर्वोच्च अदालतले नजिर निर्माण गरी संसदलाई चुनौती दिन सक्ने जस्ता प्रावधानले न्यायपालिकाद्वारा व्यवस्थापिकामाथिको नियन्त्रण र सन्तुलनलाई इङ्गित गर्दछ ।

उल्लिखित व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि नेपालको वर्तमान संविधानमा प्रधानमन्त्रीले संसदको विघटन गर्न नसक्ने, संसदले दुई वर्षसम्म प्रधानमन्त्री विरुद्ध अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्न नपाउने, एकपटक प्रस्ताव

अस्वीकृत भएमा पुनः एक वर्षसम्म अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्न नपाइने र संवैधानिक नियुक्तिका लागि संवैधानिक परिषदको सिफारिसपछि संसदीय सुनुवाइ हुनुपर्ने प्रावधान नियन्त्रण र सन्तुलनको सिद्धान्तसँग मेल नखाने देखिन्छ ।

नेपालका सङ्घीय एकाइबीच नियन्त्रण र सन्तुलन

नेपाल सङ्घीय राज्यमा स्यान्तरण भइसकेको छ । तीनै तहका सरकारहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । संविधानतः सङ्घीय एकाइहरू (सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह) आफ्ना क्षेत्राधिकारमा स्वतन्त्र र स्वायत्त छन् । स्थानीय तहको वडा समितिसम्म अधिकारको निक्षेपण भएको छ । सिद्धान्ततः लोकतन्त्रको स्थानीयकरण भएको देखिन्छ ।

संविधानले प्रदेश र स्थानीय तहलाई समेत विधायिकी, कार्यकारिणी र न्यायिक अधिकार प्रदान गरेको छ । यसका अतिरिक्त वित्तीय तथा प्रशासनिक अधिकार समेत सुम्पेको छ । संविधानले सङ्घीय एकाइबीचको सम्बन्ध सहअस्तित्व, सहकारिता र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित हुने व्यवस्था गरेको छ । यसरी दृष्टिगत गर्दा नेपालमा क्षितिजीय अन्तरसम्बन्ध (सरकारका तीन अङ्गबीचको अन्तरसम्बन्ध) मात्र नभई ठाडो अन्तरसम्बन्ध (सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको अन्तरसम्बन्ध) समेत गरेको देखिन्छ । नेपालको संविधान, अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन लगायतका कानूनमा भएका व्यवस्था अनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको अन्तरसम्बन्धलाई राजनीतिक/कार्यकारिणी, विधायिकी/कानुनी, वित्तीय, प्रशासनिक र न्यायिक दृष्टिकोणबाट चर्चा गर्ने प्रयास गरीएको छः

राजनीतिक/कार्यकारिणी अन्तरसम्बन्ध

नागरिकता: गाउँपालिका वा नगरपालिकाको सिफारिसमा प्रादेशिक पहिचानसहितको नागरिकता जिल्ला प्रशासन कार्यालयले प्रदान गर्ने व्यवस्था छ ।

राष्ट्रपतिको निर्वाचन: सङ्घीय संसदका सदस्य र प्रदेश सभाका सदस्य मतदाता रहेको निर्वाचक मण्डलबाट राष्ट्रपतिको निर्वाचन हुने संवैधानिक प्रावधान छ ।

राष्ट्रिय सभाको गठन: राष्ट्रिय सभाको निर्वाचन मण्डलमा गाउँ/नगरपालिकाका अध्यक्ष/उपाध्यक्ष र प्रमुख/उपप्रमुख तथा प्रदेश सांसदको संलग्नता रहन्छ ।

विवाद समाधान: सङ्घीय एकाइहरूबीच सीमा सम्बन्धी वा अन्य कुनै विषयमा विवाद उत्पन्न भएमा सोको समाधानका लागि संविधानको धारा २३४ ले अन्तरप्रदेश परिषदको व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी सङ्घीय विवाद निस्मरणका लागि संवैधानिक इजलास (संविधानको धारा १३७) र प्रदेश समन्वय परिषद् (स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा १०५) समेतको व्यवस्था गरीएको छ ।

निर्वाचन: निर्वाचन आयोग संघ अन्तर्गत रहने र यसले नै निर्वाचन सम्पन्न गर्ने गर्दछ ।

प्रदेश प्रमुख: सातै प्रदेशका लागि प्रदेश प्रमुखको राष्ट्रपतिले नियुक्ति गर्ने र निजको पदमुक्तिबाट राष्ट्रपतिबाट नै हुने व्यवस्था छ ।

प्रदेश सभा निलम्बन: कुनै प्रदेशमा नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता वा स्वाधीनतामा गम्भीर असर पर्ने किसिमको कार्य भएमा राष्ट्रपतिले उक्त प्रदेश मन्त्रपरिषदलाई आश्यकतानुसार

सचेत गराउन, प्रदेश मन्त्रिपरिषद र प्रदेश सभालाई बढीमा ६ महिनाका लागि प्रदेश सभा निलम्बन वा विघटन गर्न सक्ने व्यवस्था संविधानको धारा २३२ को उपधारा (घ) ले गरेको छ ।

निर्देशन: नेपाल सरकारले राष्ट्रिय महत्वका विषयमा संविधान र कानून बमोजिम प्रदेश र स्थानीय तहलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने र सोको पालना गर्नु सम्बन्धित प्रदेश वा स्थानीय तहको कर्तव्य हुने व्यवस्था छ ।

विधायिकी अन्तरसम्बन्ध

नेपालको संविधानअनुसार सङ्घीय कानून नेपालभर वा आवश्यकतानुसार नेपालको कुनै क्षेत्रमा मात्र लागू हुने गरी बनाउन सकिने, प्रदेश कानून प्रदेशभर वा प्रदेशको कुनै क्षेत्रमा मात्र लागू हुने गरी बनाउन सकिने, दुई या दुई भन्दा बढी प्रदेशले अनुसूची-६ मा उल्लिखित कुनै विषयमा आवश्यक कानून बनाउन नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गरेमा सङ्घीय संसदले आवश्यक कानून बनाउन सक्ने र त्यस्तो कानून सम्बन्धित प्रदेशको हकमा मात्र लागू हुने व्यवस्था छ ।

प्रदेश सभा निलम्बन भएको अवस्थामा उक्त प्रदेशमा सङ्घीय शासन लागू हुने र उक्त प्रदेशको एकल अधिकारमा परेको विषयमा सङ्घले कानून बनाउन सक्ने र सोही प्रदेशमा मात्र लागू हुने व्यवस्था संविधानको धारा २३२ ले गरेको छ ।

प्रदेश र स्थानीय तहले संविधान र सङ्घीय कानून अनुकूलन हुने गरी कानून निर्माण गर्न सक्ने, जसका लागि संघसँग समन्वय गर्नुपर्ने र संघले सहयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

स्थानीय तहले आफ्नो अधिकार सूचीमा उल्लिखित विषयमा कानून निर्माण गर्न सक्ने र सो कानून सोही स्थानीय तहमा मात्र लागू हुन्छ ।

अनुसूची-६ मा उल्लिखित विषयमा संविधान संशोधन गर्नुपरेमा प्रदेशको सहमति आवश्यक पर्दछ ।

स्थानीय तहको कानून निर्माण प्रक्रिया प्रदेशले तोकिए बमोजिम हुने व्यवस्था छ ।

साभ्रा अधिकार वा आर्थिक क्षेत्रको अन्य विषयमा संघले प्रदेश समेतलाई लागू हुने गरी कानून निर्माण गर्न सक्दछ ।

तीन तहबीच आवश्यक समन्वयका लागि संघले कानून निर्माण गर्न सक्दछ ।

वित्तीय अन्तरसम्बन्ध

संविधान अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक क्षेत्राधिकारका विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतबाट राजस्व उठाउन सक्ने व्यवस्था छ । त्यसैगरी नेपाल सरकारले संकलन गरेको राजस्व संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बीच न्यायोचित वितरण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । संघले प्रदेश र स्थानीय तहलाई र प्रदेशले स्थानीय तहलाई वित्तीय समानीकरण, समपूरक, सशर्त र विशेष गरी चार प्रकारका अनुदान प्रदान गर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा १०५ ले प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक तथा वित्तीय नीति तर्जुमा गर्दा नेपाल सरकारको आर्थिक तथा वित्तीय नीतिको अनुसरण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

प्रशासनिक अन्तरसम्बन्ध

संविधान अनुसार राष्ट्रसेवक कर्मचारीलाई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा समायोजन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी प्रदेश प्रमुख सचिव र प्रदेश सचिव तथा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत संघले तोक्ने, तोकिए बमोजिम संघले स्थानीय तहबाटै तलबभत्ता खाने गरी दुई वर्षका लागि कर्मचारी काजमा खटाउन सक्ने व्यवस्था छ । प्रदेश लोकसेवा आयोग गठन नभएका अवस्थामा सङ्घीय लोकसेवा आयोगले स्थानीय तहका लागि आवश्यक कर्मचारी नियुक्तिका लागि परीक्षा सञ्चालन तथा सिफारिस गरेर सहयोग गरीरहेको देखिन्छ ।

न्यायिक अन्तरसम्बन्ध

नेपालको संविधानले एकीकृत प्रकृतिको न्यायप्रणालीका रूपमा सर्वोच्च अदालतको व्यवस्था गरेको छ । सर्वोच्च अदालत अन्तर्गत रहने गरी प्रत्येक प्रदेशमा उच्च अदालत र प्रत्येक जिल्लामा जिल्ला अदालत रहने व्यवस्था छ । उच्च अदालतले गरेको निर्णय उपर सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन हुन सक्दछ । त्यसैगरी स्थानीय स्तरका विवाद निरूपणका लागि न्यायिक समिति रहने र उक्त समितिको निर्णय उपर जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

उल्लिखित व्यवस्थाहरूमाथि दृष्टिगत गर्दा नेपालको सङ्घीय प्रणाली स्वशासन र सहशासनको सिद्धान्तमा आधारित भई सङ्घीय एकाइबीच सहअस्तित्व, सहकार्य, समन्वय र पारस्परिक सहयोगको मान्यतालाई स्थापित गर्न खोजिएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

राज्यशक्ति र अधिकारलाई तीन अङ्गबीच पृथकीकरण गरे तापनि ती अङ्गबीच सहयोगात्मक र नियन्त्रणात्मक अन्तरसम्बन्ध कायम गरी क्रियाशील तुल्याउन शक्ति सन्तुलन तथा नियन्त्रण आवश्यक हुन्छ । नेपालको संविधानले भने शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रणका प्रचलित विशेषतामा केही परिमार्जन गरी मौलिक किसिमले अभ्यास गर्ने व्यवस्था गरेको छ । प्रधानमन्त्रीले संसदको विघटन गर्न नसक्ने, संसदले दुई वर्षसम्म प्रधानमन्त्री विरुद्ध अविश्वासको प्रस्ताव पेश गर्न नपाउने र संवैधानिक नियुक्तिका लागि संवैधानिक परिषद्को सिफारिसपछि संसदीय सुनुवाइ हुनुपर्ने जस्ता प्रावधानलाई नेपालको सन्दर्भमा मौलिक विशेषता मान्न सकिन्छ । सङ्घीय प्रणाली अवलम्बन गरेको सन्दर्भमा नेपालमा क्षितिजीय अन्तरसम्बन्ध (सरकारका तीन अङ्गबीचको अन्तरसम्बन्ध) मात्र नभई ठाडो अन्तरसम्बन्ध (सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको अन्तरसम्बन्ध) समेत रहेको देखिन्छ । यसका अलवा राज्यका अङ्ग, सरकारका तह तथा संवैधानिक निकायहरूका बीचमा समेत शक्ति पृथकीकरण तथा नियन्त्रण र सन्तुलन कायम भएको पाईन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान
- अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
- राजनीतिशास्त्र, प्रा. कृष्ण पोखरेल
- विकिपिडिया र विभिन्न वेबसाइटहरू

सारांश

सबै जनतालाई एउटै खालको सेवा प्रदान गरेर सामाजिक न्यायको लक्ष्य प्राप्त हुदैन । त्यसैले विशेष वर्ग समुदाय एवं क्षेत्रलाई राज्यले दिने विशेष सेवा सुविधा एवं सहूलियतलाई सामाजिक सुरक्षा भनीन्छ । UDHR १९४८ अनुसार बेरोजगारी, बिरामी, अशक्तता, विधवा, बुढेसकाल वा आफ्नो काबू बाहिरका परिस्थितिहरूमा मानिसलाई प्रदान गरीने सुरक्षालाई सामाजिक सुरक्षाको रूपमा परिभाषित गरेको छ । समाजमा सबै वर्ग, समुदाय, भाषा भाषी, लिङ्ग, धर्मका मानिसले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने, सामाजिक क्रियाकलापमा सहभागिता हुन पाउने तथा सामाजिक वस्तुको उपयोग गर्न पाउने अवस्थाको सिर्जना हो सामाजिक सुरक्षा । आवास, खाद्यन्न, स्वास्थ्य, शिक्षा, क्षेत्रमा रहने पहुँच पनि विस्तृत अर्थमा सामाजिक सुरक्षा हो । समाजका विभिन्न व्यक्ति, वर्ग, क्षेत्र, समुदाय तथा सम्प्रदायको सुरक्षा व्यवस्था एवं प्रक्रिया नै सामाजिक संरक्षण / सुरक्षा हो । सिद्धान्ततः सामाजिक सुरक्षा सबैको लागि हो । तर व्यवहारतः सामाजिक सुरक्षा भन्नाले समाजका सिमान्तकृत एवं कमजोर वर्ग व्यक्ति तथा समुदायको संरक्षण, बचाउ, उत्थान एवं विकास सम्बन्धी व्यवस्था, अवस्था र अनुभूति हो । संवेदनशीलताको लागि सार्वजनिक सुरक्षा पहिलो प्राथमिकता हो । नेपालमा सामाजिक सुरक्षा, संरक्षण र बचाउ लाई एउटै अर्थमा लिई सञ्चालन गरेको अवस्था छ । नेपालमा विशेष गरी आ.व. २०५१/५२ सालदेखि सुरु गरीएको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा उक्त कार्यक्रमले के कति प्रभाव पारेको छ ? र हाल कस्तो अवस्था रहेको छ भनी यस लेखमा चर्चा गर्ने प्रयास गरीएको छ ।

सामाजिक सुरक्षाको अवधारणा

आर्थिक, सामाजिक र शारीरिक रूपले कमजोरलाई न्यूनतम मानवीय आवश्यकताहरू पुरा गर्न गरीने संरक्षणको कार्यक्रम नै सामाजिक सुरक्षा हो । सामाजिक Risk र Vulnerabilities बाट समाजका मानिसहरूलाई बचाउने, जोगाउने वा संरक्षण गर्ने काम नै सामाजिक सुरक्षा, संरक्षण वा बचाउ हो । मानिसलाई नकारात्मक प्रभाव पार्ने तत्वहरूबाट जोगाउने र त्यसपछि व्यवस्थापन गर्ने काम हो सामाजिक सुरक्षा । सबै मानिसहरू समान र उचित अवस्थामा रहदैनन, समाजमा बेरोजगारी, गरिबी लगायतका वृद्धवृद्धा, अपांगता भएका कमजोर वर्ग समूह पनि हुन्छन । समाजमा विभिन्न विपद र खाद्य संकट वा अनिकाल पनि उत्पन्न हुन सक्छ यस्तो परिस्थितिमा सुरक्षा, संरक्षण वा बचाउ आवश्यक हुन्छ । यसरी मानिसको खुसी र सुखमा प्रतिकूल असर पार्ने अवस्थाबाट समाजका हरेक व्यक्तिलाई जोगाउन वा संरक्षण गर्ने कार्य नै सामाजिक सुरक्षा, संरक्षण वा बचाउ हो । यो मानव अधिकार सँग जोडिएको विषय हो ।

सामाजिक सुरक्षाको अवधारणा परम्परागत रूपमा राज्यको उदय संगै भएको हो । जनसचेतनाको

^a सङ्घीय संसद् सचिवालय

वृद्धि, मानव अधिकार, लोकतन्त्र, उदारीकरण तथा विश्वव्यापीकरण जस्ता लहरहरूले यस अवधारणालाई फन व्यापक विस्तार र प्राथमिकीकरण गर्दै ल्याएको छ ।

यो विशेष गरी औद्योगीकरण विकास पछि आएको राज्यको कल्याणकारी अवधारणा हो । सन १९३० पछि यसले व्यापकता पाएको पाईन्छ । सामाजिक सुरक्षाको अवधारणा सन् १९३५ मा Roosevelt ले अघि सारेका हुन । UDHR १९४८ र नागरिकका राजनैतिक, आर्थिक तथा सामाजिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ ले समेत सामाजिक सुरक्षालाई मानव अधिकारको अंगको रूपमा लिएको छ ।

शुरुका दिनमा ज्येष्ठ नागरीकलाई पेन्सन दिने कार्यबाट शुरु गरीएको यस कार्यक्रमले हाल व्यापक क्षेत्र ओगटेको छ । यसले हाल गरीब, बेरोजगार, ज्येष्ठ नागरिक, विस्थापितहरू, विकलाङ्गहरू, असहायहरू, विपदमा परेकाहरू, श्रमिकहरू, बालबालिकाहरू, एकल महिलाहरू, पिछडिएकाहरू लगायतका कमजोर वर्ग समूहहरूलाई समेटेको पाईन्छ ।

सामाजिक सुरक्षा किन ?

- मानव अधिकारको अभिन्न अंगको रूपमा रहेको हुन्छ ।
- विश्वव्यापी घोषणापत्रलाई मुर्तरूप दिन,
- सामाजिक सहिष्णुता कायम गर्न,
- विविधता व्यवस्थापन तथा विभेदको अन्त्य गर्न,
- व्यक्तिको पहिचान कार्यम गर्न,
- सुनिश्चित भविष्यको लागि,
- भ्रष्टाचार र अनियमिताता घटाउन,
- विपन्न र गरीबका लागि न्यूनतम आय सुनिश्चितताको लागि,
- उपभोग र वितरणको सुनिश्चितता गर्न,
- विपत्ति सामानका लागि,
- बञ्चित तथा सीमान्तीकृत वर्गको आर्थिक - सामाजिक कल्याण गर्न,
- सरकार र नागरिकहरू बीच सुसम्बन्ध कायम गराउन,
- सरकार र जनता बीच विश्वासको वातावरण सिर्जना गरी सरकारी क्रियाकलाप प्रति स्वामित्व स्थापित गर्न,

सामान्यतया सामाजिक सुरक्षाको लागि देहायका माध्यमहरू अवलम्बन गर्ने गरीन्छ :

- Social security fund
- Social insurance
- Social security tax
- Welfare fund
- Contributory fund
- Social assistance
- Employment scheme

- Targeted program
- Labor market schemes

नेपालमा विशेषगरी आ.व. २०५१/०५२ सालदेखि वृद्ध भत्ता दिने कार्यक्रमबाट यसलाई औपचारिक रूपमा अगाडी सारिएको हो । त्यस पश्चात यसलाई विभिन्न कार्यक्रमहरूसँग जोडेर अगाडी बढाउँदै आइएको छ । नेपालको वर्तमान संविधान, आवधिक योजना, विभिन्न विषयगत कानूनहरू, वार्षिक बजेट, नीति तथा कार्यक्रम, विभिन्न क्षेत्रगत तत्कालिक तथा दिर्घकालिन कार्यक्रमहरूले सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई संबोधन गरेको पाईन्छ ।

नेपालमा सञ्चालित सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू

वर्तमान संविधानको धारा ३६ को खाद्य सुरक्षाको हक, ३७ को आवासको हक, धारा ३८ को महिलाको हक, धारा ३९ को बालबालिकाको हक, धारा ४१ को ज्येष्ठ नागरिकको हक, लगायतका मौलिक हकहरू तथा धारा ५१ मा व्यवस्था गरीएका राज्यको नीतिहरूले सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूलाई संबोधन गरेको छ ।

नगद सहायता कार्यक्रमको रूपमा वृद्ध, एकल महिला, अपाङ्ग लगायतलाई भत्ता दिने कार्यक्रम, सुत्केरी सहायता कार्यक्रम, जोखिममा रहेका जाति /समुदायलाई विशेष सहायता कार्यक्रम, कर्णाली क्षेत्रका बासिन्दाको लागि विशेष सहायता कार्यक्रम, ज्येष्ठ नागरिक स्वास्थ्य उपचार कार्यक्रम, प्राकृतिक प्रकोपबाट पीडितलाई उद्धार तथा राहत कार्यक्रम, द्वन्द्वपीडित परिवार एवं बालबालिका सहायता कार्यक्रम, सहिद परिवार निर्वाह भत्ता लगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन ।

त्यसैगरी दुर्गम जिल्लाहरूमा निःशुल्क खाद्यान्न वितरण तथा ढुवानी, विद्यालयमा दिवा खाजा र तेल आदि वितरण, आयोडिनयुक्त नूनको वितरण कार्यक्रम, छात्रा एवं दलित र सीमान्तकृत समुदाय तथा कर्णाली क्षेत्रका बालबालिकालाई छात्रवृत्ति दिने कार्यक्रम, निशुल्क प्राथमिक उपचार प्रदान, निशुल्क प्रसुति सेवा, जोखिममा परेका समुदाय तथा ७५ वर्ष माथि र १५ वर्ष मुनिका बिरामीहरूको निशुल्क डायलोसिस र क्यान्सरको उपचार कार्यक्रम, लगायतका कार्यक्रमहरू मौजुदा छन ।

सामाजिक बिमा कार्यक्रमको रूपमा कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारालाई प्रदान गरीने उपदान, निवृत्तिभरण योजना /कार्यक्रम, नागरिक लगानी कोष, कामदारहरूको लागि कर्मचारी जीवन बिमा एव दुर्घटना बिमा, भौतिक सम्पत्ति सवारी साधन बिमा आदि व्यवस्थाहरू रहेका छन । त्यसैगरी रोजगार तथा सीप विकास कार्यक्रम, जीविकोपार्जन सम्बन्धी कार्यक्रमहरू, हेरचाह सम्बन्धी कार्यक्रमहरू लगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरीदै आएको छ ।

नेपालमा चुनौतिहरू

- विभिन्न निकायहरू मार्फत छरिएर कार्यान्वयन भइरहेका छन,
- त्यसलाई एकीकृत रूपमा सञ्चालन गर्नु,
- सञ्चालित कार्यक्रमहरूको सुव्यवस्थित रूपमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन हुने गरेको पाइदैन,
- सञ्चालित कार्यक्रमहरू पहुँच र प्रभावकारिताका हिसावले अपर्याप्त भएको महसुस हुनु,

- नीतिगत ढाँचाको अभाव रहेको,
- कार्यक्रमहरू वित्तीय र प्रशासनिक सम्भाव्यताको अध्यायन वा विश्लेषण विना कार्यान्वयन हुनु,
- सामाजिक सुरक्षामा संलग्न विभिन्न निकायहरू बीच समन्वय तथा तादाम्यता स्थापना गर्नु आफैमा चुनौतिको रूपमा रहेको देखिन्छ ।
- विविध आवश्यकताहरूको पहिचान गरी थप कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु तथा राष्ट्रिय ढाँचा तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नु जस्ता विभिन्न चुनौतिहरू देखिएका छन ।

सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन देहायका उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ :

- वास्तविक लक्षित समूहसम्म पुग्न सक्ने गरी कार्यक्रमहरू लागू गर्ने,
- राजस्वको दायरा बढाउने,
- धान्न सक्ने किसिमले सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
- धेरै निकायहरूबाट छरिएर कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुको सट्टा एउटै निकायबाट सञ्चालन गर्ने (एकल द्वार प्रणाली लागू गर्ने),
- सबै वर्ग, समूहलाई समेट्ने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने (कोही नछुटुन र कोही नदोहोरिउन),
- तथ्यांक संकलन लाई व्यवस्थित गर्ने,
- बैकिङ प्रणाली लागू गर्ने,
- विद्युतीय माध्यमको प्रयोगमा जोड दिने,
- अनुगमन मूल्यांकन प्रणाली लागू गर्ने,
- Assistance Model बाट मात्र नभई Insurance Model बाट पनि सञ्चालन गर्ने,
- संस्थागत सुधार गर्ने,
- स्पष्ट र विशिष्ट नीति तथा कार्यक्रम बनाउने,
- दुरुपयोगलाई निरुत्साहन गर्न राष्ट्रिय परिचयपत्र बनाउन जोड दिने
- विशेष कार्यक्रमहरूमा राज्यले गरेको लगानीबारे लक्षित वर्गलाई जानकारी दिने, चेतनशील बनाउने,
- अशक्त, वृद्धवृद्धा, बेरोजगारी, गरीब सबैलाई एउटै डालीमा हालेर हेर्नुको सट्टा उनीहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्था पृष्ठभूमि जस्ता पक्षहरूलाई समेत ध्यान दिएर फरक व्यवहार गर्न सकिने मापदण्ड निर्माण गर्ने,
- प्रवाह हुने सेवा वा वितरण हुने रकमको लेखापरीक्षणलाई कडाईका साथ कार्यान्वयन गर्ने,
- नयाँ सरकार आएपछि सार्वजनिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई आफ्नै ढंगबाट लैजाने भन्दा पनि सबैलाई सो बारे स्पष्ट र एकीकृत नीतिका साथ अधि बढ्न सक्नुपर्दछ ।

निष्कर्ष,

सामाजिक सुरक्षा मानव अधिकार तथा लोकतन्त्रसँग जोडीएको विषय हो । शुरुवाती चरणमा यसलाई आर्थिक विषयसँगबाट मात्र जोडेर लिने गरेपनि हाल विभिन्न आयामहरूबाट सञ्चालन गरिँदै आइएको छ । सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई सकारात्मक विभेद तथा समताका औजारको रूपमा पनि लिने गरीन्छ ।

सामाजिक सुरक्षा कमजोर वर्गको संरक्षण उत्थान विकासमा केन्द्रीत हुन्छ । सामाजिक सुरक्षाको लक्ष्य एवं गन्तव्य सामाजिक न्याय हो । सामाजिक सुरक्षा साधन हो भने सामाजिक न्याय साध्य हो । नेपालमा सामाजिक सुरक्षाका कार्यलाई विशेष गरी भत्तासँग जोडी सस्तो राजनीतिक लोकप्रियताको लागि जोड दिएको तितो यथार्थता रहेको पाईन्छ । प्रत्येक नयाँ सरकारले प्रत्येक वर्ष हचुवाको भरमा भत्ता रकम वृद्धि गर्ने र लोकप्रियता बटुल्ने प्रयास गरेको पाईन्छ । तर यस्तो कार्यक्रमले वास्तविक लक्षित वर्गमा कस्तो प्रभाव परेको छ ? यस्ता वितरित भत्ताको प्रयोग कसरी भइरहेको छ त ? लक्षित वर्ग समूह भन्दा बाहिरका समूहले पनि फाइदा लिइराखेका छन की ? जस्ता प्रश्नहरू अनुत्तरित देखिन्छन । अव सामाजिक सुरक्षाका विषयलाई राजनीतिकरण नगरी एवं भत्ता कार्यक्रमको रूपमा मात्र सीमित नगरी अन्य विकल्पहरू पनि खोज्ने की ?

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान(२०७२),कानून किताब व्यवस्था समिति
- अधिकारी सुरेश, शाखा अधिकृत, तृतीय पत्र
- भट्टराई ज्ञानेश्वर, बृहत ज्ञानकोष
- पन्ध्रौ आवधिक योजना (राष्ट्रिय योजना आयोग)
- विभिन्न वेबसाइटहरू ।

मानव अधिकार र नेपालमा मानव अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था

विमला गौतम^a

सारांश

मानव अधिकार मानवीय व्यवहारको उच्चतम आदर्श हो । विकसित देशको सभ्यता र संस्कारको परीक्षण गर्ने कसी हो, मानव अधिकार । राज्यले आफ्ना नागरिकहरूको अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनमा के कति व्यवस्थापन गरेको छ सोहि आधारमा त्यो राज्यको सभ्यता र संस्कार मापन गरीन्छ । सदियौं देखि विकसित हुदै आएको मानव अधिकार अहिले धेरै आयमहरूमा फैलिएको छ । भनीन्छ, व्यक्तिले अपराध गर्दछ तर राज्यले मानव अधिकारको उल्लंघन गर्दछ । मानव अधिकारको संरक्षणको दायित्व मुलत राज्यमा नै निहित हुने भएकाले राज्यको तर्फबाट हुने मानव अधिकारको उल्लंघन कुनै पनि रूपमा स्विकार्य हुदैन । सामाजिक संरचनाको जटिलता र मानविय महत्वकांक्षाका साथै प्रविधिको विकासका कारण अब राज्यले मात्र मानव अधिकारको एकलो संरक्षक हुन सक्ने स्थिति छैन । यसका लागि सचेत नागरिक समाजको निगरानी अपरिहार्य छ । भन द्वन्द्वका अवस्थामा त यसको प्रभावकारीता र गतिशिलता अभै आवश्यक ठहरिएको छ । सैद्धान्तिकरूपमा नेपालले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा मानव अधिकार प्रति देखाएको प्रतिबद्धता प्रशंसा गर्न लायक छ तर व्यवहारमा नेपालको मानव अधिकारको स्थिति संकटग्रस्त रहेको भनी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा व्यापक आलोचना भैरहेको छ । मानव अधिकारको क्षेत्रमा संवेदनशिलता र व्यवहारिक प्रतिबद्धता अबको आवश्यकता हो ।

मानव अधिकार

प्रतिष्ठित एवं पुर्ण मानवीय जीवनका खातिर अपरिहार्य हुने नैसर्गिक सार्वभौम एवं प्राकृतिक अधिकारको समुच्च रूप हो मानव अधिकार । मानवको जिउधन, समानता र स्वतन्त्रताको संरक्षणका खातिर जन्मसिद्ध प्राप्त हुने अधिकार नै मानव अधिकार हो । मानव अधिकार सर्वव्यापी, सर्वमान्य, नैसर्गिक र अविभाज्य विषय हो । राज्यको निरंकुशता वा अराजकतालाई नियन्त्रण गर्ने अहिंसात्मक संयन्त्र पनि हो ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार ऐन, २०६८ ले व्यक्तिको स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासंग सम्बन्धीत संविधान तथा अन्य प्रचलित कानुनद्वारा प्रदान गरीएका अधिकार तथा नेपाल पक्ष भएको मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामा निहित अधिकारलाई मानवअधिकार भनी परिभाषित गरेको छ ।

मानव अधिकार भित्र प्रकृति प्रदत्त अधिकार, जन्मसिद्ध अधिकार, व्यक्तिका आधारभुत अधिकार र स्वतन्त्रता, मानवीय मर्यादासंग सम्बन्धित अधिकार कानुनी तथा मौलिक अधिकार आदि पर्दछन ।

अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ

हामी अधिकार र न्याय कसैलाई बेच्ने छैनौं कसैलाई इन्कार गर्ने छैनौं र कसैलाई ढिला गर्ने छैनौं भन्ने मुल उद्घोष रहेको सन् १२१५ को Magna Carta लाई मानव अधिकारको पहिलो र अहिलेसम्मको

^a लेखापाल, हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र ।

आधार दस्तावेजका रूपमा लिने गरीन्छ । त्यसपछी विशेषतः सत्रौं शताब्दीबाट मानव अधिकार सम्बन्धी वैचारीक दर्शनहरू प्रतिपादन भएका छन ।

सन् १६२८ को Adward Coke को अधिकार पत्र जसले कुनै पनि व्यक्तिलाई मनोमानी गिरफ्तार गर्न नपाउने र शान्तिको समयमा सैनिक प्रयोग गर्न नपाउने व्यवस्था गर्दै नागारिक स्वतन्त्रतामा जोड दिएको थियो । सन् १६८८ को गौरवमय क्रान्ति जसले वेलायतामा राजा र जनताका प्रतिनिधि बीच सम्झौता गराई कानुनको अगाडि समानता र कानुनको सर्वोच्चता लगायत कुनै पनि व्यक्तिलाई क्रुर र अमानवीय रूपमा यातना दिन नपाउने अधिकारको घोषणा गर्यो जसलाई Bill Of Rights भनीन्छ । ४ जुलाई १७७६ को स्वाधिनताको अमेरिकी घोषणापत्र, सन १७८९ को मानव अधिकारको फ्रान्सेली घोषणापत्र सन्, १८१५ को भियना कांग्रेसले जनहत्या रोक्ने र दास प्रथा र दास व्यापारलाई निरुत्साहित गर्ने प्रयास, सन्, १८९० को ब्रसेल्स सम्मलेनले देह व्यापारलाई अवैधानिक घोषणा, सन १९२६ को दासत्व महासन्धी जस्ता विभिन्न घोषणापत्र, प्रयास र महासन्धी मानव अधिकारको प्रबर्द्धन गर्ने क्रममा भएका प्रयास हुन । सन् १९४१ मा फ्राङ्कलिङ रूजबेल्टले अमेरिकी कांग्रेसमा सम्बोधनको क्रममा Human Rights नामक वाक्यांशको प्रयोग गरेका थिए । पछि सन् १९४५ मा स्थापित UNO को बडापत्र लगायताका दस्तावेजमा सो वाक्यांशको प्रयोग गरियो । सो बडापत्रमा मानव जातिलाई युद्धको विभिषिकाबाट बचाउने र मौलिक मानव अधिकारहरूमा मानवीय व्यक्तिको मर्यादा र मुल्यमा ठुला र साना राष्ट्रहरूमा नर-नारीहरूको समान हकमा विश्वास पुन दृढ गराउने संकल्प गरीएको पाईन्छ । वर्तमान विश्वको मानव अधिकार सम्बन्धी विषयको औपचारिक संरक्षक UNO लाई मानिएको छ ।

UNO को बडापत्रमा उल्लेखित प्रावधानहरूको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा १० डिसेम्बर १९४८ मा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ जारी गरियो । ३० धारा रहेको यो घोषणापत्रमा धारा ३ देखि २१ सम्म नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार र धारा २२ देखि २७ सम्म आर्थिक सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार समावेश छन ।

हालसम्म नेपाल मानव अधिकार सम्बन्धी ७ वटा महासन्धीको पक्ष राष्ट्र भएको छ ।

- रंगभेद विरुद्धको महासन्धी, १९६५
- नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रीय महासन्धी, १९६६
- आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय महासन्धी ,१९६६
- महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव सम्बन्धी महासन्धी ,१९७९
- यातना विरुद्ध महासन्धी, १९८२
- मानव अधिकार महासन्धी, १९८९
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार सम्बन्धी महासन्धी, २००६

निम्न २ वटा महासन्धीहरूमा नेपाल पक्ष राष्ट्र हुन बाकी छ ।

- आप्रवास कामदार र तिनका परिवारको अधिकार सम्बन्धी महासन्धी,
- बलपूर्वक व्यक्ति वेपत्ता पार्ने कार्य विरुद्धको महासन्धी,

नेपाली सन्दर्भ

नेपालमा वि. सं. २०५३ साल पौष २४ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार ऐन २०५३ जारी भएको थियो । जस अनुसार वि. सं. २०५७ सालमा मानव अधिकारको स्थापना भएको थियो । वि. सं. २०६३ सालको अन्तरिम संविधान को भाग १५ धारा १३१ मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई संवैधानिक हैसियत दिएको थियो। यसै सन्दर्भमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ मार्फत यस आयोगको काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्यविधिलाई व्यवस्थित गरेको पाईन्छ ।

नेपालमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग- नेपालको संविधान भाग २५ (धारा २४८-२४९)

गठन- नेपालमा संवैधानिक निकायको रूपमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग रहेको छ । यसमा अध्यक्ष र अन्य चार जना सदस्य रहने व्यवस्था छ । राष्ट्रपतिले संवैधानिक परिषदको सिफारिसमा अध्यक्ष र सदस्यको नियुक्ति गर्ने प्रावधान छ ।

अध्यक्ष र सदस्यको पदावधी नियुक्तिको मितिले ६ वर्षको हुने र पुनः नियुक्ति हुन नसक्ने व्यवस्था छ । तर सदस्यलाई अध्यक्ष पदमा नियुक्ति गर्न सकिने र त्यसरी नियुक्ति भएमा पदावधि गणना गर्दा सदस्य भएको अवधिलाई समेत जोडी गणना छ ।

देहायको अवस्थामा अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त हुने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ ।

क. राष्ट्रपति समक्ष लिखित राजिनामा दिएमा

ख. निजको विरुद्ध महाअभियोगको प्रस्ताव पारित भएमा

ग. शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताको कारण सेवामा रही कार्यसम्पादन गर्न असमर्थ रहेको भनी संवैधानिक परिषदको सिफारिसमा राष्ट्रपतिले पदमुक्त गरेमा

घ. मृत्यु भएमा ।

अध्यक्ष र सदस्य पदमा नियुक्तिका लागि योग्यता

क. अध्यक्षको हकमा मानव अधिकारको संरक्षण र संबर्द्धनको क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुर्याएका प्रधानन्याधीश वा सर्वोच्च अदालतको न्यायधीशको पदबाट सेवा निवृत्त व्यक्ति वा मानव अधिकारको संरक्षण र संबर्द्धन वा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कम्तिमा बीस बर्ष क्रियाशिल रही विशिष्ट योगदान पुर्याई ख्याति प्राप्त गरेको ।

ख. सदस्यको हकमा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन बालबालिकाको हकहितको क्षेत्रमा कार्यरत वा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कम्तिमा बीस वर्ष क्रियाशिल रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याई ख्याति प्राप्त गरेको ।

ग. मान्यताप्राप्त विश्वविद्यालयबाट स्नातक उपलब्धि हासील गरेको

घ. पैतालिस वर्ष उमेर पुरा गरेको

ङ. उच्च नैतिक चरित्र भएको ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

१. कर्तव्य- मानव अधिकारको सम्मान संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई

सुनिश्चित गर्ने,

२. **काम-** उपरोक्त कर्तव्य पुरा गर्न आयोगले निम्न प्रकृतिका कार्य सिफारिस समन्वय र सहकार्य अभिलेख गर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ ।

सिफारिस गर्ने

- क. मानव अधिकार उल्लंघन वा त्यसको दूरूत्साहन सम्बन्धमा छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषीउपर कारवाही गर्न सिफारिस गर्ने,
- ख. मानव अधिकारको उल्लङ्घन हुनबाट रोक्ने जिम्मेवारी वा कर्तव्य भएको पदाधिकारीले जिम्मेवारी वा कर्तव्य पुरा वा पालना नगरेमा वा उदासीनता देखाएमा विभागीय कारवाही गर्न सिफारिस गर्ने,
- ग. मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाका विरुद्ध मुद्दा चलाउनु पर्ने भएमा कानुन बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायरा गर्न सिफारिस गर्ने,
- घ. मानव अधिकारको उल्लंघनकर्तालाई विभागीय कारवाही तथा सजाय गर्ने कारण र आधार खुलाई सम्बन्धित निकाय समक्ष सिफारिस गर्ने,
- ङ. मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कानुनको अधावधिक रूपमा पुनरावलोकन गर्ने तथा त्यसमा गर्नु पर्ने सुधार तथा संशोधनका सम्बन्धमा सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- च. मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताको नेपाल पक्ष बन्नु पर्ने भएमा कारण सहित सरकारलाई सिफारिस गर्ने र नेपाल पक्ष बनिसकेका सन्धि वा सम्झौताको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गरी नभएको पाइएमा कार्यान्वयन गर्न सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- समन्वय र सहकार्य गर्ने**

- छ. मानव अधिकारको चेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने ।

३. **अधिकार-** आयोगले कार्य सम्पादन गर्दा वा कर्तव्य पालन गर्दा देहायको अधिकारको प्रयोग गर्न सक्नेछ।

- क. कुनै पनि व्यक्तिलाई आयोग समक्ष उपस्थित गराई जानकारी वा बयान लिने वा बकपत्र गराउने प्रमाण बुझ्ने दशी प्रमाण दाखिला गर्न लगाउने सम्बन्धमा अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्ने,
- ख. मानव अधिकारको उल्लंघन हुन लागेको वा भइसकेको सूचना आयोगले कुनै किसिमबाट प्राप्त गरेमा कुनै व्यक्ति वा निजको आवास वा कार्यालयमा विना सूचना प्रवेश गर्ने खानतलासी गर्ने तथा त्यसरी खानतलासी लिदा मानव अधिकारको उल्लंघनसँग सम्बन्धित लिखत प्रमाण वा सबुत कब्जामा लिने,
- ग. कुनै व्यक्तिको मानव अधिकार उल्लंघन भइरहेको कुरा जानकारी भइ तत्काल कारवाही गर्नुपर्ने आवश्यक देखिएमा विना सूचना सरकारी कार्यालय वा अन्य ठाउँमा प्रवेश गर्ने र उद्धार गर्ने,
- घ. मानव अधिकारको उल्लङ्घनबाट पिडितलाई कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिने ।

नेपालमा मानव अधिकारको वर्तमान अवस्था

मानव अधिकारको संरक्षण गर्न स्वतन्त्र संवैधानिक निकायको रूपमा मानव अधिकार आयोगको व्यवस्था गरीएको छ । संविधानमै उपचार सहितको वृहत्तर मौलिक हकहरूको प्रावधान रहेको छ । सार्वभौमसत्ता र राजकीय सत्ता दुवै नेपाली जनतामा निहित छ । स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष अदालतको मान्यतालाई आत्मसात

गरीएको छ । हालसम्म ७ वटा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धीको नेपाल पक्ष राष्ट्र समेत भईसकेको छ । प्रहरी तथा सेनामा मानव अधिकार ईकाइहरू गठन गरीएका छन् । देशभरीमा केन्द्रिय ५, क्षेत्रिय ३ र उपक्षेत्रिय १ गरी ९ वटा कार्यालय रहेका छन् । प्रधानमन्त्रीको कार्यालय देखि वडा कार्यालय सम्म देशभरी संगठन संरचना रहेका छन् । यति हुदाँहुदै पनि मानव अधिकार आयोगले गरेका सिफारिसहरू अपेक्षित मात्रामा कार्यान्वयन हुने नगरेको, संवैधानिक व्यवस्थाका बाबजुत कसैलाई पनि २४ घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष नपुर्याइने गरेको आरोप लागेको छ । न्याय प्राप्ति प्रकृया भन्फटिलो, खर्चिलो र लामो हुने गरेको छ । पिडितलाई उचित क्षतिपूर्ति र राहतको व्यवस्था छैन । स्पष्ट मापदण्ड र आधार बिना नै मुद्दा फिर्ता गर्ने कार्यले निरन्तरता पाइरहेको छ । छुवाछुत, भेदभाव, उचनिच, महिला र पुरुष बिचको भेदभाव कायमै छ । मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने निकायको कार्यसम्पादन प्रभावकारी हुन सकेको छैन । आर्थिक, सामाजिक विकासको माध्यमबाट गरीबी निवारण र सामाजिक न्यायलाई संस्थागत गर्न नसकिएको तितो यथार्तता हामी सामु रहेको छ ।

अबको कार्यदिशा

मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धीहरूमा प्रतिबद्धता जनाए अनुरूप विद्यमान कानूनको संशोधन, परिमार्जनका साथै आवश्यकता अनुसार नयाँ कानून तर्जुमा गरी मानव अधिकार सगँ सम्बन्धित सरकारी गैरसरकारी संस्थाहरूको क्षमता, कार्यदक्षता र प्रभावकारीता अभिवृद्धि गर्दै लैजानु पर्छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सिफारिसकर्ता निकायको रूपमा मात्र नभई अनुसन्धान, तहकितात र अभियोजन गर्ने कार्य समेत सुम्पिनु पर्दछ । आयोगले दिएका सिफारिस कार्यान्वयन गर्न सरकार संवेदनशील हुनु जरुरी छ । विद्यमान सामाजिक कुप्रथालाई चिर्दै दिगो आर्थिक विकास, गरीबी निवारण, जनचेतना अभिवृद्धि गराई राज्य र राज्य बाहेकका क्षेत्रहरू समेतलाई मानव अधिकारको संरक्षणार्थ क्रियाशील गराउनु अबको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान, कानुनी किताब व्यवस्था समिति
२. श्याम कुमार भट्टराई, शाखा अधिकृत द्वितिय पत्र
३. विभिन्न वेवसाइटमा प्रकाशित लेख रचनाहरू ।

राजस्वको अवधारणा र सिद्धान्त

गोविन्दप्रसाद लम्साल ^a

सारांश

राजस्व सरकारको आन्तरिक आम्दानी हो । सरकारले कानुन बमोजिम विभिन्न स्रोतबाट राजस्व सङ्कलन गर्दछ । राज्यको उत्पत्ति सामाजिक न्याय कायम गर्दै जनहित प्रवर्द्धन गर्न भएकाले सरकारले सो कार्यका लागि कर राजस्व र गैरकर राजस्वका रूपमा राजस्व सङ्कलन गरी राष्ट्र-हितका लागि परिचालन गर्दछ । प्रस्तुत लेखमा राजस्वको अवधारणा, सिद्धान्त, प्रकार लगायत नेपालमा राजस्व प्रणालीमा रहेका समस्या र समाधानका उपाय आदि विषयमा संक्षिप्त चर्चा गर्ने प्रयास गरीएको छ ।

राजस्वको परिचय

- सरकारले विभिन्न स्रोतहरूबाट प्रचलित कानुन बमोजिम प्राप्त गर्ने आम्दानीलाई राजस्व भनीन्छ ।
- राजस्व सरकारको दायित्वविहीन आम्दानी हो ।
- राजस्व रकम अन्तर्गत सरकारले कर राजस्व र गैरकर राजस्व गरी दुई प्रकारबाट आम्दानी गर्दछ ।
- कर राजस्व अन्तर्गत -
 - प्रत्यक्ष कर : आय कर, सम्पत्ति कर, सवारी साधन कर, घर-जग्गा कर आदि
 - अप्रत्यक्ष कर : भन्सार, भ्याट, अन्तःशुल्क पर्दछन् ।
- गैरकर राजस्व अन्तर्गत : प्रशासनिक दस्तुर, शुल्क, दण्ड, जरिवाना, रोयल्टी आदिबाट प्राप्त हुने रकम पर्दछन् ।
- राजस्व राज्यको सारभूत आन्तरिक स्रोत हो ।
- राजस्व शासन, विकास र सेवा प्रवाहको मूल आधार, अक्सिजन, इन्जिन तथा जीवनरक्त हो ।
- राजस्व राज्य एवं सार्वभौमसत्तासँग सम्बन्धित छ ।
- राजस्वको सुरुवात राज्यको उत्पत्तिसँगै भएको हो ।
- राजस्वका लागि सरकारलाई कर लगाउने अधिकार हुन्छ भने राजस्व तिर्नुपर्ने दायित्व जनताको हुन्छ ।
- राज्यको विस्तारसँगै तथा समय क्रमानुसार राजस्वको क्षेत्र समेत विस्तार र विकास भएको पाईन्छ ।
- मूलतः शासनमा उदारीकरण, लोकतान्त्रिकीकरण र सीमित शासनको अभ्युदयसँगै राजस्वको विकास र विस्तार हुँदै गएको हो ।
- आधुनिक रूपमा आर्थिक कार्यप्रणालीको विकाससँगै राजस्व व्यवस्थापनलाई थप प्रभावकारी बनाइएको पाईन्छ ।
- वर्तमानमा राजस्वको विविधीकरण, व्यवसायीकरण, विकेन्द्रीकरण र व्यवस्थीतीकरणमा जोड दिइएको छ ।

राजस्वका विशेषता

- राज्यको आम्दानी
- व्यक्ति तथा व्यवसायका लागि खर्च
- वित्तीय व्यवस्थापनको महत्त्वपूर्ण आयाम
- राज्यको अधिकार र अवसर समेत
- अनुदान बाहेकको प्रत्यक्ष दायित्वविहीन आम्दानी
- राज्यको आन्तरिक वित्तीय स्रोत
- आर्थिक कार्यप्रणालीको महत्त्वपूर्ण पक्ष
- बजेट प्रणालीको अभिन्न अङ्ग
- सरकारको कार्यसम्पादन तथा शासन, विकास र सेवा प्रवाहको मूल आधार तथा ऊर्जा (इन्धन),
- मुलुकको समृद्धिको सूचक,
- कर र गैरकर रकमको कुल योग,
- बृहत् अर्थमा : राजस्व रकम, राजस्व संगठन एवं प्रशासन तथा समग्र राजस्व व्यवस्थापन ।

राजस्व सम्बन्धी दृष्टिकोण

राजस्व व्यवस्थापनका सन्दर्भमा विभिन्न दृष्टिकोण प्रचलित छन्, जसमध्ये मुख्य तीन अवधारणा निम्नबमोजिम रहेका छन् :

शास्त्रीय अर्थशास्त्रीको अवधारणा

- सरकारले कम खर्च गर्नुपर्ने, तसर्थ राजस्व समेत कम उठाउनुपर्ने ।
- असमान वितरणलाई राज्यले समान बनाउनु नपर्ने, बजारले आफैँ बनाउने ।
- निजी क्षेत्रले स्रोतको उच्चतम उपयोग गर्न सक्ने भएकाले उक्त स्रोत सरकारी ढुकुटीमा कम भन्दा कम जानुपर्ने ।

किन्सियन अवधारणा

- सरकारले लोककल्याणका लागि खर्च बढाउने, सोका लागि अधिक राजस्व उठाउनुपर्ने ।
- बजारमाथि सरकारले हस्तक्षेप गरेर भएपनि सन्तुलनमा ल्याउनुपर्ने ।
- बजारमा रहेको निष्क्रिय पुँजीलाई कर वा ऋण मार्फत उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगाउनुपर्ने ।

उदारीकरणको अवधारणा

- सरकारले कम भन्दा कम कर लगाउनुपर्ने ।
- सार्वजनिक कोषको प्रयोग Economy, Effectiveness & Efficiency प्राप्त हुने गरी गर्नुपर्ने ।
- करको दर भन्दा दायरा वृद्धिमा जोड दिनुपर्ने ।

■ राजस्वमा वृद्धि गरेको कारण निजी क्षेत्र कुण्ठित हुन नहुने ।

राजस्वका सिद्धान्त

राजस्व व्यवस्थापनको मार्गचित्र वा मार्गदर्शन नै राजस्वका सिद्धान्त हुन्, जसअन्तर्गत राजस्व (कर र गैरकर) उठाउने, बाँडफाँड गर्ने, उपयोग गर्ने, उपचार गर्ने तथा उपकार गर्ने सम्बन्धमा अवलम्बन गरीने कार्यप्रक्रिया, पद्धति, मूल्य-मान्यता एवं आदर्श आदि पर्दछन् ।

- कानूनको सिद्धान्त : कानून बमोजिम बाहेक राजस्व वा कर लगाउन, उठाउन नहुने मान्यता ।
- समानताको सिद्धान्त : समान आम्दानी हुने बीच समान कर लगाउनुपर्ने मान्यता ।
- प्रगतिशील करको सिद्धान्त : बढी आम्दानी हुनेले बढी कर तिर्नु पर्ने र न्यून आय हुनेबाट न्यून वा कर छुटको व्यवस्था हुनुपर्ने मान्यता ।
- सुनिश्चितताको सिद्धान्त : कुन क्षेत्रमा, कति र कहिले कर वा राजस्व लिने स्पष्ट हुनुपर्ने मान्यता ।
- मितव्ययिताको सिद्धान्त : थोरै खर्च गरेर अधिक राजस्व सङ्कलन गर्नु पर्ने मान्यता ।
- पारदर्शिताको सिद्धान्त : करको दर एवं दायराका साथै जनताबाट सङ्कलित राजस्व परिचालन सम्बन्धी समग्र गतिविधि पारदर्शी हुनुपर्ने मान्यता ।
- सरलता एवं सुविधाको सिद्धान्त : कर प्रणाली तथा राजस्व प्रशासन सरल हुनुपर्ने मान्यता ।
- एकस्मताको सिद्धान्त : समान आयस्तरका लागि समान कर लगाउनु पर्ने मान्यता ।
- औचित्यको सिद्धान्त : राजस्व सङ्कलनको आवश्यकता पुष्टि हुनु पर्ने मान्यता ।
- त्यसैगरी :
 - क्षतिपूर्तिको सिद्धान्त
 - दिगोपनाको सिद्धान्त
 - सहभागिताको सिद्धान्त
 - उत्तरदायित्वको सिद्धान्त
 - विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त
 - सुशासनको सिद्धान्त
 - तटस्थताको सिद्धान्त
 - सामाजिक न्यायको सिद्धान्त
 - Principle of ability to pay
 - Principle of benefit to pay
 - Service Cost Principle

राजस्वका प्रकार

राजस्वलाई विविध आधारमा विविध प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिने भए तापनि व्यवहारतः कर राजस्व र गैरकर राजस्व गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

१. कर राजस्व

- प्रचलित कानून बमोजिम राज्यकोषमा अनिवार्य रूपमा दाखिला गर्नुपर्ने राजस्व रकम नै कर राजस्व

हो ।

- यसमा सेवा र कर बीच विनिमय हुँदैन । त्यसैले कर राजस्वलाई "गैरविनिमय राजस्व" पनि भनीन्छ ।
- यो प्रत्यक्षतः सेवाविहीन शुल्क हो ।
- यसलाई नै वास्तविक राजस्व मानिन्छ ।
- विश्वमा गैरकर राजस्वका तुलनामा कर राजस्वको परिमाण अधिक रहेको पाईन्छ ।
- नेपालका सन्दर्भमा हाल कुल राजस्वमा कर राजस्वको हिस्सा ८५% भन्दा बढी रहेको छ ।

कर राजस्वका प्रकार

करको भार र करको प्रभावका आधारमा करलाई दुई भागमा वर्गीकरण गरी तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ :

प्रत्यक्ष कर	अप्रत्यक्ष कर
■ करको भार र प्रभाव एउटै व्यक्तिमा पर्ने कर ।	■ करको भार एउटामा र प्रभाव अर्कोमा पर्ने कर ।
■ करको भारवाला र प्रभाववाला एउटै व्यक्ति हुने ।	■ करको भारवाला र प्रभाववाला फरकफरक हुने ।
■ कानूनी करदाता र वास्तविक करदाता एउटै हुने ।	■ कानूनी करदाता एउटा र वास्तविक करदाता अर्को हुने ।
■ प्रगतिशील कर (बढी आय हुनेलाई बढी कर र कम आय हुनेलाई कम कर) ।	■ प्रतिगामी कर (सबैलाई समान कर लाग्ने) ।
■ करको भार अहस्तान्तरणीय हुने ।	■ करको भार हस्तान्तरणीय हुने ।
■ आयकर, सम्पत्ति कर, घरजग्गा कर, सवारी साधन कर ।	■ मूल्य अभिवृद्धि कर (बिक्री कर, होटल कर, मनोरञ्जन कर, ठेक्का कर), भन्सार र अन्तःशुल्क ।

करको भार र करको प्रभाव

- करको भार: राज्यकोषमा कर दाखिला गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व नै करको भार हो । यस भारवालालाई कानूनी करदाता भनीन्छ ।
- करको प्रभाव: करको वास्तविक वहनलाई करको प्रभाव भनीन्छ । यो अन्तिम वहन अवस्था एवं पद्धति वा बोझ हो । करको प्रभाववालालाई वास्तविक वा अन्तिम करदाता भनीन्छ ।

२. गैरकर राजस्व

- सरकारले जनतालाई वस्तु तथा सेवा उपलब्ध गराए बापत प्राप्त गर्ने प्रशासनिक रकम वा कानूनको उल्लङ्घन गरे बापत दण्ड-जरिवाना स्वरूप प्राप्त गर्ने रकम नै गैरकर राजस्व हो ।
- गैरकर राजस्व अन्तर्गत देहायका आम्दानी पर्दछन् :

- दस्तुर र शुल्क : कानूनको पालना गर्नेलाई
- दण्ड, जरिवाना र जफत : कानूनको उल्लङ्घन गर्नेलाई
- सरकारी सम्पत्ति, सेवा तथा वस्तु बिक्रीबाट प्राप्त आय
- सरकारी सम्पत्ति भाडाबाट प्राप्त आय
- लाभांश तथा ब्याज : सरकारले सार्वजनिक संस्थानमा गरेको लगानीबाट प्राप्त आय
- रोयल्टी : प्राकृतिक सम्पदाको उपयोग गरे बापत प्राप्त आय
- साँवा फिर्ता, लगानी फिर्ता
- दान, दातव्य, उपहार, चन्दा आदिबाट प्राप्त आय
- यसमा सेवा र राजस्व बीच प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुन्छ । सेवा प्राप्त गरेको व्यक्तिबाट मात्र यस्तो राजस्व प्राप्त हुन्छ ।
- यसलाई विनिमय राजस्व/सेवा शुल्क पनि भनीन्छ ।

नेपालमा राजस्व प्रणालीका प्रमुख समस्या

- आर्थिक क्रियाकलापमा अनौपचारिक क्षेत्रको हिस्सा उच्च हुनु,
- राजस्वको ठूलो हिस्सा आयातमा निर्भर रहनु,
- राजस्वमा आयकरको अंश अपेक्षित रूपमा बढाउन नसकिएको,
- मूल्य अभिवृद्धि कर प्रणालीलाई राष्ट्रिय कराधार संरक्षण गर्न सक्ने गरी सुदृढ गर्न नसक्दा अपेक्षित राजस्व सङ्कलन हुन नसक्नु,
- करको दायरा अपेक्षित रूपमा विस्तार हुन नसक्नु,
- सम्भावना र क्षमता अनुस्यू राजस्व परिचालन हुन नसक्नु ।

नेपालमा राजस्व प्रणालीका प्रमुख चुनौती

- कर परिपालनमा देखिएको अन्तरमा सुधार गर्नु,
- सम्पूर्ण आर्थिक क्रियाकलापलाई करको दायरामा ल्याउनु,
- कर संकलन लागत र करदाताको कर परिपालन लागत घटाउँदै कर कानूनको पूर्ण पालना गर्नु, गराउनु,
- उत्पादन (विशेषतः सेवा क्षेत्र), आर्थिक वृद्धि र राजस्व बीच सबल अन्तरसम्बन्ध कायम गर्नु,
- करदाता र कर प्रशासन दुवै पक्षमा व्यावसायिकता, पारदर्शिता र सदाचारिता कायम गर्नु,
- संघीय संरचना बमोजिम राजस्व संरचनामा साजञ्जस्यता ल्याउनु,
- राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्नु,
- कारोबार मूल्यलाई भन्सार जाँचपास प्रणालीको आधार बनाउनु,
- राजस्व संकलन र व्यापार सहजीकरण बीच सन्तुलन कायम गर्नु ।

राजस्व प्रणालीका लागि आगामी मार्ग

- सबै किसिमका आर्थिक क्रियाकलापलाई करको दायरामा ल्याई राजस्वको आधार फराकिलो बनाउने ।
- राजस्व प्रशासनको विस्तार तथा आधुनिकीकरण गरी कुशल, व्यावसायिक र स्वच्छ बनाउने ।
- आर्थिक विस्तारमा सहयोग पुग्ने गरी कर प्रणालीलाई थप लगानी/व्यवसायमैत्री बनाउने ।
- कर संरचना र दरमा सामयिक सुधार गरी प्रणालीलाई थप सरल र समन्यायिक बनाउने ।
- सङ्घीय प्रणाली अनुस्यू राजस्व प्रशासनको संरचनागत र प्रणालीगत पक्षमा सुधार गर्ने ।

विश्व करप्रणालीसँग नेपालको कर प्रणालीको तुलना

विश्वव्यापारीकरण तथा उदारीकरणको प्रभाव एवं WTO, SAFTA & BIMSTEC सँग भएका सम्झौता अनुस्यूमा नेपालमा पनि आधुनिक र व्यवस्थित कर प्रणालीको प्रारम्भ भएको छ, जसलाई निम्नानुसार चर्चा गर्न सकिन्छ :

- आयकरमा स्वयंकर, भन्सारमा स्वघोषणा र अन्तःशुल्कमा स्वयं निष्काशन प्रणाली अवलम्बन गरीएको ।
- विश्वमा आधुनिक र वैज्ञानिक कर प्रणाली मानिने मूल्य अभिवृद्धि कर नेपालको राजस्वको सबैभन्दा ठूलो स्रोत बनेको ।
- भन्सारमा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताप्राप्त स्वचालित पद्धति आसिकुडा लागू गरीएको ।
- भन्सार महसुलको दरमा कटौती गर्दै लगेएको ।
- विश्वव्यापी अभ्यास अनुस्यू सवारी साधन कर, घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क र घरबहाल कर प्रदेश र स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गरीएको ।
- करका दरहरू संस्थागत रूपमा सार्क क्षेत्रकै कम र व्यक्तिगत रूपमा सार्क क्षेत्रकै बढी रहेको ।
- विश्वमा स्थापित मान्यता अनुस्यू ११ देशसँग दोहोरो कर मुक्ति सम्झौता गरीएको ।
- राजस्व व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी तुल्याउन RMIS लागू गरीएको ।
- करको दर तुलनात्मक रूपमा कम छ भने करको भुक्तानीको पटक र कर पालनाका लागि लाग्ने समय अन्य मुलुकको तुलनामा उच्च रहेको ।

विश्व कर प्रणालीका नवीन प्रवृत्ति

क) कर पर्यायवरण बनाउनेतर्फ केन्द्रित

- जनताको कर लागत न्यूनीकरणमा जोड,
- स्वसहभागिता प्रवर्द्धन,
- दल दाखिला गर्दा महसुल हुने गरी करभार घटाउन जोड,
- आर्थिक वृद्धि र लगानी प्रवर्द्धन ।

ख) नवीन क्षेत्र

- विद्युतीय व्यापार/कारोबारमा करारोपण गर्नुपर्ने,

- वातावरण प्रदूषण गर्नेले कर तिर्नुपर्ने (चीनमा वातावरण संरक्षण कर लगाउन सुरु),
- कार्बन करको अवधारण
- बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको आय हस्तान्तरण, मूल्य हस्तान्तरण तथा ऋण हस्तान्तरण रोक्नेतर्फ कर प्रशासनको चासो,
- विद्युतीय कारोबारमा Equalization Levy तथा Free Standing Tax लागू गर्ने प्रवृत्तिको विकास ।
- करको दर घटाउने तथा दायरा विस्तार गर्नेतर्फ आधुनिक विश्व कर प्रशासन अभिमुख हुँदै ।

कर राजस्व र गैरकर राजस्वबीच फरक

कर राजस्व	गैरकर राजस्व
अनिवार्य योगदान	सेवा लिनेले मात्र तिर्नुपर्ने
सबैलाई समान प्रभाव पर्ने	सेवा लिने वा कानून उल्लङ्घन गर्नेलाई मात्र
कर तिरे बापत जनताले प्रत्यक्ष लाभ नपाउने	सेवा पाएपछि मात्र जनताले राजस्व तिर्ने
करको असर र भार सार्न वा परिवर्तन गर्न सकिने	करको असर र भार सार्न वा परिवर्तन गर्न नसकिने
उद्देश्य : आर्थिक विकास गर्नु	उद्देश्य : कानूनको पालना गराउने
सामाजिक न्याय कायम गर्ने	प्रत्यक्षतः सामाजिक न्याय कायम नहुने
सेवा विहीन शुल्क समेत भनीने	सेवा शुल्क भनीने
हस्तान्तरणीय हुन सक्ने	अहस्तान्तरणीय हुने
सार्वजनिक वित्तमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने	सार्वजनिक वित्तमा प्रत्यक्ष सरोकार नराख्ने

निष्कर्ष

राज्यको उत्पत्ति सामाजिक न्याय कायम गर्दै लोककल्याण गर्न भएको हो । सामाजिक न्याय कायम गर्दै लोककल्याणकारी राज्य स्थापनाका लागि सरकारले आर्थिक स्रोत परिचालन गर्नुपर्ने हुन्छ । उक्त स्रोत जुटाउन राज्यले विभिन्न माध्यमबाट सार्वजनिक आय जुटाउँछ । सार्वजनिक आयको मुख्य स्रोतका रूपमा राजस्वलाई लिइन्छ । राजस्व राज्यको आन्तरिक वित्तीय स्रोत भएकाले यसको विधिसम्मत, व्यवहारसम्मत, विवेकसम्मत र वातावरण सम्मत परिचालन गर्न सकेका खण्डमा शासन, विकास र सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता अभिवृद्धि भई मुलुक दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धि प्राप्त हुन सक्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- शाखा अधिकृत चतुर्थ पत्र : विभिन्न लेखक
- नेपालका कर कानून
- विभिन्न वेबसाइटहरू ।

पारदर्शिताको कसीमा सार्वजनिक प्रशासन

टिकाराम आचार्य^{वि}

सार्वजनिक प्रशासन:

राजकीय तथा शासकीय अधिकार एवम् शक्ति सम्पन्न स्रोतको रूपमा रहेका आम नागरिकहरूको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक लगायत सर्वाङ्गिक विकासका क्रियाकलापहरूको सञ्चालन मार्फत नागरिक सामु सरकारको सार्थक उपस्थितिको बोध गराउने वैधानिक संरचनालाई सार्वजनिक प्रशासन भनीन्छ । सार्वजनिक प्रशासन सरकारको सेवा प्रवाहको एक महत्वपूर्ण, आवश्यक एवम् सशक्त संयन्त्र हो । साथै सरकारको स्थायी संयन्त्र, विषयगत विज्ञता, कार्यक्षेत्र स्पष्टता/विशिष्टतालेयुक्त हुन्छ सार्वजनिक प्रशासन । समय, शिक्षा, प्रविधि, जनताको माग चाहना आवश्यकता आदि इत्यादिमा आएको आमुल परिवर्तनसँगसँगै राजनीतिक र शासकीय आयामहरूमा देखा पर्ने परिवर्तनसँगसँगै शासन व्यवस्थालाई मूर्तता र जीवन्तता प्रदान गर्ने स्थायी संयन्त्रको रूपमा लिने गरिन्छ । यस अर्थ, सार्वजनिक प्रशासन शासनको प्रशासकीय तथा व्यवस्थापकीय आयाम हो । जसले सरकार र जनताबीचको स्थायी सम्पर्क बिन्दुको रूपमा रही पुलको काम गर्दछ । तर आजको समकालिन परिवेशमा सार्वजनिक प्रशासनको अवधारणामा परिवर्तन आइसकेको छ । सार्वजनिक प्रशासन सार्वजनिक कानूनको कार्यान्वयन कर्ता मात्र नभई नीति तर्जुमा, विश्लेषण, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका हरेक चरणमा राजनीतिको सहचारी र सहयोगीका रूपमा रूपान्तरण भइसकेको छ । राज्यमा उपलब्ध स्रोत र साधनहरूको कुशलता पूर्वक परिचालन गरी नागरिक हितका लागि क्रियाशील वैधानिकता प्राप्त स्थायी संयन्त्र वा संरचना नै सार्वजनिक प्रशासन हो ।

सार्वजनिक प्रशासनको शुरुवात राज्यको उत्पत्तिसँगसँगै भएको हो । सार्वजनिक प्रशासनलाई अलग्गै विधाका रूपमा अध्ययन तथा प्रस्तुत गरेकोले विद्वान विद्वो उल्सनलाई सार्वजनिक प्रशासनका पिता समेत भनीन्छ । उनले सन् १९८७ मा प्रकाशित *The Study of public Administration* भन्ने निबन्धमा सार्वजनिक प्रशासनबारे विस्तृत चर्चा गरेका छन् । सार्वजनिक प्रशासन/व्यवस्थापनका विद्वानहरू Luthar Gulick, L.D white, Nigro, F.M. MARX, Dimok and Dimok आदिले सार्वजनिक प्रशासन नीति कार्यान्वयनको साँघुरो घेरा भित्र रहन सक्दैन भनी आफ्ना मत दिएको पाईन्छ ।

सार्वजनिक प्रशासनलाई थप देहाय बमोजिमका बुँदाहरूले प्रस्ट पार्न सकिन्छ ।

- राज्यको त्यो वैधानिक संयन्त्र हो जहाँ शासन सञ्चालनका हरेक क्रियाकलापमा नागरिकहरूको सार्थक सहभागिता रहन्छ ।
- कार्यकारिणी मातहत रहने संयन्त्र ।
- स्थायी सरकार र समाज परिवर्तनको सम्बाहक हो ।
- विकासात्मक क्रियाकलापहरूको परिचालन कर्ता हो ।
- राजनीतिज्ञ र नागरिकहरूको विश्वास र भरोसाको केन्द्र हो ।
- सरकार र नागरिकबीचको पुल तथा साभा चौतारी हो ।

^a संङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

- राज्य सञ्चालन गर्ने सरकारको साभेदार हो ।
- राज्यशक्तिको उपयोग मार्फत सामाजिक आर्थिक स्रोतसाधनको परिचालनबाट नागरिक हितार्थ क्रियाशिल संरचना हो ।
- जनसेवा सार्वजनिक प्रशासनको धर्म र पहिचान दुवै हो ।
- आजको सार्वजनिक प्रशासन 4E : Economy, Efficiency, Effectiveness and Equity लाई केन्द्र विन्दुमा राखेर input-output system बाट निर्देशित हुन्छ ।

सार्वजनिक प्रशासनको कार्यक्षेत्र :

राज्यका तर्फबाट आम नागरिक समक्ष निर्वाह गर्नुपर्ने सम्पूर्ण जिम्मेवारीलाई दक्षतापूर्वक अघि बढाउने दायित्व सार्वजनिक प्रशासनको रहेको छ । यस सन्दर्भमा सार्वजनिक प्रशासन आम नागरिकको pre-womb to post-tomb सम्मका हरेक गतिविधिहरूको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित भएकाले यसको कार्यक्षेत्र अत्यन्त जटिल, गहन, बृहत र महत्वपूर्ण देखिन्छ । साथै, सार्वजनिक प्रशासनको कार्यक्षेत्रलाई देहाय बमोजिम चर्चा गरिएको छ ।

- आधारभूत कार्यक्षेत्र: जनताको जीउ धन, स्वतन्त्रताको संरक्षण, मुलुकको सार्वभौमसत्ताको रक्षा, राष्ट्रिय सम्मानको अभिवृद्धि एवम् शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्ने, राजस्व संकलन तथा परिचालन
- नीतिगत कार्यक्षेत्र: सार्वजनिक कानून तथा नीतिहरूको तर्जुमा, विश्लेषण, कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन
- भौगोलिक कार्यक्षेत्र: स्थानीय, क्षेत्रीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्र
- सामाजिक कार्यक्षेत्र: सामाजिक पूर्वाधारका क्षेत्रहरू जस्तै: शिक्षा, स्वास्थ्य, संस्कृति, पिछडिएका वर्ग, क्षेत्र तथा समुदायको उत्थान, संरक्षण तथा सशक्तिकरण, सामाजिक न्याय
- आर्थिक कार्यक्षेत्र: राजस्व संकलन तथा परिचालन, वैदेशिक सहायता तथा ऋण व्यवस्थापन, आर्थिक लेखा प्रणाली, लेखा परीक्षण
- व्यवस्थापकीय कार्यक्षेत्र: सार्वजनिक व्यवस्थापन सम्वन्धी योजना, संगठन, समन्वय, नियन्त्रण, निर्देशन तथा निर्णय व्यवस्थापन
- न्यायिक कार्यक्षेत्र: स्वतन्त्र एवम् न्याय प्रणालीको व्यवस्थापन, मौलिक हक तथा मानव अधिकारको संरक्षण एवम् प्रत्याभूति

मुलुकको आर्थिक, सामाजिक रूपान्तरण एवम् राष्ट्रिय स्वाधिनता र अस्मिताको रक्षाको निमित्त राज्यबाट संचालित सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूलाई दक्षतापूर्वक अघि बढाउने दायित्व सार्वजनिक प्रशासनको रहेको सन्दर्भमा यसको कार्यक्षेत्र समय र परिवेश सँगसँगै निकै व्यापक र बृहत हुँदै गइरहेको छ । साथै, आर्थिक व्यवस्थापनको अवधारणाले राज्यको भौगोलिक परिधिभित्र मात्र सिमित नरही नागरिकहरूका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू, विकास र कल्याणका खातिर आइपर्ने सम्पूर्ण कार्यहरू सम्पादन गर्नु पर्दछ । विश्व व्यापिकरण, भुमण्डलीकरणको परिणाम स्वरूप परिवर्तित जटिल एवम् बृहत वातावरणमा काम गर्नु पर्ने भएकोले यसको कार्यक्षेत्र थप जटिल, विस्तारित, अहम भूमिका निर्वाहपूर्ण यत्रतत्र सर्वत्र रहेको छ । साथै, नविन सन्दर्भमा शान्ति, विकास र प्रभावकारी सेवा प्रवाह सार्वजनिक प्रशासनको त्रीआयामिक कार्यक्षेत्र

भएको सन्दर्भमा मानवअधिकार, वातावरणीय सुधार मौसम परिवर्तन, लैंगिक विभेद, अवैध व्यापार नियन्त्रण, मानव वेचविखन रोक्ने जस्ता क्षेत्रहरू पनि सार्वजनिक प्रशासनका कार्यक्षेत्र भित्र विस्तार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

पारदर्शिता :

पारदर्शिता Latin word transparece वाट आएको हो जहाँ trans अर्थ Pass Through Parece को अर्थ Appar हुन्छ । जसको शाब्दिक अर्थ सबै कामकारवाही स्पष्टसँग देखाउने अवस्थालाई जनाउँछ । लोकतान्त्रिक, सहभागितामूलक शासन पद्धतिको सन्दर्भमा जनमुखी शासनको रूपमा सन् १९९० को दशकमा सुशासनको अवधारणाले जन्म लियो । यही सन्दर्भमा सुशासनको अपरिहार्य तत्वको रूपमा पारदर्शिताको मान्यताको विकास भएको पाईन्छ । सार्वजनिक महत्वका सूचनाहरू जनताको पहुँचसम्म सरल, सहज, गुणस्तरयुक्त र बुझ्न सकिने गरी पुऱ्याउन सकेको खण्डमा मात्र पारदर्शिता प्रभावकारी हुन्छ । तसर्थ, सार्वजनिक उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता बहन गर्न पारदर्शिताको महत्वपूर्ण भूमिका हुने गर्दछ ।

शासकिय प्रणालीमा भए गरेका सार्वजनिक सरोकारका विषयहरूलाई सर्वसाधारणलाई नागरिक समक्ष प्रवाह गर्नु, सार्वजनिक निर्णय वा कार्यहरूलाई देख्न, बुझ्न सक्ने बनाउनुलाई पारदर्शिता भनीन्छ । पारदर्शितालाई लोकतन्त्र र सुशासनको महत्वपूर्ण शर्त मानिन्छ । पारदर्शिताले सार्वजनिक निकायको काम कारवाहीमा खुलापनको अपेक्षा गरेतापनि गोप्य राख्नुपर्ने प्रकृतिका कार्य तथा सूचनाहरूलाई कानून बमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने मान्यतालाई स्वीकार गरेको हुन्छ । पारदर्शितालाई विभिन्न विद्वान र संस्थाहरूले विभिन्न तवरवाट अर्थ्याउने गरेको पाईन्छ । Transparency International का अनुसार पारदर्शिता भनेको सरकार, कम्पनी, सङ्गठन तथा व्यक्तिले सम्बन्धित सूचना, मूल्य, योजना, प्रक्रिया तथा कार्यहरूको स्पष्टसँग प्रकट हुने किसिमले खुला गर्ने गुण वा विशेषता हो भनी अर्थ्याइएको पाईन्छ । तसर्थ, कुनै पनि बिषयलाई सबै सामू प्रष्टसँग देखाउनु वा खुलाउनु, कुनै सूचना तथा जानकारीहरूलाई सञ्चार गर्नु, सम्प्रेषण वा प्रकाशन गर्नु, सार्वजनिक सरोकारका विषयहरूलाई सबैमाभ प्रकाश पार्नु नै पारदर्शिता हो । यसले कुनै कुरा जान्न पाउने अधिकार र सूचनामा सर्वसाधारणको सहज पहुँचको अपनत्व कायम हुनु जस्ता मुख्य पक्षलाई जोड दिन्छ ।

साथै, पारदर्शितालाई देहाय बमोजिमका थप बुँदाहरूले प्रस्ट पार्न सकिन्छ:

- शासकीय तथा प्रशासनिक गतिविधिहरूमा खुल्लापन कायम भएको हुनुपर्दछ ।
- सार्वजनिक सरोकारका नीति, निर्णय, योजना, कार्यक्रम एवम् सेवा प्रवाह लगायतका विषयहरूमा नागरिकलाई जानकारी गराउने तथा जनसहभागिता कायम गर्ने ।
- सार्वजनिक सरोकारका निर्णय तथा कार्यहरूलाई देख्न, बुझ्न र प्राप्त गर्न सकिने तुल्याउने ।
- जवाफदेही शासन र जनमुखी प्रशासनको अवयवको रूपमा लिईन्छ ।
- नयाँ सार्वजनिक प्रशासन, विद्युतीय शासन र सुशासनको आधारभूत तत्व हो ।

उल्लेखित परिभाषा माथि विचार गर्दा सार्वजनिक स्थल, कार्यालय वा निकायवाट सार्वजनिक महत्व तथा नागरिकका सम्बन्धमा लिएका निर्णयहरू वारे बुझ्न पाउने अधिकार नागरिकको हुन्छ जसलाई Right to know भनीन्छ । त्यसकारण सार्वजनिक सरोकारका नीति निर्णय, आदेश, निर्देशन, सेवा र विकास सम्बन्धी कार्यहरूको बारेमा नागरिकहरूलाई जानकारी गराउनु नै पारदर्शिता हो ।

पारदर्शिताको औचित्य/महत्व:

- सार्वजनिक पदाधिकारी र जनतालाई आफ्नो काम कर्तव्य र अधिकारीप्रति सचेत गराउन ।
- भ्रष्टाचार र अनियमितता नियन्त्रण गर्न, अनावश्यक अफवाह रोक्न ।
- जिम्मेवारीप्रति उत्तरदायी बनाउन ।
- नीति निर्माणका कामकारवाहीमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा जनसहभागिता गराउन ।
- सार्वजनिक पदाधिकारी र संगठनप्रति जनविश्वास बढाउन ।
- आमनागरिकमा लोकतन्त्रिक अधिकार प्रत्याभूति गराउन ।
- सेवा र विकासको प्रवाहलाई मितव्ययी र गुणस्तरीय बनाउन ।
- स्वतन्त्र, निष्पक्ष, तटस्थ र जनमुखी प्रशासनयन्त्र निर्माण गर्न सुशासन, स्वशासन र लोकतन्त्रको प्रवर्द्धन गर्न ।

नेपालमा पारदर्शिता प्रवर्द्धनका लागि भएका व्यवस्थाहरू :

नेपालको सार्वजनिक प्रशासनमा राजनीतिक/शासकीय संरचना/स्वरूपमा आएको नव प्रवर्द्धनसँगै पारदर्शिताको उदय भएको पाईन्छ । सन् १९९० को दशकमा प्रादुर्भाव भएको सुशासनको अवधारणा, सार्वजनिक प्रशासनमा आएका अवधारणाहरू नयाँ सार्वजनिक प्रशासन, NPS, NPG ले पारदर्शितालाई आत्मसाथ गरेको पाईन्छ । नेपालमा पारदर्शिता प्रवर्द्धनका लागि नीतिगत, कानूनी, संस्थागत तथा कार्यक्रमगत व्यवस्था गरिएको छ, जुन देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

- वि.स. २००८ सालमा वजेट पारित गरी पारदर्शिताको आरम्भ भएको ।
- नेपालको वर्तमान संविधानको धारा १९ मा सञ्चारको हक, धारा २७ मा सूचनाको हकको व्यवस्था यसलाई नागरिकहरूको मौलिक अधिकार अन्तर्गत लिइएको छ ।
- संविधानको धारा २८ मा गोपनियताको हक सम्बन्धी व्यवस्था जसले कानून बमोजिम गोप्य राख्नु पर्ने सूचनाको जानकारी कसैलाई दिन बाध्य पारिने छैन भनी उल्लेख छ ।
- धारा ५१ को राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत 'ख' ४ मा राजनीतिक तथा शासन व्यवस्था सम्बन्धी नीति अन्तर्गत, सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष, पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र सहभागितामूलक बनाउँदै राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधामा जनताको समान र सहज पहुँच सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने, आम सञ्चारलाई स्वच्छ, स्वस्थ, निष्पक्ष, मर्यादित, जिम्मेवार र व्यावसायिक बनाउन आवश्यक व्यवस्था गर्ने उल्लेख गरीएको ।
- सूचनाको हक सम्बन्धि ऐन, २०६४ तथा नियमावली, २०६५ मा गोप्य राख्नु पर्ने भनेर तोकेका बाहेक सार्वजनिक सरोकारका विषयहरू प्रकाशन एवम् प्रसारण गरी पारदर्शी बनाउने कानूनी व्यवस्था, प्रवक्ता एवम् सूचना अधिकारीको व्यवस्था, पाउनु पर्ने सूचना नपाएमा पुनरावेदन र क्षतिपूर्तिको व्यवस्था र कामकारवाही सरल र पारदर्शी हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।
- सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५ मा सार्वजनिक प्रशासनवाट भए गरेका कामकारवाही पारदर्शी तवरले गर्नु पर्ने आधारको रूपमा समेत राखेको, निर्णय गर्दा

पारदर्शिता कायम गर्नुपर्ने, सार्वजनिक सुनुवाई र नागरिक वडापत्रको व्यवस्था गरेको छ ।

- निजामती सेवा ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५०: नियमावलीको नियम १२२ (क) निजामती कर्मचारीको नैतिक दायित्व: खण्ड (ग) वस्तु तथा सेवा वितरणको मापदण्ड र कार्यविधिको पारदर्शिता कायम गर्ने भनी उल्लेख छ ।
- निजामती सेवाका कर्मचारीको आचरण सम्बन्धी नियमावली, २०६५ को नियम १३ पारदर्शिता कायम गर्ने: सेवा, सुविधा, कार्यञ्चालन पद्धति र निर्णय प्रकृयालाई पारदर्शिता बनाउनु पर्ने छ ।
- राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको आचरण सम्बन्धी निर्देशिका, २०६५ को बुँदा १७ पारदर्शिता कायम गर्ने: सेवा, सुविधा, कार्यसञ्चालन तौरतरिका, निर्णय प्रक्रिया र नतिजा पारदर्शी बनाइने ।
- सेवाप्रदायक निकाय वा कार्यालय प्रमुखले वार्षिक बजेट, सोको खर्च र उपलब्धि सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था ।
- तथ्यांक, सूचना, जानकारी दिँदा पारदर्शिता कायम गर्दै पर्याप्त र पूरा जानकारी दिने ।

माथि उल्लेखित सार्वजनिक सुनुवाई, सामाजिक परिक्षण, हेलो सरकार, गुनासो व्यवस्थापनका विभिन्न विधि मार्फत सार्वजनिक प्रशासनलाई पारदर्शिता प्रवर्द्धन गर्दै आएको छ । नगरिक समाज, स्वतन्त्र प्रेस समूह, गैरसरकारी संस्थाहरू आदिले विभिन्न कार्यक्रमहरू मार्फत सार्वजनिक प्रशासनमा पारदर्शिता प्रवर्द्धन गर्ने कार्यलाई थप सहयोग पुऱ्याएका छन । संवैधानिक निकायका प्रतिवेदनका साथै अरु सरकारी कार्यालयका प्रगति प्रतिवेदन मासिक तथा वार्षिक रूपमा प्रकाशन र सार्वजनिक गर्ने, सार्वजनिक सरोकारका सूचना टाँस गर्ने, वेभ साइटमा राख्ने तथा पत्रकार सम्मेलन, गोष्ठी, सेमिनार जस्ता विभिन्न कार्यक्रम मार्फत सार्वजनिक प्रशासनमा पारदर्शिता कायम गर्ने गराउनेमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाईन्छ ।

सार्वजनिक प्रशासनमा पारदर्शिताको महत्व :

सार्वजनिक प्रशासन सवैले सरोकार राख्ने संयन्त्र हो । यस संयन्त्रमा हुने गरेका नियमित तथा आकस्मिक कामकारवाही कानून वमोजिम पारदर्शी र खुल्ला हुनु पर्छ भन्ने मान्यता राखिएको हुन्छ । पारदर्शिता लोकतन्त्रको सफलताको पूर्वशर्त हो भनी सडकको अवस्थामा रक्षाकवच पनि हो । त्यसका साथसाथै सार्वजनिक प्रशासनमा पारदर्शिताको महत्व देहाय वमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

- सार्वजनिक पदाधिकारीलाई काम, कर्तव्य र अधिकार प्रति सचेत गराउने ।
- सार्वजनिक पदाधिकारीलाई आफ्नो जिम्मेवारीप्रति उत्तरदायी बनाउन ।
- सार्वजनिक प्रशासन भित्र हुने पक्षतापूर्ण व्यवहार, अनियमितता र भ्रष्टाचारमा कमी ल्याउन ।
- सार्वजनिक नीति निर्माण कार्यमा सरोकारवालाहरूको अर्थपूर्ण सहभागितामा अभिवृद्धि गरी अपनत्व प्रवर्द्धन गर्न ।
- सार्वजनिक नीति निर्माण, कार्यन्वयनको अवस्था र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समेतका चरणहरूमा गुणस्तर, दक्षता र प्रभावकारीता तुल्याउन ।
- लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा संविधानवाद, कानूनको शासन, दिगो शान्ति र सुशासन लगायतका बहुआयामिक विषयहरूको प्रवर्द्धन गर्न ।
- सार्वजनिक प्रशासनका कामकारवाहीलाई लोकतान्त्रिक पद्धति अनुरूप खुल्ला र पारदर्शी बनाई

नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन ।

- सार्वजनिक सेवा र विकासको प्रवाहलाई कम खचिलो र गुणस्तरीय तुल्याउन ।
- सार्वजनिक प्रशासन प्रतिको जनविश्वास अभिवृद्धि गर्न ।
- स्वतन्त्र, निस्पक्ष, तटस्थ र जनमुखी प्रशासनयन्त्र निर्माण गर्न ।

नेपालको सन्दर्भमा सिंहदरबार देखी जनताको घरदौलोसम्म फिँजिएको सार्वजनिक प्रशासनको जालोलाई देशमा आएको परिवर्तनको लहरसँगै आधुनिक र परिष्कृत तुल्याई जनताको आश र भरोसाको केन्द्रको रूपमा स्थापित गराउनुपर्ने देखिन्छ । यसलाई जति बढी जनमुखी, पारदर्शी र छिटो छरितो तुल्याउन सक्यो उती जनताको स्नेह र आस्था परिवर्तित प्रणाली प्रति स्थापित हुन सकछ । यो नै सार्वजनिक प्रशासनको उच्च छवि राख्ने प्रमुख उपाय हो ।

अन्त्यमा:

नेपालको सार्वजनिक प्रशासनमा पारदर्शिता प्रवर्द्धन गर्नका लागि संवैधानिक, कानूनी, नीतिगत एवम् सस्थागत व्यवस्थाहरूको रहेको छन् । जसले गर्दा नेपालको सार्वजनिक प्रशासनमा पारदर्शिता प्रवर्द्धनको हकमा केहि सुधारात्मक कार्यहरू नभएका पनि होइनन । तर बदलिँदो परिवेशलाई आत्मसात गरी नेपालको सार्वजनिक प्रशासनले पारदर्शिता प्रवर्द्धन कायम गर्न कतै चुकेको त होइन भन्ने जनगुनासो पनि सुनिन्छ । तसर्थ, समय सापेक्षमा आउने नवीन परिवर्तनलाई आत्मसात गर्दै स्वशासनमूलक सार्वजनिक प्रशासन निर्माण गर्न सकेको खण्डमा सार्वजनिक प्रशासनमा पारदर्शिताले पूर्णता पाउने छ ।

सन्दर्भ समाग्रिहरू:

- शासन प्रणाली (शाखा अधिकृत दोस्रो पत्र) - सुरेश अधिकारी
- विभिन्न समयमा प्रकाशित लेखहरू

Concept and Exercise of Directive Principles and Policies of the State: An Analysis

Dinesh Prasad Ghimire ^â

Synopsis

The directive principles and policies of the state were taken as the objective and priorities of the state in the beginning, but they were constitutionally ensured since the decade of the 1950s. These issues are considered to be essential in the modern constitution. However, these issues have not been included in the constitutions of some of the democratic and developed countries. In the multiparty system, the political parties with various political, economic, social and cultural philosophies form and run the government after they win the election. Directive principles and policies are the bases of running the government of such political parties. Of the seven constitutions promulgated so far, except in the Constitution of the Kingdom of Nepal, 2015 (1958), directive principles and policies have been included in one way or the other. There is a universal norm that the implementation of the directives and policies of the state cannot be made obligatory by the court. These directives and policies are slowly and gradually implemented on the basis of the availability of the means and resources in general. Nevertheless, after the promulgation of the Constitution of the Kingdom of Nepal, 2047 (1990), the Supreme Court seems to have entered into these matters by means of the dispute of public concern. It is judicial activism that is welcomed by the Nepalese society. According to the provision of the present constitution, the condition of directive principles and policies is monitored by the parliament and the Government of Nepal submits the annual report that has further ensured the level of implementation of the directive principles and policies. Yet, for the achievement of the expected result, it requires clarity in policy, political agreement, coordination and sharing among the three levels of government and development of institutional capacity and productive investment as well as sustainable economic development.

Introduction

In a general sense, although it is said that the constitution is the main legal document of political consensus, in the modern liberal state mechanism in addition to a legal and political document, it is also an economic, social and cultural document. In a democratic constitution, for consolidating the political democracy, economic and social democracy should also be resilient. Directive principles and policies of the state have

^â Joint Government Attorney
Truth and Reconciliation Commission, Nepal

been developed for ensuring economic and social rights. Therefore, it is also called the political manifesto of the state for the consolidation of economic, social and political democracy. The activities that are to be conducted by the government in future are the directive principles and policies. Moreover, the directive principles of the state work as the constitutional guidelines for the government to run the state.¹ In the cases where the state mechanism is run in consonance with the directive principles and policies, such state system gets validity, directive principles and policies work as the standard of the validity and prove to be the bases and mechanism to make the government transparent, responsible and accountable. By means of directive principles, the people provide the mandate to political parties with certain conditions that are gradually implemented on the basis of available means and resources in the state.² It is a common and prospective concept of running the government. Since it is a political norm, the course of political remedy is not generally adopted in it, but it is found that it has been conceptually changed at present and monitoring of the level of implementation is done by means of political mechanism. In the same way, it is also found that the court has also played its role by means of judicial activism. It mainly includes the rights of economic, social and cultural levels. It is taken as the major means of addressing the rights and requirements of the people in general. The state may declare directive principles and policies as obligatory by formulating necessary laws. In fact, after the persons and political parties with various ideologies reach the government through the election, directive principles and policies are found to be taken as the bases, guidelines, medium and destination of future that can make the government regularly responsible and accountable to the people. The state mechanisms including the government are politically, economically, socially, culturally, physically and psychologically focused for its effective implementation, the focus is oriented for the management of the required law, the institutional management and its resources so that it could establish the validity and good governance could be realized. The constitution has been found to have included and managed the fundamental rights and directive principles of the state to determine the limitation and duties of the state. It is an informal provision of the duty of the state, limitation and rights of the people that contains political values but it has no legal remedy in general. It is considered as the spirit, consciousness and recognition of the constitution. It is not clearly stated whether the directive principles and policies of the state are equally attracted to the three organs of the state- legislature, executive and judiciary or not³. Since executive power lies with

¹Shyam Kumar Bhattarai, Constitutional and Administrative Law of Nepal, Sopan Monthly, 2073 (2016) Page No. 77.

²Subject wise Concept of Fundamental Rights and Directive Principles Committee and Report of Preliminary Draft, 2066 (2009), Constituent Assembly, Page No. 401, 402.

³Constitutional Law of Nepal, 2054 (1997) Law, Research and Development Forum (FREDEAL). Kathmandu, Page No. 197.

the government, the executive has more responsibility regarding it.

Basically, there are three concepts regarding the directive principles and policies of the state: (1) No value: - In the cases where these matters are not fulfilled by the government, it is not allowed to question in the court of law, therefore, there is no any relevance of the inclusion of such matters in the constitution. The USA with its first constitution in the world has no provision in relation to it. (2) Moral value: - In the cases where there is a provision in the constitution, it may be implemented to some extent. It works for the welfare of the nation and people. It creates a moral obligation to the nation. (3) Binding value: - In the cases where these provisions are mentioned in the constitution, these matters are important. In the constitutions of Bangladesh and Pakistan, these matters have binding values. In case these matters are not fulfilled by the government, it is considered a violation of the constitution. In examining constitutionalism, the court cannot ignore these matters. Basically, the social concept changed after the Second World War. The role of the government changed and a guarantee of responsible rule was sought. As a result, there was a provision of directive principles and policies of the state in the constitutions promulgated after that event. The concept of directive principles of the state developed from the constitution of Ireland promulgated in 1937 has become the fundamental characteristic of the constitutions promulgated in the latter periods.

In the constitution of Ireland, the directive principles and policies have been included as the guideline of the legislature under the social goal of the state. With the purpose of including a provision of the welfare of the common people and considering the welfare of the state, the issue like public benefit and provisions of mobilizing means and resources and supporting the underprivileged groups in the society have been included under the directive principles and policies in the constitution of Ireland. In the constitution of China, the provisions like providing facilities for people's education, health and security to be managed by the state, promoting family planning in the manner so as to be reasonable to the economic and social development of the state, promoting art, culture and press, conserving environment, protecting the legal rights of minorities, etc. have been prioritized as the policy of the state. The issue of whether the directive principles and policies of the state are to be included in the process of formulating the constitution of a state or not depends on the interest of the people drafting the constitution and the requirement of the time. But there is a provision of directive principles and policies in almost all the modern constitutions. In the Constitution of the United States of America, 1787, there was no provision of directive principles.⁴ However, this constitution is categorized under the category of complete democratic and modern constitution. There are no any criteria specified regarding the issues to be included on the directive principles and policies. Such directive principles and policies have been given different names in

⁴Foundations of Democratic Constitution, 2065 (2008) Agra Sarathi Study and Research Centre, Kathmandu, Page No. 221.

the constitutions of various countries, for example, it is named as directive principles in India, principles of policies in Pakistan and typical principles of state policy in Bangladesh. The Constitution of Bangladesh has stated that in explaining the constitution and other laws, the court shall abide by these principles and this provision has given constitutional obligations.⁵ In the same way, pursuant to the Constitution of Pakistan, there liability of the organs of the state and the officers working there to abide by such principles and policies. Although it is not specified as the constitutional obligation in the constitutions of Nepal and India, the court is found to be standing as the protector in the cases where the government begins to rule against the directive principles and policies even though it is not specified as the constitutional obligation. The court explains and analyzes by means of judicial activism and such issues enter into the court as the dispute of public concern.

Some awards made by the Supreme Court of Nepal regarding it are as follows:

Where His Majesty's Government provided 42 bigaha of land with the forest located in the northern part of Narayangarh of Chitwan District on lease to International Society for Medical college, it shows that the applicants filed their writ pursuant to Article 88 (2) of the Constitution of the Kingdom Nepal, 2047 (1990). In examining the provision of Article 88 (2) for the determination of the dispute of any constitutional and legal question related to public right and concern, the Supreme Court has the special privilege to establish rights and to settle the dispute by issuing the required and reasonable order. It indicates that while making any decision in the matters of national importance by His Majesty's Government, decision shall be made considering the issue of national importance so as not to be contrary to the constitution and law. Even if the directive principles and policies of the state cannot be implemented by the court, in the cases where the government makes decisions contrary to the directive principles and policies of the state as provisioned in the constitution, it can be indicated by the court. It is the responsibility of the state to look after and preserve the matters of archaeological importance and heritage. If we do not preserve the ancient archaeological things, we ourselves may forget the ancient civilization and culture of our country. In the cases where the land of archaeological importance is given to the medical college for the construction of the building before the excavation, it cannot be said that the ancient temples and available things may not be destroyed. In the decision made by His Majesty's Government to give the land of Devghat area covered by the forests having natural, religious and archaeological importance to International Society for Medical College, where the reason and bases were not justified of giving the land to the Medical College, the decision made by His Majesty's Government on 2050/11/16 (1994/02/28) is to be

⁵Foundations of Democratic Constitution, 2065 (2008) Agra Sarathi Study and Research Centre, Kathmandu, Page No. 223.

considered arbitrary, the decision made by His Majesty's Government to give the 40 bigaha land of the northern part of Narayangarh, Bharatpur of Chitwan to International Society for Medical College is cancelled by the writ of certiorari.⁶

The directive principles and policies of the state are not implemented by the state, but such directive principles and policies are used to take support in the condition of explaining the constitution⁷. Since the Supreme Court has considered the matter of not being implemented the directive principles and policies of the state as the dispute of public concern and accepted the conservation of environment as the directive principles of the state, the writ of directive seems to have been issued to make the required provision for its conservation⁸. The provision of directive principles and policies of the state in Part 4 of the Constitution of the Kingdom of Nepal, 2047 (1990) is not a meaningless provision, therefore, it cannot be ignored thereof.⁹ These provisions are the guidelines for the government to gradually implement according to the availability means and resources and capacity of the state or these are the rights of positive nature. In this way, it is not reasonable and justifiable for the court to get such rights practised.¹⁰ In the case of depriving of the utilization of fundamental rights because of ignorance made by the state to implement the directive principles gradually may be filed in the court of law as a matter of dispute of public concern.¹¹ It cannot be said that the court shall remain silent in the situation where the state fails to fulfill its constitutional liability to implement on the basis of policies and rules of the state. In this condition, in issuing an order by the court for the organs of the state to fulfil their constitutional duties, it cannot be said that it is a violation of the authority of these organs.¹²

Directive principles and policies are not the matters to be decided by the court. There can be no judicial review regarding their implementation. Such provisions are only the guidelines for the government and Nepal is accepting the changes made in old norms. Because of the judicial activism of the Supreme Court, such directive principles

⁶Yogi Narahari Nath Versus Prime Minister and Office of the Council of Ministers and Others, N.L.J 2053(1996), Volume 1, Decision No. 6127, Page No. 33.

⁷ Bal Krishna Neupane versus Ministry of Labour and Others, N. L.J, 2050 (1993) Vol. 8 Decision No. 4768 Page No. 450.

⁸ Advocate Surya Dhungel versus Godabari Marble and Others, N.L.J 2052 (1995) Page No.26.

⁹ Prakash Mani Sharma versus Secretariat of Council of Ministers, N.L.J, 2054 (1997), Vol. 6, Decision No. 6391, Page No. 312.

¹⁰Kaleshu Dagaura versus Secretariat of Council of Ministers, N.L.J, 2068 (2011), Vol. 2, Decision No. 8560, Page No. 284.

¹¹Sunil Babu Panta versus Prime Minister and Office of the Council of Ministers and Others, N.L.J, 2065 (2008), Volume 4, Decision No. 7958, Page No. 485.

¹²Pramanda Thakur Lohar, N. L. J, 2065 (2008), Vol. 5 Decision No. 7965.

and policies are in the state of implementation.

Characteristics of Directive Principles and Policies:

The states have been divided into three categories in totality as capitalist states, communist states and welfare states. Since the capitalist system and the communist system could not fully satisfy the whole society in general, as an alternative of these systems, the provision of welfare states was started adopting the positive aspects and discouraging the negative aspects of both capitalism and communism and the directive principles and policies of the state were included in the constitution as the manifesto of the objectives and principles of the welfare state.¹³

Characteristics of Directive Principles and Policies: - The provision of directive principles and policies is the political manifesto of the state; it is the constitutional commitment and the basis of enjoying fundamental rights, the medium to make the state mechanism responsible, an important part of human rights in which objectives and priorities are mentioned, its concept is prospective, the comprehensive aspects of the state like political, economic, social, cultural, material aspects are included in it, it is not allowed to go to the court to get such principles and policies implemented, the state may make necessary laws and implement them, it is also being a matter of judicial review, directive principles and policies are based on the norms of the welfare state that cannot be directly obligatory to any of the organs of the state, there is no any provision of punishment in the case of violation, it remains as the promise of the state and the consequence of violation is only political.

Necessity and importance of directive principles and policies of the state: - Directive principles and policies of the state can be taken as a list of constitutional promises about what the state does for the people on the basis of available means and resources.¹⁴ Constitution is the document of especial nature. The fundamental matters related to governmental philosophy include in it. National priority and destination of future are included in it. Due to the matters like modern value of human rights, internalization of the welfare state, guarantee of social justice, constitutionalism and rule of law, the importance of directive principles and policies of state is being increased day by day. In the case of Keshavananda Bharti versus the State of Kerala in 1973, the Supreme Court of India expressed the importance from educational, moral, and election point of view by means of its award. The lines of the award of the case are as follows: "The authorities of the state may not have to answer for the breach in the court of law, but they will certainly have to answer for them to the electorate at the time of election. These principles have great educational value. They are really in the nature of moral

¹³Constitutional Law of Nepal, 2054 (1997), Law Research and Development Forum (FREEDeAL) Page No. 199.

¹⁴Foundations of Democratic Constitution, 2065 (2008) Agra Sarathi Study and Research Centre, Kathmandu, Page No. 227.

precepts for the authorities of the state; constitutional declaration of the policy of this kind is now becoming increasingly popular".¹⁵ The directive principles and policies of the state are supposed to be important to end the instability lying as the common problems and challenges in the public policies of the developing countries that have gone through the situation of political and economic transition. Since these principles and policies are the guidelines of governing the state, the role of coordinating all the public policies formulated by the state is performed by such directive principles. These principles and policies remain as the guidelines while governing the state, therefore, they are also called the conscience of the constitution.¹⁶

The necessity and importance of the directive principles and policies are as follows: Run the government as per the popular will, guarantee of the welfare state, promotion of social and economic justice, formulation of laws and planning on these bases, inclusion of comprehensive aspects, attaining legal values to the activities run by state, easier to make sustainable policies and planning, maintaining stability in the policy level, easier to determine the areas of priority, governing system becomes responsible and public oriented, the basis of governing the state is prepared, provides guidelines for the government, means and resources may be justifiably distributed, the basis of governing system remains the same in the cases a political party comes in the power, means to get validity in the ruling system, helps the citizens to increase their capability, provides guidelines to the rulers in future, promotion of human rights by means of meaningful utilization of fundamental rights. Since it ensures constitutionalism, there is a provision of directive principles and policies in almost all the modern constitutions of the world.

Constitutional Development of Directive Principles and Policies in Nepal: Government of Nepal Act, 2004 (1948)17

This constitution has no clear provision of directive principles and policies of the state. However, the provision made in Article (60) under the Miscellaneous Section of Part (6) of the Constitution states: As soon after the commencement of this Act as expedient, the Government shall provide for universal, free, compulsory, elementary education, and technical and higher education will be provided by the state to the extent necessary to prepare candidates for wide opportunities of services of the people of Nepal. In addition, as far as possible the state will make provisions for the elimination of illiteracy. The aim of educational institutions shall be good moral training, personal and vocational efficiency and the development of the spirit of nationality and international

¹⁵ Kesavananda Bharati Vs. State of Kerala, 1973 India, 4SCC, Page no. 77, 225.

¹⁶ Constitutional Law, Office of the Attorney General, Kathmandu, 2075 (2018), Page No. 374.

¹⁷ Top Bahadur Singh, 2008, The Constitutional Development of Nepal and Constitutional Record, Kathmandu Pairavi Prakashan, Page no. 135.

friendliness. From the provision made in this phraseology, it is understood that the state implements on the basis of available means and resources. In his very short tenure of his premiership, Padma Shamsher Rana had done a remarkably historical job of promulgation of the first constitution of Nepal.¹⁸

The Interim Governance of Nepal Act, 2007 (1951)¹⁹

Under Part (2) of the Constitution, Article (4) (a) states: That all the citizens including men and women equally have the right to an adequate means of livelihood (b) That the ownership and control of the material resources of the community are so distributed as best to serve the common good (c) That the operation of the economic system does not result in the concentration of wealth and means of production to the common detriment; (d) That there is equal pay for equal work for both men and women; (e) That the health and strength of workers, men and women, and the tender age of children are not abused and that citizens are not forced by economic necessity to enter avocation unsuited to their age or strength. Article (6): The state shall, within the limits of its economic capacity and development, make effective provision for securing the right to work, to education and to public assistance in cases of unemployment, old age, sickness and disablement, and in other cases of undeserved want. Article (10): The state shall promote with special care the educational and economic interests of the weaker sections of the people, and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation. Article (13): The Government shall not discriminate against any citizen on grounds only of religion, race, caste, sex, and place of birth or any of them. Article (15): There shall be equal opportunity for all citizens in matters relating to employment or appointment to any office under the Government. Nothing in this section shall prevent the Government from making any provision for the reservation of appointments or posts in favour of any backward class of citizens, which, in the opinion of the Government, is not adequately represented in the service under the Government. Article (16): Subject to the laws for the time being in force, all citizens shall have the right to freedom of speech and expression, to assemble peaceably and without arms, to form associations and unions, to move freely throughout the territory of Nepal, to reside and settle in any part of Nepal to acquire, hold, and dispose of property, to practise any profession or to carry on any occupation, trade, or business. Article (20): No child below the age of fourteen years shall be employed to work in any factory or mine or engaged in any other hazardous employment. Although this constitution is formulated as the political

¹⁸ The Legal Culture of Nepal, 2077 (2020) Prof, Dr. Jagadish Chandra Regmi, Pairavi Book House, Pvt. Ltd. Kathmandu, Page No. 477.

¹⁹ Top Bahadur Singh 2008, The Constitutional Development of Nepal and Constitutional Record, Kathmandu Pairavi Prakashan, Page no. 154, 155.

manifesto of the transfer of power²⁰, it is seen that it has mentioned the provision of development and construction and objectives and policies as well as priorities of the state.

(3) In the Constitution of the Kingdom of Nepal, 2015 (1958), there was no provision of directive principles and policies of the state in this constitution. It is clarified from the design of the constitution that the King had a special concern in the social and economic progress of the nation²¹ which indicates that the palace was concerned with development rather than determining the responsibility of development by directive principles and policies of the state.

In Part (4) of the Constitution of Nepal, 2019 (1962)²², there has been a provision of directive principles and policies of the state. In the beginning, there was a provision of objectives and principles of the rules of the society, the first amendment of the constitution, 2023 (1966) made a provision of directive principles of the Panchayat system. In Article (18), these principles remained as the general guidelines and were not to be implemented by the court. In Article (19), before the amendment, the objective of the state would be to establish the judicial society and promote the welfare of the people by security and the following policy would be adopted for this:- (a) Provision of providing the people with the opportunity to personality development and economic progress, (b) sufficient opportunities for livelihood, (c) Judicial distribution of property and encourage the private sectors too, (d) Paying attention to the benefit of labourers, women and children (e) Taking care of the destitute and the women of maternity state. (f) Abolition of polygamy, child marriage and practice of untouchability and (g) Provision of free and compulsory elementary education was adopted before the amendment but after the amendment, these policies were provisioned in the following way:- (a) Political goal to emphasize on the policy of decentralization, (b) Economic goal of participatory economic prosperity and the development and protection of the private sector (c) Provision of social goal for the establishment of social life based on morality.

In the Constitution of the Kingdom of Nepal, 2047 (1990)²³, the directive principles and policies of the state were provisioned in Part (4) of the constitution in which there was a provision in Article (24) that stated, "The court shall not use these principles and policies and these will be the main guidelines of governing the state and implementation

²⁰Kashi Raj Dahal, Writing Constitution, Practice and Experience, 2071 (2015) Page No. 143.

²¹The Political History of Nepal, 2063 (2006) Dr. Rajesh Gautam, Bhundi Pura Prakashan, Kathmandu, Page No. 408.

²²Top Bahadur Singh, 2008, The Constitutional Development of Nepal and Constitutional Record, Kathmandu Paravi Prakashan, Page no. 252.

²³The Constitution of Kingdom of Nepal, 2047 Law Books Management Board, Kathmandu.

will be done on the basis of availability of means and resources. The main objective of the state pursuant to Article 25 is the promotion of the provision of public welfare based on the open society. In the same way, making the national economy independent and self-reliant, establishment of social life based on economic justice and morality and social development are the objectives of the state and the capacity to maintain the benefits of democracy is included under the liability of the state and the international relationship is directed by the objective of promotion of national dignity. In Article (26), 16 policies of the state are mentioned which includes the matters like promotion of the living standard of the people, maintaining national unity with the promotion of cultural diversity, economic use of natural means and resources, physical development favorable to environment, development of agriculture as an industry, respect and promotion of labour, promotion of participation of women in the national development, protection of the benefits of children and free education, provision of social security to the poor, upliftment of the backward castes and communities, emphasis on science and technology, and local technology, emphasis on national development and foreign investment, emphasis on rural development, providing free legal service to the disabled, preparation of the bases of mobilization of foreign policies and institutionalization of peace of Nepal on the basis of international values and norms. This constitution had only included the political and civil rights under fundamental rights and economic, social and cultural rights were included under the principles and policies of the state.²⁴

In Part (4) of the Interim Constitution of Nepal, 2063 (2007)²⁵, the directive principles and policies of the state are included. There are liabilities of the state in Article (33) which includes the provisions of the election of the Constituent Assembly, political, economic, and social transformation of the country, maintaining good governance, inclusive, democratic and preceding restructuring of the nation, ensure the participation of all in the mechanism of the state, implement the scientific land reformation programme, protection of national industries, providing national security, adoption of the concept of common development, the welfare of the labourers, implementation of treaty, end of discriminatory law, utilization of national resources in the interest of the nation, relief and rehabilitation to the victim of conflict and restructuring of the damaged structure. In Article (34) of the constitution, there is a provision of directive principles of the state that includes (a) provision of the promotion of the welfare state, (b) maintaining the system that can utilize the benefits of democracy, (c) formation of prosperous and rich Nepal (d) formation of independent and self-reliant economy, (e) establishment and development of healthy social life. In Article (35), there is a provision of the policy of the state that includes the matters like raising the standard of living of the citizens, development of

²⁴Pratipadan, 2072 (2015), National Judicial Academy Nepal, Page No. 379.

²⁵The Interim Constitution of Nepal, 2063, Law Books Management Board, Kathmandu.

economy, maintaining the national unity with cultural diversity, priority to the locals in the mobilization of natural resources, maintaining clean environment, development of agriculture as an industry, labour welfare, welfare of women, provision of social security to the incapacitated persons, provision of reservation, emphasis on the development of science and technology, provision to attracting foreign capital and technology, emphasis on the development of rural areas, modernization of traditional knowledge and skills, regulation of non-governmental organizations and mobilization of young manpower in development.

In Part (4) of the Constitution of Nepal²⁶, there has been a provision of directive principles, policies and liabilities of the state. It is stated that these provisions are used as the guidelines of governing the state and their implementation shall be made by mobilizing means and resources as per the requirement. There is a provision of directive principles in Article (50) that includes (a) maintaining the relationship among the federal units based on mutual cooperation and federalism, internalizing the principle of proportional inclusion on the basis of autonomy of the local level and decentralized ruling system, strengthening of federal democratic republic to create the situation to enjoy the democratic rights, (b) respecting cultural diversity and maintaining social harmony, solidarity and amity, strengthening national unity, (c) achieving rapid economic growth, develop self-reliance, make a sustainable, independent and prosperous economy while making the national economy independent, self-reliant and progressive in order to build an exploitation free society by abolishing economic inequality through judicial distribution of the achievement. The objectives are also clarified that international relations shall be directed on the basis of sovereign equality.

There is a provision of the policies of the state in Article (51) that includes policies relating to national unity and national security, policies relating to politics and governing system, policies relating to social and cultural transformation, policies relating to industry and commerce, policies relating to agriculture and land reformation, policies relating to development, policies relating to conservation, policies relating to promotion and utilization of natural means and resources, policies relating to the fundamental requirement of the citizens, policies relating to labor and employment, policies relating to social justice and inclusiveness, policies relating to justice and punishment, policies relating to tourism and policies relating to international relation. Including the political, economic and social circumstances communities upon drafting the constitution, expectation of the people, orders or awards of the court, new norms seen in the international community, and the commitments made by Nepal as well. The present constitution has comprehensively given priority to the policies of the state. Nepal is a signatory nation of about two dozen treaties relating to human rights. As a member nation of the United Nations Organization, some of the treaties are obligatory and some

²⁶The Constitution of Nepal 2072(2015), Law Books Management Board, Kathmandu.

are directive in nature. The state should internalize these provisions too. Therefore, the present constitution has included the new issues on the old provisions such as the guarantee of national and human security, emphasis of good governance, respect, preservation and development of social and cultural diversity, economic development by means of public, private and cooperative sector, scientific land reformation, participatory development, sustainable development, civic education, guarantee of health and employment, respect of labour and creation of job opportunities, social justice and social security, proportional inclusion, making judicial system fast, fair and reliable, development of tourism as a major foundation of economy, protection of sovereignty and maintaining international relationship on the basis of mutual benefit. Article (52) states it shall be the obligation of the state to make Nepal a prosperous and affluent country. The Constitution of Nepal has included the provision of the obligation of the state for the first time in the constitutional history. In fact, these obligations are the values and norms of our ruling system. Article (52) mentions the provision related to the implementation of directive principles, policies and implementation of obligation in which the Government of Nepal shall submit the annual report to the federal parliament and in Article (54), there is a provision of a committee to monitor and evaluate whether the directive principles, policies and obligations of the state set forth in this Part have been implemented progressively or not. Likewise, article (55) includes the provision that no question shall be raised in any court as to whether any matter contained in this Part has been implemented or not. Although directive principles cannot be implemented the procedure of the court, it is considered as the spirit, consciousness and recognition of the constitution.

Relationship between fundamental rights, directive principles and policies:

There are essential differences between fundamental rights and directive principles of the state. However, these provisions are not competitive rather they are complementary to each other. Both of them are active to provide guidelines for the governing practice.²⁷ Fundamental rights are obligatory while directive principles and policies are instructional. The rights of the people are ensured by both fundamental rights and directive principles and policies. Both of them are required for the economic, social, cultural and material development and transformation as well. Fundamental rights are not generally repealed or amended by the legislators but directive principles and policies can be made obligatory by formulating the law. The fundamental laws can be easily implemented while directive principles and policies are gradually implemented on the basis of availability of the means and resources. The policy, in fact, clarifies the destination of development for future. Yet, it is difficult to distinguish absolute differences

²⁷Resource Materials on Fundamental Rights, 2078 (2021), Office of the Attorney General, Kathmandu Page No. 13.

between them. Both of them emphasize on the following matters: civic rights, interest and respect, life, property and guarantee of freedom, internalization of development and freedom, comprehension on the necessity of the obligation of the state, selection of national priority, internalization of the concept of limited government, respect and internalization of civic sovereignty, an opportunity of civic monitoring, the liability of implementation through the state mechanism, constitutional provision and contribution on the development of democracy.

Difference between fundamental rights and directive principles and policies:

Fundamental rights are the rights of a person against the state. In case the fundamental rights of a person are violated by the state, the independent and proficient court makes a decision against such violation and provides a remedy. Since the directive principles and policies are only the code of conduct of the government, the court cannot provide a remedy in case of violation or failure to implementation. The directive principles and policies are only the political, social, economic, cultural and foreign policies of the state.²⁸ However, the differences between them are as follows:

Fundamental Rights	Directive Principles and Polices
They are closer to human rights.	They are closer to economic and social transformation.
They are obligatory for implementation.	They are not obligatory for implementation, rather they are appealing.
The state cannot intervene over these matters.	The state shall internalize and implement them.
The state has negative obligation of the state over them.	The state has negative positive obligation of the state over them.
They are usually civic and political in nature.	They are usually economic, social and cultural in nature.
Contain within the first generation of human rights.	Contain within the second, third and fourth generation of human rights.
Likely to be instantly implemented in nature.	To be gradually implemented.
Controls the arbitrariness of the government.	Directs the welfare role of the government.

²⁸Dr. Chandra Kanta Gyawali, Nepalese Constitutional Law, Pairavi Prakashan, 2068(2011) Page no. 73.

Drawbacks of the implementation of directive principles and policies are as follows:

Lack of sufficient means and resources, frequent change in the priorities of the government, lack of preparation of required law and structure in time, lack of sufficient pressure from the civil society, lack of uniformity and coordination among the three organs of the government in the sector of priority, failure to sufficiently recognize and mobilize internal resources, weak parliamentary monitoring, increasing in the administrative expenses day by day, less adoption in the area wise policy and planning formation, try to implement the same type of policy in the society with diversity, the Nepalese society enjoying only in their culture, imbalance in population distribution in Nepal, weak mobilization of citizens in the development activities and the weak condition of economic development.

Measures for improvement: Provide priorities while preparing policies and implementing them, maintain national consensus for development, prepare the required planning and make them obligatory, rapidly increase the rate of economic development, systematize migration, emphasize on abiding by the directive order and explanations of the court, invest additionally on social and cultural transformation, make the parliamentary monitoring more effective, emphasize on the mobilization of internal resources in the development and construction works, reduce administrative expenses, make an effective coordination among the levels of government.

Conclusion

Directive principles and policies of the state are the products of the modern constitution. The responsibility to be taken by the state is the result of universal norms. The constitutional system guides the state to civil rights and positive transformation. These provisions are made for the meaningful utilization of the rights and guarantee of the welfare of the people that are also known as the principles of social justice. Besides some exceptions, directive principles and policies have been included in almost all the constitutions promulgated in Nepal since 2004 (1948) in one way or the other. In the present constitution, the range of these provisions has been made comprehensive. Because of globalization, commitments expressed by Nepal in the international arena, interests and requirements of the Nepalese people too, the directive principles and policies seem to have been broadly modified. The government should be responsible towards the parliament to implement the directive principles and policies provisioned in the constitution where the number and range of fundamental rights are made comprehensive. The provision of presenting the annual report along with the achievement attained by the implementation to the federal parliament has further guaranteed the implementation of these principles and policies. For further expected results, it is required to make some improvements on the suggestions mentioned above by formulating the policy both in institutional and procedural levels. The new provision for monitoring the condition of implementation by the parliamentary committee as mentioned in the constitution has made us further hopeful.

A Conceptual Study On Code Of Conduct For Public Servants In Nepal

Sweta Bhattarai ^â

Abstract

A public office is a position of trust, implying a duty to act in the public interest. Therefore, the ultimate loyalty of public officials shall be to the public interests of their country as expressed through the democratic institutions of government (United Nations, 1996). Performing duties and functions with integrity and accountability is a must for the service providers. However, there are continuous criticisms on integrity and accountability in public sector governance. If service providers become unethical, the overall functioning of the public institutions will have serious impediments. In this realm this article studies the concept of code of conduct of public servants in Nepal. Various existing legal instruments that guides conduct of civil servants in Nepal are analyzed.

Introduction

A code of conduct is the most common policy within an organization. This policy lays out the company's principles, standards, and the moral and ethical expectations that employees and third parties are held to as they interact with the organization. A code of conduct is an integral part of compliance efforts as it provides documentation that an employee or third party has violated company policy if illegal activity arises.²⁹

A code of conduct is an outline of what is considered **appropriate behavior** by the organization and what is considered **inappropriate behavior**. The code of conduct is built directly from the code of ethics and should reflect in its formulation the core values held by the organization, ensuring the actions of the employees are in compliance with these core values and not in contradiction of them. The code of conduct also promotes the actions that reflect most positively on the organization, enabling employees to behave in a way that builds the public's trust for the organization.³⁰

Code is some of the most important statements of civic expectation. Public Servants should be subject to codes of conduct. Codes carry general obligations and cautions that individuals and societies should be endeavoring for and what they can achieve. The code of ethics is basic documents to provide the framework for the public servants

²⁹<https://www.ganintegrity.com/compliance-glossary/code-of-conduct/>

³⁰<https://bizfluent.com/about-5044074-definition-code-conduct.html>

^âAssistant District Attorney, District Government
Attorney Office, Kathmandu

to carry out their public responsibilities. Codes can clearly articulate unacceptable behaviors as well as providing a vision for which the government official is striving. The Code of Conduct is an important pillar in the establishment of good governance and ethical conduct of public servants. It also raises such issues as respect for human rights, the rule of law, accountability, transparency in government, personal conduct and private interests.

The Seven Principles of Public life³¹

This is also known as the Nolan Principles which is apply to anyone who works as a public office-holder. They outlined the ethical standards for those working in the public sector. They were first set out in committee on Standard in Public Life by Lord Nolan in 1995. Those principles are listed below:

- Selflessness
- Integrity
- Objectivity
- Accountability
- Openness
- Honesty
- Leadership

Purpose of the code

Codes of conduct may serve a number of purposes:

- The promotion of ethical behaviour and deterrence of unethical behaviour.
- The provision of a set of standards, a written benchmark against which to judge behaviour.
- The provision of guidance when a person is faced with difficult decisions.
- An ideal code will distinguish the priority values or principles, as serving public interests should have higher priority than loyalty towards organization or internal rules.
- The establishment of rights and responsibilities. A statement of principles indicating what the profession or organization stands for (equity, impartiality, etc.).
- The creation of a contract between professionals and their clients.
- A statement of professional and moral development.
- Enhancement of the status of a profession.
- A statement of professional conduct, identifying client expectations

³¹Committee on Standard in Public Life, The Seven Principles of Public Life, Published on 31 May, 1995, available at <https://www.gov.uk/government/publications/the-7-principles-of-public-life/>

Legal framework for code of civil servants

Constitution of Nepal 2072

It provides the long term policies regarding the public administration:

Article 51 (b) guarantee good governance by ensuring the equal and easy access of the people to the services and facilities delivered by the state and make the public administration fair, competent, impartial, transparent, free from corruption, accountable and participatory.

Article 51 (k) states the provision to adopt effective measures for the control of corruption and irregularities in all sectors including political, administrative, judicial and social sectors.

Part 23 of Constitution includes the provisions of Public Service Commission for the recruitment of competent government servants. Article 243 provides the definition of civil service clearly. Similarly article 285 of the constitution ensures the composition of different governance services.

Good Governance (Management and Operation) Act, 2064

Section 23 of this act provides the right to various officers and institutions to make positional and professional code of conduct related to their offices. As per the provisions different rules of conduct have also have been implemented.

Civil Service Act, 2049

Chapter 7 of the Civil Service Act, 2049 has mentioned about the various conduct for civil servants which are directly or indirectly relevant to departmental action. They are:

- Each civil employee must attend his/her office regularly during the time appointed by Government of Nepal and must not remain absent from the duty without having prior sanction of leave as far as possible.
- A civil employee must remain in discipline and perform his/her duties with honesty and readiness.
- Restriction on using political or undue influence , on criticizing government
- No civil employee shall take part in politics, election, restriction on publishing news relating to governmental business and on establishing and operating company and carrying on trade or profession
- Restriction on receiving gift, present, donation etc. and borrowing and restriction on agitation and strike
- Each civil employee must submit a statement of his/her property.
- No civil employee shall subject anyone to torture and commit sexual abuse.
- In discharging duties in his/her office, a civil employee must treat all in a decent manner.

- Civil employee must bear the responsibilities which may arise according to his/her office and post and perform works in an impartial, fair, efficient and prompt manner.

Civil Servants Code of Conduct Regulation, 2065The code of conduct for civil servants are further elaborated categorically in this regulation. Those are listed below:

- Positional Conduct: Positional dignity should be maintained, to treat fairly and equally, office related work only should be done during office hours, office equipment and facilities should not be misused, maintain transparency, provide fast, complete and quality service.
- Professional Conduct : Knowledge and compliance with the law, respect the profession, always try to develop capacity, the terms of the professional permit must be followed, to perform quality work, adherence to professional standards, follow the instructions, financial discipline and integrity.
- Individual Conduct: efforts should be made to increase public assurance in the Government of Nepal and the civil service etc.

Others

Commission for the Investigation of Abuse of Authority (CIAA) Act 1991 is a milestone anticorruption instrument in Nepal. This act provides authority to CIAA in investigating and prosecuting the improper conduct and corruption by a person holding public position. Another important anticorruption act is Corruption Prevention Act 2002. These instruments focus on installing ethical conduct in public sector and thereby bringing into prosecution for any breach of the same. The National Vigilance Center, established through Corruption Prevention Act 2002 is responsible for taking measures to prevent unethical practices in public sector. Likewise, Right to Information Act 2007 holds public institutions and officials accountable and transparent towards their actions.

Ways Forward

Through various legislation has ensures the legal provision to enhance morality and integrity of civil Servant in Nepal. However the corruption ratio increases each year. Corruption Rank in Nepal increased to 117 in 2020 from 113 in 2019. Misuse of governmental facilities by civil servants are frequently heard news these days. The provision of the code of conduct in Nepalese Civil Service is not sufficient and compatible to the international provisions. The rule of law, impartiality and independence, transparency, morality and integrity, responsibility, effectiveness and efficiency and fairness are the foundations of Nepalese Civil service code of conduct. But those principles are not clearly stated in the original document. Due to the ineffective implementation of this code of conduct, it is also criticized as only the ornament/esoteric luxurious of civil servants. There is no effective performance evaluation system of civil servants as well. Further civil

servants lacks moral values and internalization. There shall be proper implementation of those codes when the principles are guided along with the individual moral values of civil servants. The procedure for the compliance with the code should be clearly specified, compliance with the code should be expressly promoted. Integrity policy and effective laws should be implemented which require civil servants to give reasons for their official decisions. Values, cognitive and emotive aspects should be incorporated in the code of conduct. The Code of Ethics must be integrated in the organizational culture.

Conclusion

The code of conduct for public servants is directly related to the effectiveness and efficiency of service delivery. For this ethical values and principles in codes must have both cognitive and emotive elements. They must appeal to reason, as well the emotional content of devotion, loyalty or professionalism. The implementation of conduct will work as the footstep for the overall national development with the creation of fair society. It will help to established fair, competent, impartial, transparent, corruption free, accountable, participatory public administration and ultimately good governance. The code of conduct should be based on at least seven Nolan principles which must be stated clearly.

Bibliography

- The constitution of Nepal, Nepal Law commission
- Good Governance (Management and Operation) Act, 2064, Nepal Law Commission
- Civil Service Act, 2049, Nepal Law Commission
- Civil Servants code ofConduct Regulation, 2065, Nepal Law Commission
- Civil Service Code: Standard and Behavior, <https://www.sipo.ie/acts-and-codes/codes-of-conduct/civil-servants/civil-Service-Code-of-Standards.pdf>
- Committee on Standard in Public Life, The Seven Principles of Public Life, Published on 31 May,1995, available at <https://www.gov.uk/government/publications/the-7-principles-of-public-life/>

Sustainable Development and Nepal

Padam Bahadur D.C.^â

A bstract

Sustainable development is a harmonic relationship between human race and natural system. It is a marriage between ecology and economy to attain economic development without compromising ecological balance. It denotes the balanced, equitable, equal and inclusive distribution of available resources, authorities, opportunities among inter-generations, inter-groups, and inter-sectors resulting the social equity, equality and environment friendly development. The development that endures for a long and that has its own carrying capacity in itself. The development that is for all and for long lasting is the sustainable development. At the time of emergence of its concepts, it was merely delimited to the environment. But, it does go beyond now spreading over political, governmental, administrative, social, cultural, technological sector and so forth. Sustainable development is the overarching paradigm of the United Nations. The concept of sustainable development was described by the 1987 Bruntland Commission Report as “development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.” The Sustainable Development Goals (SDGs,17), also known as the Global Goals, were adopted by all United Nations Member States in 2015 as a universal call to action to end poverty, protect the planet and ensure that all people enjoy peace and prosperity by 2030.

This article tries to discuss the concepts of sustainable development, the strategies Nepal is following to achieve the SDGs, the challenges Nepal is facing, and the way out that Nepal is suppose d to take into account.

The Concepts Of Sustainable Development

Development that meets the demand of the present generation without compromising the ability of future generation to meet their own needs is sustainable development, UNDP.

The concept of sustainable development was emerged referring to the rational usage of natural resources and development with no harm to environment. The development that is technologically suitable, economically viable, socially acceptable, politically desirable, and environmentally unharmed is sustainable development.

^âFederal Parliament Secretariat,

The Sustainable Development Goals (SDGs) were born at the United Nations Conference on Sustainable Development in Rio de Janeiro in 2012. The objective was to produce a set of universal goals that meet the urgent environmental, political and economic challenges facing our world.

The SDGs replace the Millennium Development Goals (MDGs), which started a global effort in 2000 to tackle the indignity of poverty. The MDGs established measurable, universally-agreed objectives for tackling extreme poverty and hunger, preventing deadly diseases, and expanding primary education to all children, among other development priorities.

In September 2015, the General Assembly adopted the 2030 Agenda for Sustainable Development that includes 17 goals. Building on the principle of “leaving no one behind”, the new Agenda emphasizes a holistic approach to achieving sustainable development for all.

The United Nations Sustainable Development Goals (UN SDGs, also known as the Global Goals) are 17 goals with 169 targets that all UN Member States have agreed to work towards achieving by the year 2030. The 17 sustainable development goals (SDGs) to transform our world are:

GOAL1: No Povert

GOAL 2: Zero Hunger

GOAL 3: Good Health and Well-being

GOAL 4: Quality Education

GOAL 5: Gender Equality

GOAL 6: Clean Water and Sanitation

GOAL 7: Affordable and Clean Energy

GOAL 8: Decent Work and Economic Growth

GOAL 9: Industry, Innovation and Infrastructure

GOAL 10: Reduced Inequality

GOAL 11: Sustainable Cities and Communities

GOAL 12: Responsible Consumption and Production

GOAL 13: Climate Action

GOAL 14: Life Below Water

GOAL 15: Life on Land

GOAL 16: Peace and Justice Strong Institutions

GOAL 17: Partnerships to achieve the Goal

These 17 SDGs has been grouped into 5 subgroups, called 5Ps : People, Planet, Prosperity, Peace, and Partnerships.

People

It is determined to end poverty and hunger, in all their forms and dimensions, and

to ensure that all human beings can fulfil their potential in dignity and equality and in a healthy environment.

Planet

Protecting the planet from degradation, through sustainable consumption and production, sustainably managing its natural resources and taking urgent action on climate change, so that it can support the needs of the present and future generations.

Prosperity

It is all about ensuring that all human beings can enjoy prosperous and fulfilling lives and that economic, social and technological progress occurs in harmony with nature.

Peace

It deals with fostering peaceful, just and inclusive societies which are free from fear and violence. There can be no sustainable development without peace and no peace without sustainable development.

Partnership

It deals with mobilizing the means required to implement this Agenda through a revitalized Global Partnership for Sustainable Development, based on a spirit of strengthened global solidarity, focused in particular on the needs of the poorest and most vulnerable and with the participation of all countries, all stakeholders.

Sustainable Development in Nepal

Nepal is one of the member nations of UNO which has internalized the SDGs through various policies, programmes, and projects. The constitution of Nepal has one way or another address the sustainable development. The constitution aims the sustainable peace, good governance, development, and prosperity through federal republic governance system. There are thirty one fundamental rights scripted, four objectives of nations; political, socio-cultural, economical, and international relations, thirteen national policies and other various provisions, these all are, to the extent, connected to the sustainable development.

The 15th periodic plan (BS 2075/076 – 2080/2081) is mainly based on 25 years sustainable development vision, i.e. up to BS 2100. This plan has the mission of LDC graduation up to AD 2022 and achieving the SDGs up to AD 2030. It has targeted various sustainable development aims to be achieved within 25 years period. For achieving all these goals, it has separate strategies for all goals and has been linked with the yearly budget.

National plan commission, as a main organization, has been working on it. Along with Sustainable Development and Good Governance Committee, under National

Assembly, all the parliamentary committees are the organizations working so as to achieve the sustainable development goals. Three layers government, all the ministries, NGOs, INGOs civil societies, social organizations, corporate sectors and other are the helping hands for sustainable developments.

Challenges faced by Nepal while implementing strategies for sustainable development goals

As a result of its unique geographical location and geopolitical situation, Nepal, as a developing country, has faced many environmental, social, and economic issues, such as the extreme levels of pollution in bodies of water as was in the case of the Bagmati river which, fortunately, after state and volunteer-run efforts is now cleaner than it has been in a long time.

- Lack of financial resources to carry out and plan sustainable development
- Natural occurrences, such as earthquakes can pose a threat to sustainability as they can destroy certain elements of infrastructure.
- The governmental conflict between immediate profit and investment towards sustainable technologies.
- Corruption. (Funding to developing countries is usually provided through foreign grants, in the case of Nepal foreign grants constitute the majority coming from the UK. Nevertheless, due to bureaucracy and corruption in Nepal, in order to pass certain development projects a stipend needs to be paid to ministers as well as service fees to the Nepal government which significantly slow down NGO processes.)
- Lack of efforts at a municipal level.
- Extreme poverty, unemployment, majority of uneducated people and lack of vocational education.
- Political instability, social inequalities, gender inequalities,
- Difficult geographical location leading to poor infrastructure development.
- There were serious impacts of Covid -19 pandemic on all 17 SDGs and still it's creating threats to implementing the SDGs.

How can we overcome these challenges?

Nepal is a under-developed country, it is obvious that it faces many challenges. It has many to do so as to overcome the challenges faced.

In order to overcome the current challenges faced by Nepal, substantial investments in the SDG relevant projects are required. The investments need to be on areas of focus like basic infrastructures of roads, rail and ports; agricultural and rural development; food security and safety; power projects; climate change alleviation and adaptation; public health; and improving the quality of education.

Political stability must be there, which can control all other sectorial problems. Corruption should be controlled, for this all the related bodies, civil societies, social

organizations must be active and lively. Modernization, diversification, marketization, professionalization of agriculture is needed. Poverty alleviation programmes should be practical. Social awareness plays the vital role.

Conclusions

Sustainable Development is now such a big matter which is untouched with almost nothing in the world. The global issues that we face today can be seen overwhelming – too much for any person, any organization, or any one government to tackle. As we size up the global challenges we face – from advancing gender equality to eliminating poverty – it's crucial to recognize that these issues do not exist in silos. In the age of this globalization, every nation, even if all are not connected with UNO, in one way or another follows the sustainable development.

The SDGs programme has passed almost 5 years now, and various studies shows that a lot progress has been done throughout the world. Despite the ongoing progress, 10 percent of the world's population lives in poverty and struggle to meet basic needs such as health, education, and access to water and sanitation.

All the nations should work hand in hand involving in the globalization and simultaneously, localizing the SDGs: strategies and plans.

References

1. The constitution of Nepal (BS 2072)
2. WWW.UNDP.org
3. WWW.NPC.gov.np
4. WWW.federalparliament.gov.np
5. 15th Periodic plan

हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र, बबरमहल
हुलाकी पुनर्ताजगी प्रशिक्षण कार्यक्रम-२०७८ दोस्रो सत्र
मिति: २०७८/०५/२७ गते देखि २०७८/०६/०१ गते सम्म
मुकाम: हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र

सहभागिको नामावली

सि.नं.	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय	कैफियत
१	४६३७	हुलाकी	तेजनाथ पुडासैनी	जिल्ला हुलाक कार्यालय , चितवन	
२	४६३८	हुलाकी	सोमनाथ लामिछाने	जिल्ला हुलाक कार्यालय, चितवन	
३	४६३९	हुलाकी	पासाङ फिन्जो तामाङ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, , रसुवा	
४	४६४०	हुलाकी	स्याम बहादुर तामाङ	जिल्ला हुलाक कार्यालय ,, रसुवा	
५	४६४१	हुलाकी	मान बहादुर जिम्बा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मकवानपुर	
६	४६४२	हुलाकी	शम्भु राना मगर	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मकवानपुर	
७	४६४३	हुलाकी	भिमसेन घले	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सिन्धुपाल्चोक	
८	४६४४	हुलाकी	पम्फा थापा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सिन्धुपाल्चोक	
९	४६४५	हुलाकी	उत्तम श्रेष्ठ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, धादिङ	
१०	४६४६	हुलाकी	युवराज अधिकारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय , धादिङ	
११	४६४७	हुलाकी	बिकास डंगोल	जिल्ला हुलाक कार्यालय ,,नुवाकोट	
१२	४६४८	हुलाकी	गोकुल पोखरेल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, नुवाकोट	
१३	४६४९	हुलाकी	केशव बहादुर थापा	जिल्ला हुलाक कार्यालय ,दोलखा	
१४	४६५०	हुलाकी	सिता कार्की	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दोलखा	
१५	४६५१	हुलाकी	अर्जुन वाँनिया	जिल्ला हुलाक कार्यालय, काभ्रेपलान्चोक	
१६	४६५२	हुलाकी	भोजकुमारी लामा	जिल्ला हुलाक कार्यालय ,काभ्रेपलान्चोक	
१७	४६५३	हुलाकी	सुनु बोहोरा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ललितपुर	
१८	४६५४	हुलाकी	सफलता धमला	जिल्ला हुलाक कार्यालय ,ललितपुर	
१९	४६५५	हुलाकी	सुर्दशन अधिकारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय , भक्तपुर	
२०	४६५६	हुलाकी	शिव बहादुर सुकुमनी	जिल्ला हुलाक कार्यालय ,भक्तपुर	
२१	४६५७	हुलाकी	विबेक चौधरी	जिल्ला हुलाक कार्यालय,पर्सा	
२२	४६५८	हुलाकी	कृष्ण कुमार साह कानु	जिल्ला हुलाक कार्यालय,पर्सा	

हलाक प्रशिक्षण केन्द्र, बबरमहल

हलकारा उत्प्रेरक प्रशिक्षण कार्यक्रम-२०७८, ७१ औं सत्र
मिति: २०७८/०६/१५ गते देखि २०७८/०६/२० गते सम्म

मुकाम: पोखरा, कास्की

सहभागिको नामावली

च	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय	कैफियत
१	४६५९	हलकारा	एक नारायण काफ्ले	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्वत	
२	४६६०	हलकारा	खैसरा सापकोटा डुम्रे	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्वत	
३	४६६१	हलकारा	ध्रुव राज सेडाई	जिल्ला हुलाक कार्यालय, गोरखा	
४	४६६२	हलकारा	सृजना वानिया अधिकारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, गोरखा	
५	४६६३	हलकारा	बावुराम बराल	हुलाक निर्देशनालय, पोखरा	
६	४६६४	हलकारा	छविलाल अधिकारी	हुलाक निर्देशनालय, पोखरा	
७	४६६५	हलकारा	प्रेमा सापकोटा रेग्मी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, स्याङजा	
८	४६६६	हलकारा	चिजा माया शाह	जिल्ला हुलाक कार्यालय, स्याङजा	
९	४६६७	हलकारा	राम बहादुर खत्री	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तनहुँ	
१०	४६६८	हलकारा	सावित्रा पाण्डे	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तनहुँ	
११	४६६९	हलकारा	इमान सिंह कुवर	जिल्ला हुलाक कार्यालय, लमजुङ	
१२	४६७०	हलकारा	लक्ष्मी गुरुङ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, लमजुङ	
१३	४६७१	हलकारा	सफल विश्वकर्मा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मनाङ	
१४	४६७२	हलकारा	बिष्णु प्रसाद पराजुली	जिल्ला हुलाक कार्यालय, अर्घाखाँची	
१५	४६७३	हलकारा	मिना शाही	जिल्ला हुलाक कार्यालय, गुल्मी	
१६	४६७४	हलकारा	रत्न प्रसाद खनाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, गुल्मी	
१७	४६७५	हलकारा	सरला शर्मा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ	
१८	४६७६	हलकारा	लिला देवी थापा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ	
१९	४६७७	हलकारा	लोक बहादुर आले	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पाल्पा	
२०	४६७८	हलकारा	बिष्णु कुमारी रायमाथी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पाल्पा	
२१	४६७९	हलकारा	दिलिप कुमाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रूपन्देही	
२२	४६८०	हलकारा	प्रेमराज पाण्डे	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रूपन्देही	
२३	४६८१	हलकारा	जोखन प्रसाद चौधरी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, नवलपरासी	
२४	४६८२	हलकारा	दिप नारायण चौधरी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, नवलपरासी	
२५	४६८३	हलकारा	मुस्तफा मल्लिक	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कपिलवस्तु	
२६	४६८४	हलकारा	जिवलाल ज्ञवाली	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कपिलवस्तु	
२७	४६८५	हलकारा	भेषराज श्रेष्ठ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, अर्घाखाँची	

हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र, बबरमहल
काउन्टर तथा डाँक व्यवस्थापन प्रशिक्षण कार्यक्रम-२०७८, २६ औं सत्र
मिति: २०७८/०७/०७ गते देखि २०७८/०७/१२ गते सम्म
मुकाम: नेपालगञ्ज, बाँके

सहभागिको नामावली

सि.न.	प्र.पं. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय
१	४६८६	खरिदार	साधुराम चौधरी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाँके
२	४६८७	खरिदार	बिमला डाँगी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाँके
३	४६८८	खरिदार	उमा अधिकारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बर्दिया
४	४६८९	खरिदार	रामचन्द्र भुसाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बर्दिया
५	४६९०	ना.सु.	प्रेम बहादुर शाही	हुलाक निर्देशनालय, सुर्खेत
६	४६९१	खरिदार	सन्तोष तिवारी	हुलाक निर्देशनालय, सुर्खेत
७	४६९२	खरिदार	सपना गोसाई	जिल्ला हुलाक कार्यालय, जाजरकोट
८	४६९३	ना.सु.	रुद्र बहादुर भण्डारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दैलेख
९	४६९४	खरिदार	हिरालाल आचार्य	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दाङ
१०	४६९५	खरिदार	मान बहादुर सारु	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दाङ
११	४६९६	खरिदार	उदिराम ओली	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रुकुम
१२	४६९७	हुलाकी	उर्मिला भण्डारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सल्यान
१३	४६९८	खरिदार	कुल प्रसाद डाँगी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, प्युठान
१४	४६९९	खरिदार	विष्णु कुमार श्रेष्ठ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, अर्घाखाँची
१५	४७००	खरिदार	जित बहादुर राना मगर	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रोल्पा
१६	४७०१	खरिदार	सङ्गिता भण्डारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, गुल्मी
१७	४७०२	खरिदार	तेजेन्द्र बस्नेत	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कपिलवस्तु
१८	४७०३	खरिदार	गुड्डु कोरी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कपिलवस्तु
१९	४७०४	ना सु	दुर्गा सारु बुढाथोकी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पाल्पा
२०	४७०५	खरिदार	चन्द्रकला वस्याल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पाल्पा
२१	४७०६	खरिदार	रिन्कु हरिजन	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रूपन्देही
२२	४७०७	खरिदार	मिन बगादुर राना	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रूपन्देही
२३	४७०८	खरिदार	आशा खड्का	जिल्ला हुलाक कार्यालय, नवलपरासी
२४	४७०९	खरिदार	प्रजापति पाण्डे	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कालीकोट
२५	४७१०	खरिदार	दिपेन्द्र थापा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, अर्घाखाँची

हुलाक कार्यालयहरूको फोन नं र इमेल

सि.न.	विवरण	फोन नंम्बर	इमेल
१	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ताप्लेजुङ	०२४-४६०१२३	dpo.tablejung@yahoo.com
२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पाँचथर	०२४-५२०१०४	panchthardpo@gmail.com
३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ईलाम	०२७-५२००५०	ilamjillahulak@gmail.com
४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, भापा	०२३-४५५७७९	districtpostofficejhapa@gmail.com,
५	हुलाक निर्देशनालय, बिराटनगर, मोरङ	०२१-५२२६६५ ०२१-५२४७९०	birathulak123@gmail.com
६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सुनसरी	०२५-५२०१००	sunsaripostoffice@gmail.com
७	जिल्ला हुलाक कार्यालय, धनकुटा	०२६-५२२१५८ ०२६-५२२६३२	dktdpo@gmail.com
८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, संखुवासभा	०२९-५६०१५२	districtpostkhandbari@yahoo.com
९	जिल्ला हुलाक कार्यालय, भोजपुर	०२९-४२०११६	bhojpurhulak01@gmail.com
१०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तेह्रथुम	०२६-४६०१२४	dpotehrathum@gmail.com
११	जिल्ला हुलाक कार्यालय, उदयपुर	०३५-४२०१३९	hulakudayapur@gmail.com
१२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ओखलढुङ्गा	०३७-५२०११३	okhl.dpo@gmail.com
१३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सप्तरी	०३१-५२००६७	saptarihulak185@gmail.com
१४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सिराहा	०३३-५२००१८	sirahahulak@gmail.com
१५	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सोलुखुम्बु	०३८-६२०११३	postoffice.solukhumbu@gmail.com
१६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, खोटाङ	०३६-४२०१०९	postofficekhotang@gmail.com
१७	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रामेछाप	०४८-५४००३५	ramechhaphulak@gmail.com
१८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सर्लाही	०४६-५२०१६१	dposarlahi046520161@gmail.com
१९	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सिन्धुली	०४७-५२०१२१	dposindhuli121@gmail.com
२०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, धनुषा	०४१-४२०१६२	dhanushapost@gmail.com
२१	जिल्ला हुलाक कार्यालय, महोत्तरी	०४४-५२००४०	postofficemahottari@gmail.com
२२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दोलखा	०४९-४२११८०	dolakhapostoffice45500@gmail.com
२३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, चितवन	०५६-५९४३६१ ०५६-५९५५३०	chitwan.postoffice@gmail.com
२४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बारा	०५३-५५००४५	barahulak@gmail.com
२५	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्सा	०५१-५२३२५९	posto.parsa@gmail.com
२६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मकवानपुर	०५७-५२०३३३ ०५७-५२१७३२	dpo.makwanpoor@gmail.com
२७	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रौतहट	०५५-५२०१७४	dporautahat7@gmail.com
२८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रसुवा	०१०-५४०१४५	postoffice45000@gmail.com
२९	जिल्ला हुलाक कार्यालय, नुवाकोट	०१०-५६००९५	npobidur@gmail.com

सि.न.	विवरण	फोन नंम्बर	इमेल
३०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, धादिङ	०१०-५२०११४	dpodhading123@gmail.com
३१	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सिन्धुपाल्चोक	०११-६२०११६	dposindhu@gmail.com
३२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोक	०११-४९०१७०	dpokavre11@gmail.com
३३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ललितपुर	०१-५५२२१३४	postofficectp@gmail.com
३४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, भक्तपुर	०१-६६१४१५३	dpobkt@gmail.com
३५	गोश्वारा हुलाक कार्यालय, डिल्लीबजार, काठमाडौं	०१-४४४३९०९ ०१-४४२९१२४	administration@gpo.gov.np
३६	हुलाक निर्देशनालय, पोखरा, कास्की	०६१-४५६६५० ०६१-४६५२३५	hulakpaschimanchal@gmail.com
३७	जिल्ला हुलाक कार्यालय, स्याङ्जा	०६३-४२०१०३ ०६३-४२०५३०	syangjapostoffice@gmail.com
३८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, लमजुङ	०६६-५२०११३	postlamjung@gmail.com
३९	जिल्ला हुलाक कार्यालय, गोरखा	०६४-४२०११२	postofficegorkha@gmail.com
४०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मनाङ	०६६-४४०२३५	dpomanang@gmail.com
४१	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तनहुँ	०६५-५६०११३	tanahunhulak@gmail.com
४२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मुस्ताङ	०६९-४४००२२	dpomustang2@gmail.com
४३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, म्याग्दी	०६९-५२०२२२	districtpostoffice33200@gmail.com
४४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ	०६८-५२०१५९	baglung.dpo@gmail.com
४५	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्वत	०६७-४२०१०८	info.pparbatpost@gmail.com
४६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, अर्घाखाँची	०७७-४२०१०८	dpoarg077@gmail.com
४७	जिल्ला हुलाक कार्यालय, गुल्मी	०७९-५२०१८२	dpostgulmi@gmail.com
४८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पाल्पा	०७५-५२०१४६	dpostpalpa@gmail.com
४९	जिल्ला हुलाक कार्यालय, नवलपरासी	०७८-५२१०३१ ०७८-५२०१४१	dpost.parasi@gmail.com
५०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कपिलबस्तु	०७६-५६०११३	nepal.dpo.kapilvastu@gmail.com
५१	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रूपन्देही	०७१-५७०१६९	dporup.32900@gmail.com
५२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रूकुम	०८८-५३०१२३	postalofficerukum@gmail.com
५३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रोल्पा	०८६-४४०१२४	dporolpaa@gmail.com
५४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, प्युठान	०८६-४२०००६	pyuthandpo@gmail.com
५५	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सल्यान	०८८-५२००११	dposln11@gmail.com
५६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दाङ	०८२-५६००२४	dpodang22400@gmail.com
५७	हुलाक निर्देशनालय, सुर्खेत	०८३-५२०१७५ ०८३-५२३३९०	postalldr234@gmail.com
५८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दैलेख	०८९-४२०५८४	dpo.dailekh089420149@gmail.com

सि.न.	विवरण	फोन नंम्बर	इमेल
५९	जिल्ला हुलाक कार्यालय, जाजरकोट	०८९-४३००८३ ०८९-४३०२२६	dpojkt@gmail.com
६०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बर्दिया	०८४-४२०११८	dpobardiya118@gmail.com
६१	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाँके	०८१-५२०२५३	dpobanke123@gmail.com
६२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, हुम्ला	०८७-६८००१६	bishnubudha@gmail.com
६३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, जुम्ला	०८७-५२००२६	postofficejumla026@gmail.com
६४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मुगु	०८७-४६००४५	dpomugu1935@gmail.com
६५	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोल्पा	०८७-५५००७५	dpo550075@gmail.com
६६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कालिकोट	०८७-४४०१०९	dpo.kalikot72@gmail.com
६७	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बझाङ	०९२-४२१०५२	jihuka.bajhang@gmail.com
६८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाजुरा	०९७-५४१०४६	bajuradpo@gmail.com
६९	हुलाक निर्देशनालय, डोटी	०९४-४४०१४९	fwrpddipayalpost@gmail.com
७०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, अछाम	०९७-६२०१६९	dpoachham5@gmail.com
७१	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कैलाली	०९१-५२११५२	dpokailali2071@gmail.com
७२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दार्चुला	०९३-४२०१२०	dpodarchula518@gmail.com
७३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, वैतडी	०९५-५२०१३८	baitadipost138@gmail.com
७४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेल्धुरा	०९६-४२०१४१	ddlhulak@gmail.com
७५	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कञ्चनपुर	०९९-५२१२४६ ०९९-५२०७७९	dpokanchanpur10400@yahoo.com
७६	केन्द्रिय धनादेश कार्यालय, बबरमहल	०१-४२२७५४२ ०१-४२२९०१६	dhanadeshnp@gmail.com
७७	गोश्वारा हुलाक कार्यालय, प्रशासन शाखा	०१-४४१२९२४ ०१-४४३२८९१	generalpostofficenepal01@gmail.com
७८	फिलाटेलिक तथा हुलाक टिकट व्यवस्थापन कार्यालय, बबरमहल	०१-४२१४१८९५	ticket.mgmt12@gmail.com
७९	फिलाटेलिक तथा हुलाक टिकट व्यवस्थापन कार्यालय, डिल्लीबजार	०१-५७१३८२२ ०१-४२४६५५३	ppsmoworkshopnepal@gmail.com
८०	हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र, बबरमहल	०१-४२६२७७० ०१-४२६२५७९ ०१-४२६३११२	hulakprashikshan@gmail.com
८१	हुलाक सेवा विभाग (आ. प्र. शाखा) बबरमहल		hulaksewabivag013@gmail.com
८२	हुलाक सेवा विभाग (प्रशासन शाखा) बबरमहल	०१-५३२४११६	admin@postalservice.gov.np
८३	हुलाक सेवा विभाग (प्रशासन शाखा) बबरमहल	०१-५३२४११७	Nepalpost.hulak@gmail.com
८४	हुलाक सेवा विभाग (योजना शाखा) बबरमहल		psdyojana@gmail.com

